

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 37

**ДО 75-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ПРОФЕСОРА ВАЛЕРІЯ СТЕПАНКОВА**

Кам'янець-Подільський
2022

Н16

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 24667–14607 ПР від 16.10.2020 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка (протокол № 9 від 29 вересня 2022 р.)

Видання індексується наукометричними базами: **Index Copernicus, OUCI, Google Scholar**

Рецензенти:

- О. Лисенко** – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України;
О. Слісаренко – доктор історичних наук, доцент, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Редакційна колегія тому:

В. Магась, доктор історичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. Смолій**, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; **Л. Баженів**, доктор історичних наук, професор; **І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Ващук**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **А. Глушковецький**, кандидат історичних наук, доцент; **О. Головок**, доктор історичних наук, професор; **М. Гутька**, доктор філософії (м. Ружомберок, Словаччина); **В. Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент (*заступник відповідального редактора*); **О. Дяченко**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **М. Кметь**, доктор філософії, доцент (м. Банська Бистриця, Словаччина); **І. Коляда**, доктор історичних наук, професор; **О. Комарницький**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний секретар*); **С. Копилов**, доктор історичних наук, професор (*заступник відповідального редактора*); **М. Кругляк**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Кудінов**, доктор історичних наук, доцент; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **О. Мельничук**, доктор історичних наук, професор; **В. Михайловський**, доктор історичних наук, професор; **П. Олексак**, доктор філософії, доцент (м. Ружомберок, Словаччина); **Р. Петраускас**, доктор історичних наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **О. Рябенко**, доктор історичних наук, професор; **І. Собков'як-Табака**, доктор габілітований, професор (м. Познань, Республіка Польща); **В. Степанков**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний редактор*); **О. Федьков**, доктор історичних наук, доцент; **А. Філінюк**, доктор історичних наук, професор.

Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 37: До 75-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. 228 с.

Адреса редакційної колегії: *історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б» переліку наукових фахових видань України у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ» (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

© Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University

SCIENTIFIC PAPERS

**OF THE KAMIANETS-PODILSKYI
NATIONAL IVAN OHIIENKO UNIVERSITY**

HISTORY

Volume 37

**TO THE 75th ANNIVERSARY OF THE BIRTH
OF PROFESSOR VALERIY STEPANKOV**

Kamianets-Podilskyi
2022

The publication is indexed by scientometric databases: **Index Copernicus**,
OUCI, **Google Scholar**

Reviewers:

O. Lysenko – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine during the Second World War, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine;

O. Slisarenko – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Oles Honchar Dnipro National University

Editorial college:

V. Mahas, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (*Editor in Chief*); **V. Smoliy**, academician NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor; **L. Bazhenov**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Borovets**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Vashchuk**, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow; **A. Hlushkovetskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **O. Holovko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Hutka**, Doctor of Philosophy (Ruzomberok, Slovakia); **V. Dubinskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (*deputy editor-in-chief*); **A. Diachenko**, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow; **O. Zavalniuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Kmet**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Banska Bystrica, Slovakia); **I. Koliada**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Komarnitskyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*assistant editor*); **S. Kopylov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*deputy editor-in-chief*); **M. Krugliak**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Kudimov**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor; **V. Lozovyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Melnychuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **V. Mykhaylovskiy**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **P. Olexak**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Ruzomberok, Slovakia); **R. Petrauskas**, Doctor of Historical Sciences, Professor (Vilnius, Lithuania); **O. Ryabchenko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Sobkoviak-Tabaka**, Dr hab, Professor (Poznan, Poland); **V. Stepankov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*editor-in-chief*); **O. Fedkov**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor; **A. Filinyuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University. History. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 2022. Vol. 37: To the 75th anniversary of the birth of Professor Valeriy Stepankov. 228 p.

Address of editorial board: *The Faculty of History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14, Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, 32300*

Web-site: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

ЗМІСТ

ДО 75-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА ВАЛЕРІЯ СТЕПАНКОВА

Сергій Копилов, Іван Боровець. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ ВАЛЕРІЯ СТЕПАНКОВА (до 75-річчя дослідника).....	9
--	---

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Дмитро Ващук, Юрій Михайлюк. ВОЛИНСЬКА ШЛЯХТА НА ВІЛЕНЬСЬКОМУ СЕЙМІ 1566 р.: ДАВНІ ПРОБЛЕМИ ТА СПРОБИ ЇХ ВИРІШЕННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ 39-ї КНИГИ ЗАПИСІВ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ)	33
Микола Близняк. МІСТО ЛАБУНЬ ЗА ІНВЕНТАРЕМ 1788 РОКУ	49
Олексій Короткий. ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УВ'ЯЗНЕНИХ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДІЛОВОДНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ).....	61
Олена Максимчук. СВІТСЬКА ПРЕСА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПРО ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНЕ ШКІЛЬНИЦТВО НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (НА ПРИКЛАДІ УМАНСЬКОГО ПОВІТУ)	76
Ігор Якубовський. РЕЖИМ «ЧОРНИХ ДОЩОК» ЗА МАТЕРІАЛАМИ РАЙОННОЇ ПРЕСИ НА КИЇВЩИНІ: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ.....	87

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ігор Ліхтей. ПОВСТАННЯ ЧЕСЬКОЇ ШЛЯХТИ ПРОТИ КОРОЛЯ ВАЦЛАВА І У 1248-1249 рр.: ПРИЧИНИ, СУПЕРЕЧНОСТІ, НАСЛІДКИ.....	100
Олексій Балух. ЗБРОЙНІ СУТИЧКИ НА ПОЛЬСЬКО-МОЛДАВСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ В СЕРЕДИНІ 20-х – СЕРЕДИНІ 40-х РОКІВ ХVІІ ст.	115
Ольга Зубко. ОСЕРЕДОК УАПЦ У ПОДЕБРАДАХ МІЖВОЄННОЇ ЧСР (1924-1939 рр.).....	132

Володимир Дубінський, Олександр Юга. АМЕРИКАНСЬКИЙ ТА КИТАЙСЬКИЙ ВЕКТОРИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЯПОНІЇ ПРЕМ'ЄРСТВА ДЗЮНІТІРО КОЇДЗУМІ (2001-2006 рр.)	144
---	-----

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

Андрій Задорожнюк. МАСОНСТВО У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ: ПЕРСОНАЛІЇ, ІДЕЇ, СИМВОЛИ	157
Людмила Левандовська, Сергій Семенчук. РУСОФІЛЬСЬКІ ТОВАРИСТВА В ПЕРЕМИШЛІ: ДІЯЛЬНІСТЬ І ПРИЧИНИ ЗАНЕПАДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.)	169
Валерій Нестеренко. ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТОСВІТНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПОДІЛЛІ У 1920-ті рр.	183
Ольга Скус, Олена Джагунова. ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ НА УМАНЩИНІ (1930-ті рр.)	196
Микола Кабачинський, Олег Ананьїн. УЧАСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ У ВІДСІЧІ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ (2014-2018 рр.): ПРОБЛЕМА ІСТОРИЧНОЇ ПЕРІОДИЗАЦІЇ	204

РЕЦЕНЗІЇ

Лев Баженов, Олександр Баженов. ХОПТЯР Ю. А., ХОПТЯР А. Ю., ХОПТЯР А. О. ЯРМОЛИНЕЧЧИНА ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ: МОНОГРАФІЯ. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ВИДАВЕЦЬ ПП ЗВОЛЕЙКО Д. Г., 2022. 300 с.	219
--	-----

CONTENTS

TO THE 75th ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF PROFESSOR VALERIY STEPANKOV

Sergiy Kopylov, Ivan Borovets. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF VALERII STEPANKOV'S SCIENTIFIC CREATIVITY (to the researcher's 75th anniversary).....	9
--	---

METHODOLOGY OF HISTORY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCING

Dmytro Vashchuk, Yury Mykhailiuk. VOLYN NOBILITY AT WILNO SEJM IN 1566: ANCIENT PROBLEMS AND ATTEMPTS TO SOLVE THEM (BASED ON THE 39th BOOK MATERIALS OF THE LITHUANIAN METRIC RECORDS).	33
Mykola Blyzniak. THE TOWN OF LABUN, PER THE INVENTORY OF 1788.....	49
Oleksiy Korotky. HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF PRISONERS OF KHERSON GOVERNANCE IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY (BASED ON CLERK DOCUMENTATION MATERIALS).....	61
Olena Maksymchuk. THE SECULAR PRESS OF THE KYIV GOVERNANCE ON CHURCH-PARISH SCHOOLING AT THE END OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY (ON THE EXAMPLE OF UMAN DISTRICT)	76
Ihor Yakubovskyy. OF THE LOCAL MEDIA TO THE REGIME OF THE «TABELAS NEGRAS» IN THE KYIV REGION: THE INFORMATION POTENTIAL	87

WORLD HISTORY

Ihor Likhtei. UPRISING OF THE CZECH NOBILITY AGAINST KING VACLAV I IN 1248-1249: CAUSES, CONTRADICTIONS, CONSEQUENCES.....	100
Oleksii Balukh. ARMED CLASHES ON THE POLISH-MOLDAVIAN BORDERLAND IN THE MID-20S - MID-40S OF THE XVII CENTURY	115

Olha Zubko. THE PODEBRADY CENTRE OF THE UAOC
IN THE INTERWAR CSR (1924–1939) 132

Volodymyr Dubinsky, Oleksandr Yuha. AMERICAN AND CHINESE
VECTORS OF THE JAPANESE FOREIGN POLICY UNDER
THE PREMIERSHIP OF JUNICHIRO KOIZUMI (YEARS 2001-2006) 144

HISTORY OF UKRAINE

Andriy Zadorozhnyuk. FREEMASONRY IN KAMIANETS-PODILSKYI:
IDEAS, PEOPLE, SYMBOLS 157

Liudmyla Levandovska, Serhii Semenchuk. RUSSOPHILE SOCIETIES
IN PRZEMYSL: ACTIVITIES AND REASONS FOR DECLINE (SECOND
HALF OF THE 19TH CENTURY - 1930s OF THE 20TH CENTURY) 169

Valery Nesterenko. THE ACTIVITIES POLITICAL EDUCATION
ORGANIZATIONS IN PODILLIA IN THE 1920s 183

Olga Skus, Olena Dzhahunova. HISTORICAL AND POLITICAL
ASPECTS OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE UMAN REGION
(the 1930s) 196

Mykola Kabachinsky, Oleh Ananin. PARTICIPATION OF THE STATE
BORDER SERVICE OF UKRAINE AGAINST RUSSIAN AGGRESSION
(2014-2018): HISTORICAL PERIODIZATION 204

REVIEWS

Lev Bazhenov, Oleksandr Bazhenov. KHOPTIAR Y. A., KHOPTIAR A. Y.,
KHOPTIAR A. O. YARMOLYNECHCHYNA FROM ANCIENT TIMES TO
THE PRESENT: MONOGRAPH. KAMIANETS-PODILSKYI: PUBLISHER
ZVOLEIKO D. G., 2022. 300 p. 219

ДО 75-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА ВАЛЕРІЯ СТЕПАНКОВА

DOI 10.32626/2309-2254.2022-37.9-32

УДК 94 (477)Степанков:930.1

КОПИЛОВ Сергій – доктор історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (kopylov@kpnpu.edu.ua)

ORCID 0000-0002-3634-5276

Researcher ID ABG-4518-2020

КОРЬЛОВ Sergiy – Doctor of Historical Sciences, Professor, rector, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, 61 Ohienko Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (kopylov@kpnpu.edu.ua)

БОРОВЕЦЬ Іван – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14, індекс 32301, Україна (borovets.ivan@i.ua)

ORCID 0000-0001-7132-9901

Researcher ID AGV-8689-2022

BOROVETS Ivan – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World History, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32301, Ukraine (borovets.ivan@i.ua)

Бібліографічний опис статті: Копилов, С., Боровець, І. (2022). Теоретико-методологічні засади наукової творчості Валерія Степанкова (до 75-річчя дослідника). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (37), 9–32.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ ВАЛЕРІЯ СТЕПАНКОВА
(до 75-річчя дослідника)**

Анотація. Метою статті є аналіз теоретико-методологічних засад наукової творчості доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Валерія Степанкова. **Методологічною основою дослідження** є принципи історизму, системності та всебічності. Найширше використано проблемно-хронологічний, компаративний та діахронний методи. **Наукова новизна статті** визначається використанням низки історіографічних джерел – праць дослідника в індивідуальному авторстві. **Висновки.** Сімейне виховання сформувало в майбутнього історика головну світоглядну матрицю морально-етичних цінностей, базованих на чесності, порядності, працелюбності, відповідального виконання доручень і завдань. Початковий етап його становлення як науковця припав на студентські роки та перші роки роботи на посаді асистента кафедри загальної історії (1967-1975 рр.) і визначався марксистською методологією тогочасних авторських досліджень. Другий період стартував після ознайомлення В. Степанкова з книгами М. Грушевського «Історія України-Руси» та В. Липинського «Україна на переломі 1657-1659» (1976-1988 р.), що стало поштовхом до процесу переосмислення пануючої у радянській історіографії концепції визвольної боротьби українського народу 1648-1654 рр., який автор у тогочасних суспільно-політичних умовах не міг публічно презентувати. У «переломне десятиліття» (1989-1998 рр.) зняття ідеологічних обмежень та актуалізація проблеми у зв'язку зі становленням незалежної України створили сприятливі умови для професійної самореалізації В. Степанкова як успішного вченого-новатора. На основі державницького підходу він сформулював концепцію Національно-визвольної революції 1648-1676 рр. З кінця ХХ ст. до сьогодні продовжує поглиблення й розширення аналітичних аргументацій свого бачення подій вітчизняної історії середини й другої половини XVII ст. На сучасному етапі В. Степанков, беручи за методологічну основу своїх дослідницьких пошуків принципи позитивізму й неопозитивізму, не обмежується цим, а широко залучає також інструментарій школи «Анналів», «нової соціальної історії», модальної біографії, психоісторії.

Ключові слова: Валерій Степанков, світогляд, методологія, суспільно-політичні умови, еволюція, Національна революція, школа «Анналів», позитивізм, «нова соціальна історія».

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES
OF VALERII STEPANKOV'S SCIENTIFIC WORK
(dedicated to the researcher's 75th birthday anniversary)**

Annotation. The purpose of this article is to analyze the theoretical and methodological principles of Valerii Stepankov's scientific work. He has a Doctorate Degree in Historical Sciences, Professor, head of the Department of World History at Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University. **The methodological ground of the research** is the principles of historicism, comprehensiveness and consistency. The author has widely used problem-chronological, comparative and diachronic methods. **The scientific novelty** of the article is determined

by the number of historiographical sources – individual works of the researcher that were used.

Conclusions. The family upbringing formed in the future historian the main worldview matrix of moral and ethical values based on honesty, decency, diligence, responsible performance of assignments and tasks. The initial stage of his formation as a scientist evolved during his student years and the first years of work as an assistant in the General History Department of Kamianets-Podilskyi Volodymyr Zatonskyi Pedagogical Institute (1967-1975) and was determined by the Marxist methodology of author's research initiatives. The next stage (1976-1988) started after V. Stepankov's acquaintance with the books of M. Hrushevsky «History of Ukraine-Rus» and V. Lypynsky «Ukraine at the Turn of 1657-1659» which was the impetus for the process of rethinking the concept of the liberation struggle of the Ukrainian people in 1648-1654. It was unfortunate period for the author, because he could not publicly present it within the socio-political conditions of that time. During the «turning decade» (1989-1998), the removal of ideological restrictions and the actualization of the problem in connection with the formation of independent Ukraine created favorable conditions for the professional self-realization of Mr. V. Stepankov who became a successful scientist-innovator. Based on the statehood approach, he has formulated the concept of the National Liberation Revolution of 1648-1676. From the end of the XXth century and to the present days, he continues to deepen and expand the analytical arguments of his vision of the events of Ukrainian / national history of the middle and second half of the XVIIth century. Nowadays, V. Stepankov uses the principles of positivism and neopositivism as the methodological basis of his research, but does not limit himself to this. He also extensively uses the tools of the «Annals» school, the «new» social history, modal biography, and psychohistory.

Key words: Valerii Stepankov, world mindset, methodology, socio-political conditions, evolution, The National Revolution, the «Annals» school, positivism, the «new» social history.

Постановка проблеми. Сучасна українська історіографія демонструє суттєвий поступ у процесі набуття наукової та методологічної зрілості. Вагому роль у цьому відіграє активність тих дослідників, які попри матеріальні та організаційні перешкоди, часто за рахунок внутрішніх ресурсів, через самообмеження і навіть самопожертву є рушіями й лідерами вітчизняної історичної науки. До їх кола безсумнівно належить доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Валерій Степанович Степанков.

Аналіз джерел та останні дослідження. В основі представленого дослідження є історіографічні джерела – наукові праці В. Степанкова в індивідуальному авторстві, крізь призму яких розкривається еволюція його методологічних поглядів. Базових аспектів даної проблеми торкалися у своїх статтях, присвячених життєвому шляху та творчим здобуткам ювіляра, О. Завальнюк, С. Копилов, І. Матях, В. Смолій.

Метою статті є поглиблений аналіз, на основі вивчення текстів праць В. Степанкова, його трактувань та оцінок процесу української національно-визвольної боротьби середини й другої половини XVII ст., які упродовж другої половини 1960-х – початку XXI ст. зазнали суттєвих інтерпретаційних та методологічних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Важливим підґрунтям для вивчення творчості будь-якого вченого є з'ясування прикметних рис його психосоціального типу особистості. Із психологічної точки зору характер Валерія Степановича є цікавим й доволі рідкісним поєднанням імпульсивного холеричного темпераменту та інтровертного типу поведінки. Завдяки першому відзначається високим рівнем активності й енергії у науковому пошуці, швидкістю мислення, здатністю з пристрасстю сповна віддаватися улюбленій справі, різкістю висловлюваних суджень, імпульсивністю емоційних переживань, рідкісною спроможністю долати труднощі, що виникають у науковій діяльності. Працюючи над науковими проектами, історик шукає і знаходить нові грані й перспективу подальшого дослідження. Натомість інтроверсія постачає аналітичну концентрацію у процесі роботи та формування історичної емпатії щодо предмета дослідження. Тому він легко досягає нереального для багатьох інших «занурення в епоху», завжди пропускаючи її події, явища й процеси, вчинки історичних постатей крізь власні переживання. Вказаний набір, у поєднанні з глибокими професійними знаннями, постійними саморефлексією, самокритикою й самовдосконаленням, забезпечив ювіляру здатність до нестандартних поглядів, оціночних ракурсів, а отже – до оригінальних, але завжди чітко обґрунтованих висновків.

Важливу роль у формуванні майбутнього дослідника відіграло соціальне оточення, насамперед, виховання в родині. За спогадами В. Степанкова, його батько Степан і мати Катерина різко і негативно сприймали фальш і лукавство, крутість, двоєдушність, підступність та ін. У повсякденні повоєнного подільського села, особливо в поведінці багатьох тогочасних владних та наближених до них осіб, таких прикладів було чимало. Відтак малий Валерій, очевидно, неодноразово випадково (чи не випадково?) ставав свідком обговорення батьками подібних епізодів та чув від них слова осуду. І хоча така критика не була спрямована проти нього особисто, але системна «ідейна обробка» дала логічний педагогічний результат – хлопчик виріс із загостреним відчуттям справедливості, розвинутим почуттям честі, власної гідності та іншими моральними чеснотами, що стали фундаментом його особистого й професійного світогляду.

Образне дитяче сприйняття зазвичай найкраще зберігає напружені (позитивні або ж негативні) життєві ситуації. Наш ювіляр згадує про епізод з віку близько 5 років, коли в рідне село «заскочила» група вояків Української повстанської армії, які здійснювали вилазку з-за Збруча. Повстанці здійснили «нічний візит» до домівки Степанкових, очевидно, через те, що батько працював головою сільської ради. Вони не стали кривдити молоду жінку з дітьми, яка спілкувалася винятково російською, хоча формальні політичні підстави для того були. Імовірно, цей випадок теж відіграв певну роль у становленні особистості дослідника навіть тому, що закарбувався у його пам'яті.

Уже в дитинстві Валерій отримав можливість замислитися над пропагандистським лицемірством комуністичної влади. Батько-фронтовик розпо-

відав сину відверту правду про жахіття війни й обурювався безглуздою міфологізованою героїзацією солдатських буднів у радянському кінематографі. В. Степанков згадував, що мати, звичайна бібліотечарка, не боялася «різати правду-матку» у вічі сільському начальству та навіть партійним бонзам. Від негативних наслідків її рятував, як не парадоксально, низький посадовий статус, що ніяк не в'язався з увлеченнями антирадянської діяльності.

Тож сформоване у хлопця критичне ставлення до реальності задля мети «find myself» (знайти себе) мало збалансуватися якимось вагомим взірцем компенсаційного позитиву. Це сталося у 6-му класі, коли він із захопленням прочитав повість Я. Качури «Іван Богун» (Завальнюк, 2017, с. 9), яка відкрила шлях до залюбленості в історію та зародження українського патріотизму. Так майбутній історик отримав цінніший дороговказ, що спрямував його не на «битий шлях» життя, яким користувалися прагматично налаштовані «маси», а на тернисту, проте індивідуальну, стежку яскравої особистості. Саме цей момент, а не традиційне пояснення самого ювіляра про брак просторової уяви (Завальнюк, 2008, с. 9; Смолій, 2016, с. 15), зумовив, як на наш погляд, на підсвідомому рівні, його вибір здобуття вищої освіти не в точних науках, а на історико-філологічному факультеті. Так сформувався перший шар світогляду вченого-історика В. Степанкова, подальші напласткування на якому шліфувалися як постійним самовдосконаленням, так і студентським та армійським середовищами, колективами, у яких розпочав працювати, входженням у викладацьке коло нещодавно закінченого вишу, зав'язуванням перших контактів серед академічного наукового загалу (Матяж, 2016, с. 24–25).

У статусі студента другого курсу Кам'янець-Подільського педагогічного інституту імені В. Загонського В. Степанков із 1966 р. розпочав вивчення теми «Події Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. на Поділлі й Південно-Східній Волині» (Завальнюк, 2008, с. 10). Це ознаменувало початковий етап (тривалістю майже 10 років) наукової кар'єри В. Степанкова, а його наставниками були доценти П. Щербина, П. Лаптін, І. Винокур, професор Л. Коваленко. Вони прищепили молодому науковцю повагу до історичних джерел, уміння зіставляти факти, думати та оформлювати результати своїх роздумів у слові (Смолій, 2007, с. 7–8). Науковий керівник дипломної роботи доцент П. Щербина, помітивши в юнака здібності, усіляко сприяв їх розвитку, надаючи повну свободу у формуванні власних думок за єдиної вимоги: вони мали аргументуватися даними аналізу джерел й історичної літератури. Позитивний вплив на розвиток творчої особистості ювіляра здійснювала демократична атмосфера історичного факультету, очолюваного доцентом А. Копиловим, та кафедри історії, керованої професором Л. Коваленком (Завальнюк, 2012, с. 4).

Уже тоді науковець вирізнявся самостійністю мислення. У 1967 р., презентуючи результати своїх пошуків та міркування у виступі на інститутській студентській науковій конференції, не побоявся «зачепити» у своїй критиці одного з корифеїв української історичної науки, за що отримав зауваження від П. Лаптіна в стилі «яйце курку не вчить» (Нечитайло, 2007, с. 193).

Проблемою дисертаційного дослідження викладача кафедри загальної історії стала «Антифеодальна боротьба на Правобережній Україні в роки визвольної війни (1648-1654 рр.)». Захоплений темою, Степанков продовжував розмірковувати над її аспектами навіть проходячи строкову військову службу. У листі до завкафедри загальної історії Л. Коваленка від 6 серпня 1971 р. він писав: «Ця тема мені чомусь дуже подобається. Можливо тому, що дуже люблю Україну і її важке історичне минуле. Адже визвольна війна, це, можна сказати, одна з найбільш яскравих її сторін. В теоретичному плані досить цікавим є питання визрівання суб'єктивного фактору нац.-визв. війни 1648-1654 рр. Без нього ніколи повстання не може охопити весь народ і перетворитися в подію в масштабах всієї країни» (Копилов, 2007, с. 548). Тож молодий науковець зумів інтуїтивно відчутти головну сутність події як саме національно-визвольної боротьби українців за незалежність, а не за воз'єднання з Росією, як то трактувалося офіційною марксистською історіографією.

Зазначимо, що В. Степанков не слідував модним науковим напрямом. У той час свідомо насаджувалася практика переорієнтації уваги вчених на дослідження сюжетів новітньої історії та історії державно-ідеологічних інституцій радянської доби, а працювати в періодах більш віддалених вважалося неprestижним (Матях, 2007, с. 12). Зрозуміло, що у міркуваннях історика-початківця превалював марксистський оціночний підхід. У згаданому листі читаємо: «Так як визвольна війна була також класовою боротьбою селян проти феодалів (польських і українських), то не слід, на мою думку, змазувати, згладжувати протиріччя між козацькою старшиною на чолі з Б. Хмельницьким і істинним антифеодальним рухом широких народних мас на чолі з М. Кривоносом, його сином Кривоносенком, Степкою, Д. Нечаєм. І. Богун, здається мені, спочатку стояв на поміркованих позиціях і лише пізніше, можливо, став більше схилитися на сторону антифеодальних сил» (Копилов, 2007, с. 549).

Було досягнуто домовленості, що науковим керівником роботи В. Степанкова стане відома дослідниця козацтва О. Апанович, яка надала йому перші консультації, зокрема, зорієнтувала дослідника на необхідність глибокого вивчення джерел й застерегла від спокуси «підняти» висвітлення подій під ту чи іншу схему (Завальнюк, 2003, с. 429; Завальнюк, 2007, с. 9). Проте у перебіг подальших подій втрутився макрополітичний фактор «маланчуківщини». О. Апанович була звільнена з роботи в Інституті історії АН України формально на підставі скорочення штатів, а фактично – за небезпечну тему, яку досліджувала як працівник інституту. Формально виконувати функції наукового керівника В. Степанкова вона не могла, але продовжувала надавати фахові поради. Очевидно, тоді чи не вперше молодий викладач задумався над шкідливістю владного тиску на наукову творчість істориків і став рухатися, за тогочасною термінологією, у категорію «сомневаючихся».

За визнанням В. Степанкова, першим потужним ударом по його марксистському світогляду як дослідника було ознайомлення влітку 1976 р. у

бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна (м. Ленінград) із забороненою в УРСР «Історією України-Руси» М. Грушевського (Автобіографічні відомості..., 2007, с. 28; Завальнюк, 2017, с. 11), базованої на національній народницькій концепції глумачення вітчизняної історії. Це започаткувало тривалий і далеко небезболісний процес пошуку історичної істини (Завальнюк, 2017, с. 8).

З цього моменту відраховуємо другий період його наукової діяльності, що тривав до 1989 р. і характеризувався нелегким, з огляду на характер ювіляра, балансуванням та маневруванням історика між власним бажанням і зовнішньою необхідністю. Так, уникаючи означення «українська», науковець використовував термін «гетьмансько-старшинська державність» (Степанков, 1990, с. 61; Степанков, 1991, с. 113). Тобто доводилося постійно вдаватися до вбивчої автоцензури, аби текст статей та дисертаційної роботи відповідали офіційним ідеологічним вимогам. Тож автореферат кандидатської дисертації містить сюжети відверто політизованого характеру. Серед них – посилання на пасаж із доповіді Л. Брежнєва на XXV з'їзді КПРС: «відживають окремі прояви націоналізму та шовінізму й факти некласового підходу до оцінки історичних подій» (Степанков, 1980, с. 3). Актуальність дослідження визначається «необхідністю своєчасно і рішуче давати достойну відсіч ідеологічним диверсіям імперіалізму» (Степанков, 1980, с. 4). Згадані в тексті автореферату умови різкого загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені, очевидно, були пов'язані зі згоранням «розрядки» у взаєминах СРСР та США через радянську інтервенцію в Афганістан у грудні 1979 р.

Водночас вражає широка джерельна база роботи з архівосховищ та рукописних відділів бібліотек Києва, Львова, фотокопії і мікрофільми бібліотек Польщі. Автор структурував використані джерельні матеріали за різними групами, що на той час було новітнім методом аналізу джерел. Знаходимо й завуальовані натяки на те, що хотів сказати читачу. Наприклад, цензура пропустила в текст автореферату вислів «українська феодальна державність» (Степанков, 1980, с. 4), що можна вважати успіхом у тогочасних суспільно-політичних умовах. Дослідник не підкорився цілком марксистській соціологічній схемі в оцінці соціальних відносин у Гетьманщині: «Навряд чи буде обґрунтовано зводити взаємини селянства і гетьманської влади лише до боротьби експлуатованих (селян і козацької голоти) проти експлуататорів (козацької старшини). Безперечно, частина представників козацької старшини (особливо вихідці з дрібної шляхти), прагнули зайняти місце вигнаних поміщиків і перетворитися у землевласників феодального типу. Але цього їм не вдалося досягти» (Степанков, 1979, с. 74).

Заслугує на увагу публікація в «Українському історичному журналі» (1975 р.) про соціальну боротьбу в 1649-1650 рр. Стаття не містила покликань на класиків марксизму-ленінізму та подавала об'єктивну картину подій (Степанчук, 2017, с. 82). В. Степанков на основі аналізу доступних на той час українських та польських джерел виокремив соціальні суперечності в українському суспільстві та внутрішню боротьбу в середовищі козаць-

кої старшини, спрямовану проти політики примирення Б. Хмельницького з Польщею. Зазначав, що гетьман не наважився вдатися до репресій проти радикально налаштованої групи старшини (полковники Д. Нечай, син М. Кривоноса Кривоносенко, М. Гладкий) та, ймовірно, що мовчки погодився з існуванням справжньої (!) селянсько-козацької армії, очолюваної Д. Нечаєм та однодумцями. Тобто верхівка козацької старшини не наважилася перейти в наступ проти бунтуючого селянства і нереєстрового козацтва (Степанков, 1975, с. 99). Водночас стаття містила характеристику Хмельницького як «непримиренного ворога шляхетської Польщі і палкого поборника возз'єднання з братнім російським народом» (Степанков, 1975, с. 102).

За спостереженням В. Матях, Валерій Степанович уже у своїх перших розробках продемонстрував схильність віднаходити в, здавалося б, багаторазово описаних проблемах і питаннях важливі для розуміння цілого, проте обійдені увагою попередників, аспекти, проникати у їхню сутність, на підставі скрупульозного добору та осмислення свідчень джерел роботи обґрунтовані висновки та узагальнення (Матях, 2007, с. 15–16). Наукова новизна його дослідження полягала в тому, що автор першим звернув увагу на соціальні аспекти подій Хмельниччини і кваліфікував їх як селянську війну (Смолій, 2007, с. 8). Важливим внеском дисертанта було виведення власної статистики повстань і заворушень та соціального походження їх лідерів і самостійну підготовку спеціальної карти цих виступів (Смолій, 2007, с. 13). Вражений професор Д. Пойда у приватній бесіді зазначив, що таке завдання під силу всьому науковому відділу академічної установи (Опря, 2007, с. 202).

В. Степанков зазнав різнопланових митарств у процесі подання статей у збірники, процедури захисту дисертації, «проштовхування» її публікації у формі монографії. Незважаючи на ухвалу кафедри у вересні 1984 р. про клопотання перед ректоратом щодо відрядження до Польщі з метою опрацювання архівних матеріалів, поїздка за кордон так і не відбулася (Автобіографічні відомості..., 2007, с. 35–36). Відомо про відмови редакцій журналів збірників друкувати матеріали автора. Переважно використовувалися «технічні» відписки, але одне з обґрунтувань (від журналу «История СССР» у березні 1985 р. за підписом завідувача відділу історії СРСР періоду феодалізму Є.Н. Швейковської) було доволі категоричним: «авторське розуміння формування української державності нечітке і не позбавлене впливу української націоналістичної історіографії» (Завальнюк, 2003, с. 431; Автобіографічні відомості..., 2007, с. 36). Проте саме в цей час у нього розпочалося переосмислення концептуальних засад панівної в радянській історіографії концепції «Визвольної війни і возз'єднання України з Росією» й творення власного бачення сутності даної події (Завальнюк, 2013, с. 381).

Горбачовська перебудова ознаменувала послаблення тиску політично-го режиму на дослідників. Із 1989 р. стартував період – «переломне десятиліття», коли В. Степанков зі вченого-ізгоя швидко перетворився у шанованого авторитетного вченого-новатора. Відбулася переорієнтація його наукових

зацікавлені з дослідження соціальної історії України ранньомодерної доби на політичні проблеми, зокрема творення Української держави. Поступово на початку 90-х рр. головною теоретико-методологічною основою досліджень науковця стає державницька національно-консервативна концепція В. Липинського. Характерною манерою його стилю стала персонально орієнтована проєкція аналізу політичного розвитку крізь призму діяльності історичної постаті. Це спостерігаємо не лише в авторських роботах власне жанру соціально-політичного портрету, але й у розвідках, присвячених ширшим сюжетам суспільно-політичного життя.

Про тогочасні методологічні пошуки ювіляра академік НАН України В. Смолій пише: «Із величезною приємністю і неприхованою ностальгією пригадуються наші тривалі дискусії і розмови кінця 1980-х – початку 1990-х років. На тих товариських бесідах ішлося про велику особистість та її призначення в історії, соціальну інертність і творчий динамізм нижчих верств, політичні устремління й культурні вартості традиційного суспільства, кумулятивний ефект державотворчих рішень на ниві етнокультурних процесів у козацькій Україні, що спричинився до пришвидшення процесу творення нації, та десятки інших контекстів і ракурсів з обсягу ранньомодерної минувшини. Цей спільний творчий діалог не тільки збагачував нас обох цікавими ідеями, підходами та спостереженнями, а й переріс у багаторічне плідне співробітництво і міцну дружбу» (Смолій, 2016, с. 18).

Упродовж 1988-1990 рр. побачили світ 19 публікацій В. Степанкова, майже стільки, скільки за попередні 17 років. Наприкінці 1991 р. нарешті вийшла друком монографія (Степанков, 1991). На круглому столі «Актуальні проблеми української історичної медієвістики» (22-23 травня 1989 р.) В. Степанков виголосив доповідь «До питання про формування української держави в середині XVII ст.», де вперше проблема національного державотворення прозвучала на академічному рівні (Степанчук, 2017, с. 82). Як слушно зауважив В. Смолій, «випало так, що самому В. Степанкову судилося стати зв'язуючою ланкою між класичним періодом у розвитку української історичної думки і сучасними процесами, як відбуваються в історичній науці» (Завальнюк, 2017, с. 14).

Зауважимо, що тогочасна еволюція мислення автора була дуже динамічним процесом. Іноді за проміжок час, упродовж якого готувалася та чи інша його праця до друку (а інколи цей процес затягувався надовго), висловлені в публікації оцінки вже не відповідали його поглядам. Зокрема, це стосувалося змісту першої монографії, основою якої був текст кандидатської дисертації, (1980 р.), але книга побачила світ у грудні 1991 р. з доопрацюваннями автора. Суттєві корекції були внесені упродовж 1989-1990 рр. Проголошення незалежності України створило передумови для парадигмальної революції у вітчизняній історіографії. Критика марксистської методології на той час уже була настільки поширеною й очевидною, що В. Степанков у статті «Програма державного будівництва Богдана Хмельницького» (1991 р.), обмежився лапідарною констатацією «відомих причин», що зумовили випадіння з поля зору

радянської медієвістики комплексу проблем навколо української держави середини XVII ст. (Степанков, 1991, с. 42).

На зламі 80-90-х рр. спостерігаємо парадоксальне нашарування давнього і нового доробку історика. У липні 1989 р. і травні 1990 р. опубліковано його статті ще марксистського характеру (Степанков, 1989; Степанков, 1990), тоді як в інших публікаціях учений висловлює вже принципово інші оцінки (Степанков, 1990), зокрема не критикує націоналістичну історіографію, аналізує українське державотворення (Степанков, 1990, с. 99–100; Українське козацтво..., 1990, с. 22). Помічено, що давні та сучасні погляди епізодично переплітаються в межах одного тексту, складається враження, що їх автор наче зупинився «на півдорозі» до нових висновків. Утім, це було свідченням природної спадковості розвитку й поступовості еволюції поглядів науковця. Наприклад, у монографії «Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654)» автор спершу констатує, що середнє й заможне козацьке господарство набуло рис, подібних до американського фермерського господарства (Степанков, 1991, с. 16), але водночас цитує К. Маркса (до речі, єдиний раз), що «ліквідація пансько-феодальної власності на землю не привела до встановлення буржуазної власності, бо в середині XVII ст. буржуазні відносини на Україні лише зароджувалися» (Степанков, 1991, с. 52).

У статті «Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки визвольної війни (1648-1654 рр.)» він зауважує: «Коли враховувати, що основну масу панівного класу становили ополячені українські, а також польські і литовські феодали, то класова боротьба, як правило, перепліталася з визвольним рухом, соціальне часто переломлювалося через етнічне» (Степанков, 1989, с. 49). Водночас, автор зазначає, що цей процес спрямовувався і на воз'єднання з братнім російським народом (Степанков, 1989, с. 49). У брошурі «Українська козацька республіка середини XVII ст.» він також використовує тезу «воз'єднання України з Росією» (Степанков, 1990, с. 10), але наголошує, що «метою цього було довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою і таким чином завершити історичну необхідність об'єднання усіх українських земель у межах української республіки» (Степанков, 1990, с. 15).

У 1993 р. В. Степанков, досліджуючи державницьку діяльність Б. Хмельницького, вперше відмовився від усталених хронологічних меж національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. та визначив її верхню дату як 1657 р. – смерть гетьмана Б. Хмельницького. Ця концепція знайшла подальший розвиток і була покладена в основу докторської дисертації В. Степанкова. Суттєві корективи в її підготовку вносяться під час першого наукового відрядження історика до Варшави навесні 1993 р за кошти Канадського інституту українських студій ім. Петра Яцика, коли він опрацював матеріали Архіву головного актів давніх (6 фондів) й документи відділу рукописів бібліотеки Варшавського університету (Копилов, 2017, с. 37). Т. Чухліб, який у цей час працював там само, згадував: «Якось, наприклад, він

довго не міг заспокоїтися від того, що знайшов підтвердження своєї концепції про тяглість визвольного руху українців з 1648 р. до 1676 р. Коли під час роботи в одному з варшавських архівів він підійшов до мене й тихо зачитував витяг з листа козацької старшини до короля Міхала Корибути за лютий 1671 р., в якому були такі промовисті слова: «Адже тоді (тобто перед 1648 р.) не тільки гетьман, чи полковник, але й найменший староста чи ревізор був поляк, через що Військо терпіло усілякі утиски й мусіло з такого ярма визволитися. Вже двадцять років, як не можна загасити тої пожежі». Було таке враження, що моему старшому колезі став нарешті зрозумілий принцип дії «вічного двигуна» або ж принаймні ним відкрито новий хімічний елемент, який доповнював таблицю Менделєєва.

...Вдруге... заку реакцію... я побачив, коли він в одному з варіантів оригінального тексту Бучацького перемир'я 1672 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією прочитав словосполучення «Держава Україна» (польською мовою: «Panstwo Ucraina»)... Було зрозуміло, що нарешті український історик, на відміну від античного вченого Архімеда, віднайшов «свою точку опори» й тепер зможе перевернути якщо не світову, то хоча б вітчизняну історіографію» (Чухліб, 2007, с. 231–232).

Тож під час захисту докторської дисертації «Українська держава у середині XVII ст.: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648-1657 рр.)» у формі наукової доповіді 13 грудня 1993 р. В. Степанков обґрунтував, що під проводом Б. Хмельницького відбувався лише перший етап боротьби, яка загалом тривала до 1676 р., оскільки десятки свідчень сучасників подій 1660-1670-х рр. розглядали їх як продовження війни, що спалахнула у 1648 р. (Степанков, 1993, с. 3, 30). Зауважимо, що в науковій доповіді історик один раз вживав термін «Визвольна війна» (Степанков, 1993, с. 3), але далі використовує поняття «Національна революція» (Степанков, 1993, с. 23, 26, 29), що демонструє процес зміни авторського бачення. До кінця 1990-х рр. у низці методологічних праць Валерій Степанович окреслив головні контури концепції Національної революції у хронологічних межах 1648-1676 рр. Термін «Національно-визвольна війна», на його думку, не відповідає змісту тогочасних подій, адже ігнорував процес державотворення, становлення нової моделі соціально-економічних відносин (Степанков, 2000, с. 7).

Зрештою, В. Степанков обґрунтував висновок, що ні 1654 р., ні 1657 р. не можна вважати завершенням революції, оскільки не припинялася боротьба за розв'язання її основних проблем (Степанков, 1994, с. 17). Він наголошував, що після вересня 1676 р. (поразка П. Дорошенка) у наступні десятиріччя не вдалося відновити на Правобережній Україні функціонування державних інституцій (Степанков, 2010, с. 78–79), хоча такі плани виношували І. Самойлович, Ю. Хмельницький, С. Палій, І. Мазепа, П. Орлик. Тому 1676 р. – це рубіж, який ознаменував поразку в боротьбі за створення незалежної соборної держави та утвердження у ній нової моделі соціально-економічних відносин (Степанков, 1994, с. 19).

«Переломне десятиліття» у творчості ювіляра завершила публікація у 1998 р. дискусійних нотаток щодо причин, типології та хронологічних меж Української національної революції, хоча у назві академічного збірника, в якому вони вміщені, фігурувало означення «Національно-визвольна війна». У даній праці В. Степанкова відсутні ознаки формаційної концепції, зокрема терміни «панівний клас», «трудящі», «класова боротьба». Історик чітко, стисло і структуровано виклав своє бачення, яке засвідчило кристалізацію національного фундаменталізму автора та його прихильність до примордіалізму у поглядах на національну спільноту. Означив, що вже в середині XVII ст. була сформована національна свідомість та ідентичність українців. Українська держава визначалася як успішний соціально-економічний проєкт, свідченням чого були низькі податки для її тогочасного населення, але її утвердженню завадила внутрішня боротьба політичних сил та зовнішня агресія (Степанков, 1998, с. 35). Автор закликав до ревізії скептичних оцінок державотворчої діяльності гетьманів Дорошенка, Многогрішного, Самойловича (Степанков, 1998, с. 41).

Сучасний етап наукової діяльності В. Степанкова припадає на останні роки XX – перші десятиліття XXI ст. і триває до сьогодні. Він засвідчує такі тенденції: по-перше, поглиблене дослідження окреслених у попередніх працях сюжетів; по-друге, зміщення акценту на вивчення політичної діяльності Д. Дорошенка; по-третє, подальше осмислення теоретико-методологічних проблем українського державотворення ранньомодерної доби на підставі джерел і матеріалів, виявлених в архівосховищах Польщі під час наукових відряджень у 2001, 2003, 2004, 2005 рр., а також отриманих електронних копій архівних документів.

В. Степанков продовжує відстоювати свою позицію трактування українських подій 1648-1676 рр. як Національної революції й зауважує, що безоглядний конформізм у використанні термінології не лише не розв'язує проблеми їх типологізації, а ще більше заплутує (Степанков, 2011, с. 99). Акцентує, що вони розпочалися як типові козацьке повстання, яке, однак, після перемог під Жовтими Водами та Корсунем набуло загальнонаціонального масштабу. Українські події – це багатомірне суспільно-політичне явище, в якому боротьба за незалежність, за злам середньовічної соціальної структури (відбувалася у формі Селянської війни 1648-1652 рр.), утвердження домінуючого становища православної Церкви органічно поєднувалася з розбудовою національної держави, інтенсивним формуванням інших інституцій політичної системи, становленням нової соціальної і політичної еліти (Степанков, 2011, с. 100).

Отже, Валерій Степанович залишається активним учасником наукового історичного фронту, тим більше, що політичні перипетії в Україні (Помаранчева революція, Революція Гідності, російсько-українська війна) цього настійливо вимагали. Він сміливо взяв на себе роль руйнівника багатьох міфів щодо історичного знання та історичної пам'яті українців. У 2011 р.

була опублікована його «революційна» доповідь щодо оцінки подій навколо Хотинської битви 1621 р. Він обґрунтував таке: 1) похід турецької армії був відповіддю на польську воєнну провокацію, а Річ Посполита не була жертвою експансіоністських намірів Порти (польське військо нападало); 2) козацькі напади на турецькі території не були основною причиною війни; 3) Порта не планувала поневолити Україну, що на той час уже була поневолена Польщею: становище пересічного українця у її складі навряд чи було сприятливішим за становище угорця, молдаванина чи грека у складі Османської імперії; 4) річ-посполитського патріотичного пориву в козаків не було, вони вирушили у хотинський похід як союзники поляків з політичних міркувань, покладаючись на обіцянки короля задовольнити їхні вимоги національно-конфесійного спрямування; 5) участь козацького війська у війні врятувала польську армію від погрому; 6) під час війни проявилася така негативна риса козацької ментальності, як амбіційність й егоцентризм, а особисті інтереси переважали станові та національно-релігійні, що засвідчила розправа гетьмана Сагайдачного над Я. Бородавкою та його прихильниками; 7) блискучої перемоги над турецько-татарським військом не було, бої завершилися «у нічию»; 8) перемога Порти, за обставин, коли б козацтво її підтримало, не була б катастрофою, оскільки цілком реальною для України ставала перспектива створення Української держави під номінальною протекцією султана і визнання козацтва привілейованим станом суспільства (Степанков, 2011, с. 4–9).

За спостереженням В. Смоля, Валерій Степанович – класичний позитивіст за характером свого наукового мислення, своїм науковим почерком (Смолий, 2007, с. 10). Дослідник дотримується засад засновника позитивізму Л. фон. Ранке про те, що завданням історика є писати так, «як власне все відбулося» та дотримуватися головного правила науково-критичного аналізу джерел – «що не зафіксовано в документі – не існує для історії» (Степанков, 1993, с. 19). Джерельна база його докторської дисертації складає 33 фонди архівів і рукописних відділів бібліотек України, Польщі, Росії, Литви, 120 археографічних публікацій (Степанков, 1993, с. 19). Головною проблемою для себе та інших колег він вважає те, що не збереглися архіви Української держави середини XVII ст. (гетьманський архів, Генеральної й полкових канцелярій (Степанков, 1994, с. 186)), немає щоденників, мемуарів і хронік борців за національну незалежність (Степанков, 1993, с. 22). Зокрема, торкаючись проблеми джерел дослідження Батозької битви, підкреслює: «На жаль, не зберіглося жодного листа, автором якого була б особа, котра брала участь у боротьбі на українській стороні. Доводиться по крихті збирати джерельний матеріал (переважно опосередкований), на основі якого можна формулювати лише ті чи інші припущення й гіпотези. І не більше» (Степанков, 2013, с. 130).

В Степанков є прихильником концепції М. Ковальського (до речі, той був опонентом на захисті його кандидатської дисертації), який фактором успішного пізнання минулого вважав таке: наявність у розпорядженні дослідників максимальної джерельної бази; обов'язковий критичний і сис-

тематичний підхід до джерел та їх інформації; зіставлення джерельних свідчень; неупередженість й об'єктивність дослідника, відсутність тенденційності (Степанков, 1994, с. 11).

Валерій Степанович взяв участь в обговоренні дискусійних питань, пов'язаних з проблемами джерелознавства. Зокрема, він висунув гіпотезу, що автором анонімної «Подільської «Римованої хроніки» був сполонізований український шляхтич Єжи Ярмолінський з Ярмолинець (Степанков, 2017, с. 45). Долучився до дискусії про кульмінаційну трагедію оборони Кам'янця-Подільського у серпні 1672 р.: «На наш погляд, катастрофа сталася в результаті сліпої випадковості, породженої необачністю поведінки жовнірів» (Степанков, 2010, с. 35–36). Спираючись на інформацію документа «Реляція С. Маковецького як джерело вивчення біографії Юрія Володимерського», уточнив обставини загибелі героя Кам'янецької облоги, який знайшов смерть не під кам'яними уламками фортечних укріплень, а сидячи на коні, від гарматного пострілу картеччю, що потрапила йому в голову (Степанков, 1999, с. 452; Копилов, 2017, с. 42).

Дозволимо собі висловити дискусійне міркування, що класичний позитивізм передбачає притаманну послідовність дій історика: активну роботу з якомога ширшим колом джерел, їх інтерпретації та формулювання на їх основі висновків. У розробці концепції Української національної революції 1648-1676 рр. у В. Степанкова ця схема дещо інша. Ідея зародилася у 1992 р. (про це свідчить публікація з характерною назвою) (Степанков, 1992), а документальне підтвердження віднайдено в польських архівах лише наступного року, що підтверджують наведені спогади Т. Чухліба. Це приклад того, як прогностичне інтуїтивне мислення історика сформулювало ідею, що була підтверджена в процесі дослідницької роботи.

Більш виразно відхід від «чистого» позитивізму в науковій творчості В. Степанкова простежуємо в працях сучасного етапу творчості. На початку 2000-х рр. у його методологічному арсеналі остаточно закріплюється цивілізаційний підхід у вивченні історичної реальності в руслі теорій, сформованих у різних галузях соціально-гуманітарного знання. У розробленні концептуальних засад він акцентує увагу на важливості наукового доробку М. Вебера, С. Гантінгтона, Н. Данілевського, Ш. Ейзенштадта, Н. Еліаса, П. Сорокіна, А. Тойнбі, О. Шенглера, а також концепції дослідників школи «Анналів», на думку яких вона охоплювала соціальний (біосоціальний), економічний, політичний і культурно-психологічний блоки. На його тверде переконання, переваги цивілізаційного підходу передбачають одночасне існування різних цивілізацій, кожна з яких опирається на власні міфологію, культурно-історичні традиції, ментальність, типи культури, стійкі уявлення про сенс життя й призначення Людини, свої, притаманні їм, духовні цінності, етику, мораль, побут, сім'ю тощо (Копилов, 2022, с. 6).

До слова, це ж спостеріг В. Смолій: «Дослідження В. Степанкова, які побачили світ упродовж 2000-х років, репрезентують не тільки його висо-

кий фаховий рівень і талант історика, а й незаперечну дослідницьку зрілість. Автор працює у розрізі соціальної стратифікації та мобільності, проблему формування національної аристократії – еліти пов'язує з колізіями політичної свідомості, історичні нариси про окремих осіб подає у руслі колективних, просопографічних уявлень. Ранньомодерна людина вписується вченим до багатогранного середовища епохи, в якій вона не тільки фізично існує, а й виступає як співтворець цінностей, норм поведінки, звичаїв, традицій, колективних почувань, вірувань, соціальних настанов і безлічі інших проявів культурного, соціального й духовного буття» (Смолій, 2016, с. 21).

У низці публікацій В. Степанкова є текстові фрагменти, що розкривають менталітет і психологію поведінки пересічних сучасників досліджуваної епохи, що демонструє метод «нової соціальної історії». Наприклад, характеризує ситуацію у 1671 р., коли польські війська вторглися на Правобережжя, він аналізує реакцію українців: «Враховуючи співвідношення сил, переважна більшість залог та міщан вдалася до уже випробуваного у роки воєнного лихоліття способу поведінки: приставала на бік сильнішого, в надії, що пізніше ситуація зміниться на краще. Він дозволяв уникнути їм руйнувань, зберегти власне життя й життя членів родини, нажити важкою працею майно тощо. Породжене хронічною психологічною втомою населення, доведеного до відчаю страхітливими кошмарами понад 20-річної війни, така поведінка стала специфічною формою реалізації інстинкту самозбереження. І в цьому мала свій сенс, свою правду, яку можна не сприймати, але яку не можна осуджувати. Інше питання, що її домінування впродовж тривалого часу неминуче вело до ерозії особистості, становлення та утвердження у них рис «приспосованя». Існувала загроза формування особи позбавленої почуття власної гідності, честі й благородства, з розчавленим інстинктом свободи. Завжди готовою як прислужувати сильнішому, так і зрадити йому, лише аби це було вигідним для неї. Саме на цьому ґрунті й почав зростати соціокультурний тип «малороса»: захланного, амбітного, продажного, безчесного, байдужого до мови, віри, звичаїв і культури свого народу, чужого Батьківщині, замкнутого у світі егоїстичних інтересів хама, позбавленого найменшої святості у душі і серці.

Водночас у горнілі національно-визвольних і соціальних змагань викристалізувалася генерація надзвичайно енергійних, сміливих і вольових людей, котрі, не вагаючись, намагалися подолати «відстань між світом мрій та реальністю»... Сильні духом, вони перемагали інстинкт самозбереження й добровільно обирали мученицький шлях на Голгофу незалежності України, приносячи на її жертвний алтар найцінніше, що в них було – своє життя. Їх не можна було поставити на коліна, їх можна було тільки знищити. Власне вони відродили Українську державу, стали ядром формування модерної української нації» (Степанков, 2009, с. 213).

Інструментарій модальної біографії та психоісторії простежується в авторських характеристиках українських історичних діячів. У нарисі про гетьмана Б. Хмельницького читаємо: «...Холеричний темперамент Богдана, час-

то проявлявся в рисах його характеру, вчинках, діях. Різкість у судженнях і запальність поєднувалися з м'якістю, привітністю; дотепність – із мовчазністю; простота і щирість – з лукавством і мстивістю; доброта – з суворістю вимогливістю і навіть жорстокістю. Не виключено, що Хмельницький був чудовим актором і залежно від обставин грав ту чи іншу роль. Сучасники звертали увагу на тонкий розум, ерудицію, вміння передбачати розвиток подій, сталеву волю. У ньому дивовижно поєднувалися відчайдушна сміливість і холоднокрівна обачність, принциповість, що межувала з впертістю, і готовність до компромісу, поступливості. Поза сумнівом, це була цільна і разом з тим суперечлива натура, у повсякденному житті – невибаглива й скромна» (Степанков, 2000, с. 33).

Аналізуючи соціальні умови становлення особистості П. Дорошенка, В. Степанков зазначає: «Безперечно, приналежність Дорошенка до заможного, оповитого високим авторитетом спадкоємного роду еліти козацької України запобігала виробленню комплексу соціопсихологічної меншвартості, з нав'язливим станом хронічної заздрості, а відтак створювала сприятливі умови формування самоповаги та благородства. З другого боку, вона дозволяла відчувати себе повноправною особистістю у стосунках з представниками інших родин заслужених козаків і старшин, робила Петра «своїм» у соціопсихологічній системі відносин між ними» (Степанков, 2006, с. 309).

Наш ювіляр – професор В. Степанков – надто скромний, щоб себе рекламувати. На жаль, обмеженими є й можливості сучасної української історіографії щодо презентації своїх здобутків міжнародній науковій спільноті. В іншому випадку прізвище Степанков по праву було б у переліку відомих істориків сучасності поряд з Д.Г. Крістіаном, Н.К. Фергюсоном, Т. Снайдером, Е. Графтоном, Е. Фонером. Тож зичимо шановному ювіляру здоров'я й наснаги аби ми разом з ним внесли уточнення в світовий рейтинг істориків!

Висновки. Отже, визначальними рисами психологічно-особистісного портрету В. Степанкова є виняткова чесність, порядність, вимогливість до себе та інших, висока працездатність, на основі яких сформувалися підвалини його глибокої фахової компетентності дослідника-професіонала. Долаючи різнопланові життєві труднощі, він виявляє здатність до самовдосконалення й перебуває у постійному процесі переосмислення, на основі глибокого вивчення джерел, проблем Української національної революції середини XVII ст. Простежуємо чотири етапи еволюції методологічних засад історика: 1) друга половина 1960-х – 1975 рр., коли дослідник-початківець орієнтувався на марксистські канони історіописання; 2) 1976-1988 рр. – ознайомлення як з народницькою концепцією М. Грушевського, так і державницькою В. Липинського зумовило поштовх до усвідомлення вад радянської схеми трактування національно-визвольної боротьби українців, але публічно презентувати свої нові погляди, що зароджувалися, автор не міг з огляду на суспільно-політичну ситуацію в країні; 3) 1989-1998 рр. – «переломне

десятиліття», коли внаслідок успіхів демократизації суспільства та проголошення незалежності України з'явилися сприятливі умови для реалізації дослідником державницького підходу та формування новаторської концепції Національної революції; 4) рубіж ХХ-ХХІ ст. – до сьогодні, упродовж якого історик застосовує широкий методологічний спектр (інструментарій позитивізму, недержавницької школи, школи «Анналів», «Нової соціальної історії» та цивілізаційний підхід) для подальшого різновекторного аналізу та популяризації подій Української національної революції 1648-1676 рр.

Список використаних джерел та літератури:

Завальнюк, О. М. (2017). Степанков Валерій Степанович: сторінки біографії. *Провідний вчений-історик України й талановитий педагог – Валерій Степанович Степанков (до 70-річчя від дня народження та 50-річчя науково-педагогічної діяльності): біобібліографіч. покажч.* Кам'янець-Подільський, 4–16.

Завальнюк, О. М. (2003). Степанков Валерій Степанович. *Кам'янець-Подільський державний університет в особах* (Т.1). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 426–438.

Завальнюк, О. М. (2007). Валерій Степанович Степанков: погляд зблизка. *Наукова звітка у щоденному вимірі. До 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Валерія Степановича Степанкова.* Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 7–20.

Завальнюк, О. М. (2008). Портрет історика-професіонала. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (18). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 9–18.

Завальнюк, О. М. (2012). Валерій Степанков: творити заради історичної правди. *Зачарований українською історією. До 65-річчя від дня народження і 45-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка УАІН Валерія Степановича Степанкова.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 3–25.

Завальнюк, О. М. (2013). Степанков Валерій Степанович. *Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: біобібліографіч. покажч.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 79–392.

Завальнюк, О. М. (2017). Степанков Валерій Степанович – професійний історик, патріот, наставник молоді (до 70-річчя від дня народження). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (27). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 8–27.

Копилов, С. (2007). Листи до вчителя (з епістолярії Валерія Степанкова). *TERRA COSSACORUM: студії з давньої і нової історії України*: наук. зб. на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. Київ: Інститут історії України, 547–553.

Копилов, С. (2017). Історія Речі Посполитої у наукових зацікавленнях В. Степанкова (до 70-річчя від дня народження). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (27). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 32–51.

Копилов, С. (2022). Історія Центрально-Східної Європи Раннього нового часу в науковому доробку Валерія Степанкова. *Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр.*, (13). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2022, 3–22.

Матях, В. (2007). Науковий доробок професора Валерія Степанкова в царині дослідження українського Раннього Нового часу. *TERRA COSSACORUM: студії з давньої і*

нової історії України: наук. зб. на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. Київ: Інститут історії України, 12–30.

Матях, В. (2016). Профілі творчого портрета вченого. *Україна в Центрально-Східній Європі*, (17). Київ: Інститут історії України, 23–37.

Нечитайло, В. В. (2007). Що в душі зросло. *Наукова звияга у щоденному вимірі. До 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Валерія Степановича Степанкова*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 192–195.

Опря, А. В. (2007). Слово про талановиту людину. *Наукова звияга у щоденному вимірі. До 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Валерія Степановича Степанкова*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 202–204.

Смолій, В. (2007). Валерій Степанков: штрихи до портрета вченого. *TERRA COSSACORUM: студії з давньої і нової історії України*: наук. зб. на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. Київ: Інститут історії України, 7–11.

Смолій, В. (2016). Дослідник ранньомодерної історії України. *Україна в Центрально-Східній Європі*, (17). Київ: Інститут історії України, 15–22.

Степанков, В. (1998). Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки). *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво*. Київ: Генеза, 26–45.

Степанков, В. (2000). Українська революція XVII ст.: актуальні проблеми дослідження. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*, (7). Київ: Інститут історії України, 5–15.

Степанков, В. С. (1975). Антифеодальна боротьба на Україні після укладення Зборівської угоди (1649-1650 рр.). *Український історичний журнал*, 1, 98–102.

Степанков, В. С. (1979). Социальная политика гетманской администрации в годы освободительной войны украинского народа (1648-1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казачьей гольтыбы. *История СССР*, 3, 71–84.

Степанков, В. С. (1980). Антифеодальная борьба крестьянства и казацких низов в годы Освободительной войны (1648-1654) (автореф. дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 – История СССР). Днепропетровск, 25 с.

Степанков, В. С. (1989). Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки визвольної війни (1648-1654 рр.). *Вітчизняна історія*, 15, 43–51.

Степанков, В. С. (1990). Аграрна політика Богдана Хмельницького. *Феодалізм на Україні*. Київ: Наукова думка, 52–65.

Степанков, В. С. (1990). Деякі аспекти формування Української держави в середині XVII ст. *Проблеми української історичної медієвістики: методичні рекомендації. Теоретично-практичні розробки*. Київ: Поліграфічна дільниця Інституту історії АН УРСР, 99–104.

Степанков, В. С. (1990). *Українська козацька республіка середини XVII ст. (на допомогу партійному активу, пропагандистам)*. Хмельницький, 16 с.

Степанков, В. С. (1991). Антифеодальная борьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). Львів: Світ, 196 с.

Степанков, В. С. (1991). Боротьби Польщі і України проти експансії Османської імперії у 1672-1676 рр. *Україна і Польща в період феодалізму*: зб. наук. пр. Київ: Наукова думка, 112–129.

Степанков, В. С. (1991). Програма державного будівництва Богдана Хмельницького. *Вісник академії наук України*, (10), 42–48.

Степанков, В. С. (1992). Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці (1648-1676 рр.). *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*: матер. II всеукр. іст. читань. Черкаси, 31–34.

Степанков, В. С. (1993). *Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648-1676 роки)* (дис. ... докт. іст. наук: 07.00.02 – Історія України). Київ: Київський університет ім. Т. Шевченка, 68 с.

Степанков, В. С. (1994). Боротьба уряду Богдана Хмельницького за об'єднання етнічних земель України у межах національної держави (1648-1657 рр.). *На чолі козацької держави. Деякі аспекти історії визвольної війни українського народу середини XVII ст.* Рівне: Український інститут інженерів водного господарства, 185–236.

Степанков, В. С. (1994). Становлення розвідки й контррозвідки та їх роль у боротьбі за незалежність України у середині XVII ст. (1648-1657 рр.). *З історії української розвідки та контррозвідки* (нарис). Київ: Інститут СБ України, 11–182.

Степанков, В. С. (1994). Українська національна революція XVII ст.: проблема хронологічних рамок. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. матер. IV всеукр. іст. читань. Київ-Черкаси, 15–19.

Степанков, В. С. (1999). «Реляція» С. Маковецького як джерело вивчення біографії Юрія Володимерського. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки*: зб. наук. пр. Хмельницький, 449–452.

Степанков, В. С. (2000). Богдан Хмельницький. *Історія України в особах. Козаччина*. Київ: Вид-во «Україна», 31–46.

Степанков, В. С. (2006). Петро Дорошенко: шлях до булави. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, (6). Київ: Інститут історії України, 308–350.

Степанков, В. С. (2007). Автобіографічні відомості про значимі події життя та науково-педагогічної діяльності Валерія Степановича Степанкова. *Наукова звітня у щоденному вимірі. До 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Валерія Степановича Степанкова*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 21–59.

Степанков, В. С. (2009). Вторгнення польської армії у Правобережну гетьманщину і політика Петра Дорошенка (серпень – жовтень 1671 року). *Покликання*: зб. пр. на пошану проф. о. Юрія Мицика. Київ, 203–223.

Степанков, В. С. (2009). Участь П. Дорошенка у Кам'янецькій кампанії 1672 р. Магмеда IV та її політичні наслідки. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (2). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т імені Івана Огієнка, 31–39.

Степанков, В. С. (2010). Українська революція XVII століття: проблема хронологічних меж. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів (Вип.9. Т.1). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т імені Івана Огієнка, 78–79.

Степанков, В. С. (2011). «Повстання», «війна» чи «революція»? Проблема типології визвольної і соціальної боротьби в Україні у 1648–1676 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів (Вип.10. Т.1). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т імені Івана Огієнка, 99–100.

Степанков, В. С. (2011). Польсько-турецька війна 1620–1621 рр. в історичній долі України. *Хотинська битва 1621 року: міфи та реальність (до 390-річчя від дня події)*: зб. матер. наук.-практ. конф. Кам'янець Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т імені Івана Огієнка, 4–10.

Степанков, В. С. (2013). Документальні й епістолярні джерела дослідження Батозької битви. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (23). Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 127–135.

Степанков, В. С. (2017). Анонімний автор подільської «Римованої Хроніки» – хто він? Спроба упізнання. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів (Вип.16. Т.1). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т імені Івана Огієнка, 44–45.

Степанчук, Ю. С. (2017). Образ Б. Хмельницького як державного діяча в публікаціях «Українського історичного журналу» (1957-1991 рр.). *Український селянин*, (18), 81–85.

Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (матеріали «круглого столу»). (1990). *Український історичний журнал*, 12, 12–29.

Чухліб, Т. В. (2007). Якість у Варшаві весною 1993 року... *Наукова звитяга у щоденному вимірі. До 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Валерія Степановича Степанкова*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 230–233.

References:

Zavalniuk, O. M. (2017). Stepankov Valerii Stepanovych: storinky biohrafii [Stepankov Valerii Stepanovych: Biography Pages]. *Providnyi vchenyi-istoryk Ukrainy u talanovytyi pedahoh – Valerii Stepanovych Stepankov (do 70-richchia vid dnia narodzhennia ta 50-richchia naukovo-pedahohichnoi diialnosti)*: biobibliografich. pokazhch. Kamianets-Podilskyi, 4–16. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2003). Stepankov Valerii Stepanovych [Stepankov Valerii Stepanovych]. *Kamianets-Podilskyi derzhavnyi universytet v osobakh* (T.1). Kamianets-Podilskyi: Oiiun, 426–438. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2007). Valerii Stepanovych Stepankov: pohliad zbylzyka [Valerii Stepanovych Stepankov: Close-up View]. *Naukova zvytiaha u shchodennomu vymiri. Do 60-richchia vid dnia narodzhennia ta 40-richchia naukovo-pedahohichnoi diialnosti doktora istorychnykh nauk, profesora, akademika Valeriia Stepanovycha Stepankova*. Kamianets-Podilskyi: Abetka-NOVA, 7–20. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2008). Portret istoryka-profesionala [Portrait of a Professional Historian]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: istorychni nauky*, (18). Kamianets-Podilskyi: Oiiun, 9–18. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2012). Valerii Stepankov: tvoryty zarady istorychnoi pravdy [Valerii Stepankov: create for the sake of historical truth]. *Zacharovanyi ukrainskoiu istoriiei. Do 65-richchia vid dnia narodzhennia i 45-richchia naukovo-pedahohichnoi diialnosti doktora istorychnykh nauk, profesora, akademika UAIN Valeriia Stepanovycha Stepankova*. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 2012, 3–25. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2013). Stepankov Valerii Stepanovych [Stepankov Valerii Stepanovych]. *Doktory nauk, profesory Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka*: biobibliografich. pokazhch. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 79–392. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2017). Stepankov Valerii Stepanovych – profesiynyi istoryk, patriot, nastavnyk molodi (do 70-richchia vid dnia narodzhennia) [Stepankov Valerii Stepanovych – Professional Historian, Patriot, Youth Mentor (to the 70th anniversary of his birthday)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: istorychni nauky*, (27). Kamianets-Podilskyyi: TOV «Drukarnia Ruta», 8–27. [in Ukrainian].

Kopylov, S. (2007). Lysty do vchytelia (z epistoliarrii Valeriia Stepankova) [Letters to the Teacher (from Valerii Stepankov's epistolary)]. *TERRA COSSACORUM: studii z davnoi i novoi istorii Ukrainy: nauk. zb. na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Valeriia Stepankova*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 547–553. [in Ukrainian].

Kopylov, S. (2017). Istorii Rechi Pospolytoi u naukovykh zatsikavleniakh V. Stepankova (do 70-richchia vid dnia narodzhennia) [History of the Polish-Lithuanian Commonwealth in V. Stepankov's Scientific Interests (to the 70th anniversary of his birthday)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: istorychni nauky*, (27). Kamianets-Podilskyyi: TOV «Drukarnia Ruta», 32–51. [in Ukrainian].

Kopylov, S. (2022). Istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy Rannoho novoho chasu v naukovomu dorobku Valeriia Stepankova [The history of Central-Eastern Europe of the Early Modern Period in Valerii Stepankov's Scientific Works]. *Problemy dydaktyky istorii: zb. nauk. pr.*, (13). Kamianets-Podilskyyi: Kamianets-Podil. nats. un-t imeni Ivana Ohiiienka, 2022, 3–22. [in Ukrainian].

Matiakh, V. (2007). Naukovi dorobok profesora Valeriia Stepankova v tsaryni doslidzhennia ukrainskoho Rannoho Novoho chasu [Professor Valerii Stepankov's Scientific Developments in the Field of Research of the Ukrainian Early Modern Period]. *TERRA COSSACORUM: studii z davnoi i novoi istorii Ukrainy: nauk. zb. na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Valeriia Stepankova*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 12–30. [in Ukrainian].

Matiakh, V. (2016). Profili tvorchoho portreta vchenoho [Profiles of a Creative Portrait of a Scientist]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, (17). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 23–37. [in Ukrainian].

Nechytailo, V. V. (2007). Shcho v dushi zroslo [What has grew in the soul]. *Naukova zvytiaha u shchodennomu vymiri. Do 60-richchia vid dnia narodzhennia ta 40-richchia naukovo-pedahohichnoi diialnosti doktora istorychnykh nauk, profesora, akademika Valeriia Stepanovycha Stepankova*. Kamianets-Podilskyyi: Abetka-NOVA, 192–195. [in Ukrainian].

Opria, A. V. (2007). Slovo pro talanovyту liudynu [A Word About a Talented Person]. *Naukova zvytiaha u shchodennomu vymiri. Do 60-richchia vid dnia narodzhennia ta 40-richchia naukovo-pedahohichnoi diialnosti doktora istorychnykh nauk, profesora, akademika Valeriia Stepanovycha Stepankova*. Kamianets-Podilskyyi: Abetka-NOVA, 202–204. [in Ukrainian].

Smolii, V. (2007). Valerii Stepankov: shtrykhy do portreta vchenoho [Valerii Stepankov: Touches to the Scientist's portrait]. *TERRA COSSACORUM: studii z davnoi i novoi istorii Ukrainy: nauk. zb. na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Valeriia Stepankova*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 7–11. [in Ukrainian].

Smolii, V. (2016). Doslidnyk rannomodernoi istorii Ukrainy [Researcher of the Early Modern History of Ukraine]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, (17). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 15–22. [in Ukrainian].

Stepankov, V. (1998). Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st.: prychny, typolohiia, khronolohichni mezhi (dyskusiini notatky) [The Ukrainian National Revolution of the XVIIth century: causes, typology, chronological limits (discussion notes)]. *Natsionalno-*

vyzvolna viina ukrainskoho narodu seredyiny XVII stolittia: polityka, ideolohiia, viiskove mystetstvo. Kyiv: Heneza, 26–45. [in Ukrainian].

Stepankov, V. (2000). *Ukrainska revoliutsiia XVII st.: aktualni problemy doslidzhennia* [The Ukrainian Revolution of the XVIIth century: current research problems]. *Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorichnoho rozvytku*, (7). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 5–15. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (1975). *Antyfeodalna borotba na Ukraini pislia ukladennia Zborivskoi uhody (1649-1650 rr.)* [The anti-feudal Struggle in Ukraine After the Signing of the Zborivska Agreement (1649-1650)]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*, 1, 98–102. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (1979). *Sotsial'naya politika getmanskoï administratsii v roky osvoboditel'noï voyny ukrainskoho naroda (1648-1654 gg.) i bor'ba protiv nye krest'yanstva i kazatskoy golyt'by* [The Social Policy of the Hetman's Administration During the Years of the Liberation War of the Ukrainian People (1648-1654) and the Struggle Against it by the Peasantry and the Cossack canaille]. *Ystoriia SSSR*, 3, 71–84. [in Russian].

Stepankov, V. S. (1980). *Antyfeodal'naya bor'ba krest'yanstva i kazatskikh nizov v roky Osvoboditel'noï voyny (1648-1654)* [The Anti-feudal Struggle of the Peasantry and the Lower-class Cossacks During the Years of the Liberation War (1648-1654)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Dnepropetrovsk, 25 s. [in Russian].

Stepankov, V. S. (1989). *Osoblyvosti antyfeodalnoi borotby na Ukraini v roky vyzvolnoi viiny (1648-1654 rr.)* [Peculiarities of the Anti-feudal Struggle in Ukraine During the Liberation War (1648-1654)]. *Vitchyzniana istoriia*, 15, 43–51. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (1990). *Ahrarna polityka Bohdana Khmelnytskoho* [Bohdan Khmelnytskyi's Agrarian Policy]. *Feodalizm na Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka, 52–65. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (1990). *Deiaki aspekty formuvannia Ukrainiskoi derzhavy v seredyiny XVII st.* [Some aspects of the formation of the Ukrainian state in the middle of the XVIIth Century]. *Problemy ukrainskoi istorichnoi medievistyky: metodychni rekomendatsii. Teoretychno-praktychni rozrobky*. Kyiv: Polihrafichna dilnytsia Instytutu istorii AN URSR, 99–104. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (1990). *Ukrainska kozatska respublika seredyiny XVII st. (na dopomohu partiinomu aktyvu, propahandystam)* [The Ukrainian Cossack Republic in the middle of the XVIIth century (to help party activists, propagandists)]. *Khmelnytskyi*, 16 s. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (1991). *Antyfeodalna borotba v roky Vyzvolnoi viiny ta yii vplyv na formuvannia Ukrainiskoi derzhavy (1648-1654)* [The Anti-feudal Struggle During the Liberation War and its Influence on the Formation of the Ukrainian State (1648-1654)]. Lviv: Svit, 196 s. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (1991). *Borotba Polshchi i Ukrainy proty ekspansii Osmanskoï imperii u 1672-1676 rr.* [The struggle of Poland and Ukraine Against the Expansion of the Ottoman Empire in 1672-1676]. *Ukraina i Polshcha v period feodalizmu: zb. nauk. pr.* Kyiv: Naukova dumka, 112–129. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (1991). *Prohrama derzhavnogo budivnyctva Bohdana Khmelnytskoho* [Bohdan Khmelnytskyi's State Construction Program]. *Visnyk akademii nauk Ukrainy*, (10), 42–48. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (1992). *Formuvannia derzhavnoi idei v Ukrainiskii kozatskii respubliki (1648-1676 rr.)* [Formation of the State Idea in the Ukrainian Cossack Republic (1648-1676)]. *Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorichnoho rozvytku: mater. II vseukr. ist. chytna*. Cherkasy, 31–34. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (1993). *Ukrainska derzhava u seredyni XVII stolittia: problemy stano-
vlennia y borotby za nezalezhnist (1648-1676 roky)* [The Ukrainian State in the Middle of the
XVIIth Century: Problems of Formation and Struggle for Independence (1648-1676 years)]
(*Doctoral thesis*). Kyiv: Kyivskiy universytet im. T. Shevchenka, 68 s. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (1994). Borotba uriadu Bohdana Khmelnytskoho za obiednannia et-
nichnykh zemel Ukrainy u mezhakh natsionalnoi derzhavy (1648-1657 rr.) [The Struggle
of the Bohdan Khmelnytskyi's Government for the Unification of Ukrainian Ethnic Lands
Within the Borders of the National State (1648-1657)]. *Na choli kozatskoi derzhavy. Deiaki
aspekty istorii vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu seredyni XVII st.* Rivne: Ukrainskyi instytut
inzheneryv vodnoho hospodarstva, 185–236. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (1994). Stanovlennia rozvidky y kontrozvidky ta yikh rol u borot-
bi za nezalezhnist Ukrainy u seredyni XVII st. (1648-1657 rr.) [Formation of Intelligence
and Counterintelligence and Their Role in the Struggle for Independence of Ukraine in the
Middle of the XVIIth Century. (1648-1657)]. *Z istorii ukrainskoi rozvidky ta kontrozvidky
(narysy)*. Kyiv: Instytut SB Ukrainy, 11–182. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (1994). Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st.: problema khrono-
lohichnykh ramok [The Ukrainian National Revolution of the XVIIth Century: the Problem of
Chronological Framework]. *Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorychnoho
rozvytku*. mater. IV vseukr. ist. chytn. Kyiv-Cherkasy, 15–19. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (1999). «Reliatsiia» S. Makovetskoho yak dzherelo vyvchennia bio-
hrafii Yuriiia Volodyievskoho [S. Makovetskyi's «Report» as a Source of Studying Yurii
Volodyievskyi's biography]. *Poliaky na Khmelnychchyni: pohliad kriz viky*: zb. nauk. pr.
Khmelnitskyi, 449–452. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2000). Bohdan Khmelnytskyi [Bohdan Khmelnytskyi]. *Istoriia Ukrainy
v osobakh. Kozachchyna*. Kyiv: Vyd-vo «Ukraina», 31–46. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2006). Petro Doroshenko: shliakh do bulavy [Petro Doroshenko:
Road to the Mace]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do kintsia
XVII st.)*, (6). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 308–350. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2007). Avtobiohrafichni vidomosti pro znachymi podii zhyttia ta
naukovo-pedahohichnoi diialnosti Valeriii Stepanovycha Stepankova [Valerii Stepanovych
Stepankov's Autobiographical Information About Significant Events in Life and Scientific and
Pedagogical Activity]. *Naukova zvytiaha u shchodenному vymiri. Do 60-richchia vid dnia na-
rodzhennia ta 40-richchia naukovo-pedahohichnoi diialnosti doktora istorychnykh nauk, pro-
fesora, akademika Valeriii Stepanovycha Stepankova*. Kamianets-Podilskiy: Abetka-NOVA,
21–59. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2009). Vtorhnennia polskoi armii u Pravoberezhnu hetmanshchynu i
polityka Petra Doroshenka (serpen – zhovten 1671 roku) [The Invasion of the Polish Army
to the Right Bank Hetmanship and Petro Doroshenko's Policy (August – October 1671)].
Poklykannia: zb. pr. na poshanu prof. o. Yuriiia Mytsyka. Kyiv, 203–223. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2009). Uchast P. Doroshenka u Kamianetskii kampanii 1672 r.
Mahmeda IV ta yii politychni naslidky [P. Doroshenko's Participation in the Mehmed's IV
Kamianets Campaign 1672 and its Political Consequences]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho
natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Istorychni nauky*, (2). Kamianets-Podilskiy:
Kamianets-Podil. nats. un-t imeni Ivana Ohiiienka, 31–39. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2010). Ukrainska revoliutsiia XVII stolittia: problema khrono-
lohichnykh mezh [The Ukrainian Revolution of the XVIIth Century: the Problem of
Chronological Limits]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu ime-*

ni Ivana Ohiiienka: zb. za pidsumkamy zvit. nauk. konf. vykladachiv, doktorantiv i aspirantiv (Vyp.9. Vol.1). Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podil. nats. un-t imeni Ivana Ohiiienka, 78–79. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2011). «Povstannia», «viina» chy «revoliutsiia»? Problema tyopolohii vyzvolnoi i sotsialnoi borotby v Ukraini u 1648–1676 rr. [«Uprising», «War» or «Revolution»? The Problem of the Typology of the Liberation and Social Struggle in Ukraine in 1648–1676]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka*: zb. za pidsumkamy zvit. nauk. konf. vykladachiv, doktorantiv i aspirantiv (Vyp.10. Vol.1). Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podil. nats. un-t imeni Ivana Ohiiienka, 99–100. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2011). Polsko-turetska viina 1620–1621 rr. v istorychnii doli Ukrainy [The Polish-Turkish War 1620–1621 in the Historical Fate of Ukraine]. *Khotynska bitva 1621 roku: mify ta realnist (do 390-richchia vid dnia podii)*: zb. mater. nauk.-prakt. konf. Kamianets Podilskiy: Kamianets-Podil. nats. un-t imeni Ivana Ohiiienka, 4–10. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2013). Dokumentalni y epistoliarini dzherela doslidzhennia Batozkoii bitvy [Documentary and Epistolary Sources of Research of Batozka Battle]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: istorychni nauky*, (23). Kamianets-Podilskiy: Medobory-2006, 127–135. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2017). Anonimnyi avtor podilskoi «Rymovanoi Khroniky» – khto vin? Sproba upiznannia [The Anonymous Author of the Podilska «Rhymed Chronicle» – who is he? An Attempt at Recognition]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka*: zb. za pidsumkamy zvit. nauk. konf. vykladachiv, doktorantiv i aspirantiv (Vyp.16. Vol.1). Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podil. nats. un-t imeni Ivana Ohiiienka, 44–45. [in Ukrainian].

Stepanchuk, Yu. S. (2017). Obraz B. Khmelnytskoho yak derzhavnogo diiacha v publikatsiiakh «Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu» (1957–1991 rr.) [B. Khmelnytskyi's image as a statesman in the publications of the «Ukrainian Historical Journal» (1957–1991)]. *Ukrainskyi selianyn*, (18), 81–85. [in Ukrainian].

Ukrainske kozatstvo: suchasnyi stan ta perspektyvy doslidzhennia problemy (materialy «kruhloho stolu») [Ukrainian Cossacks: the current state and prospects for the study of the problem (materials of the «round table»)]. (1990). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 12, 12–29. [in Ukrainian].

Chukhlib, T. V. (2007). Yakos u Varshavi vesnoi 1993 roku... [Once in Warsaw in the spring of 1993...]. *Naukova zvytiaha u shchodennomu vymiri. Do 60-richchia vid dnia narodzhennia ta 40-richchia naukovo-pedahohichnoi diialnosti doktora istorychnykh nauk, profesora, akademika Valerii Stepanovycha Stepankova*. Kamianets-Podilskiy: Abetka-NOVA, 230–233. [in Ukrainian].

Отримано: 20.09.2022

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI 10.32626/2309-2254.2022-37.33-49

УДК 929.735(438.41)«134/1648»(82-94)

ВАЩУК Дмитро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, індекс 01001, Україна (dvashchuk@ukr.net)

ORCID 0000-0003-0377-1233

Researcher ID U-9849-2019

VASHCHUK Dmytro – Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, 4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, index 01001, Ukraine (dvashchuk@ukr.net)

МИХАЙЛЮК Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, бульвар Шевченка, 81, Черкаси, індекс 18031, Україна (mykhailiuk_10@ukr.net)

ORCID 0000-0003-1359-8454

МЫХАЙЛИУК Yury – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department history of Ukraine Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 81, Shevchenko Boulevard, Cherkasy, index 18031, Ukraine (mykhailiuk_10@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Ващук, Д., Михайлюк, Ю. (2022). Волинська шляхта на Віленському сеймі 1566 р.: давні проблеми та спроби їх вирішення (за матеріалами 39-ї книги записів Литовської Метрики). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (37), 33–49.

VOLYN NOBILITY AT WILNO SEJM IN 1566: ANCIENT PROBLEMS AND ATTEMPTS TO SOLVE THEM (BASED ON THE 39th BOOK MATERIALS OF THE LITHUANIAN METRIC RECORDS)

Abstract. *The purpose of the article is the analysis of a separate document from the 39th Book of Records of the Lithuanian Metrica, which concerns the participation of Volyn nobility delegation at the session of Wilno Sejm (Sejm Wileński) in January 1566. The methodological foundations of the research are based on the fundamental dogmas of historicism and*

objectivity. At the same time, the principle of systematicity was used for a comprehensive study of the document content. Analytical and synthesizing methods were used to generalize the obtained information. **The scientific novelty** consists in conducting analytical work with the content of the presented document and its corresponding publication at the end of the article. **Conclusions.** A delegation from Volyn nobility arrived at Wilno Sejm which had been held early in 1566. The ambassadors had the authority to inform the Grand Duke of Lithuania Sigismund II Augustus about various problems in the region and to obtain appropriate solutions to them. Actually, it was structured like this: first the message of the ambassadors, and then the resolution of the ruler. The total of 14 positions ("prozb") were presented. Currently, the principle of distribution of these "prozb" remains unknown from the document: arbitrary or regular. In terms of content we can establish that the raised issues were related to: military service, payment of certain taxes and implementation of duties, administrative positions, criminal offenses and the stay of military mercenaries in Volyn. The analyzed document vividly illustrates one of the aspects of the General Sejm (Sejm Walny) functioning and its competence. Sigismund II August did not ignore any of Volyn ambassadors' "prozb". However not all of them received an immediate solution. The ruler took the opposite position on some issues as for example in the case of Lusk monitor position in the Council of Lords: Sigismund II August categorically refused to renew the historical antiquity to which the plenipotentiary ambassadors appealed.

Key words: the Grand Duchy of Lithuania, Volyn nobility, Wilno Sejm (Sejm Wileński), the Lithuanian Metrica.

ВОЛИНСЬКА ШЛЯХТА НА ВІЛЕНЬСЬКОМУ СЕЙМІ 1566 Р.: ДАВНІ ПРОБЛЕМИ ТА СПРОБИ ЇХ ВИРІШЕННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ 39-Ї КНИГИ ЗАПИСІВ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ)

Анотація. Метою статті є аналіз окремого документу із 39-ї Книги записів Литовської Метрики, який стосується перебування делегації волинської шляхти на засіданні Віленського сейму у січні 1566 р. **Методологічні засади дослідження** ґрунтуються на фундаментальних догматах історизму та об'єктивності. Водночас, для комплексного вивчення змісту документу було використано принцип системності. Для проведення узагальнення отриманої інформації застосовувалися аналітичний та синтезуючий методи. **Наукова новизна** полягає у проведенні аналітичної роботи зі змістом представленого документу та його відповідної публікації у кінці статті. **Висновки.** На Віленський сейм, який проходив на початку 1566 р., прибула делегація від волинської шляхти. Посли мали повноваження повідомити великого князя литовського Сигізмунда II Августа про різноманітні проблеми у регіоні та отримати щодо них відповідні рішення. Власне так і було структуровано: спершу повідомлення послів, а потім резолюція господаря. Загалом було представлено 14 позицій («прозьб»). Наразі з документу залишається не відомим принцип розподілу цих «прозьб»: довільний чи закономірний. За змістом можемо встановити, що порушені проблеми стосувалися: несення військової служби, оплати певних мит та відбування повинностей, адміністративних посад, кримінальних злочинів та перебування на Волині військових найманців. Проаналізований документ яскраво ілюструє одну із сторін функціонування вального сейму та його компетенції. Сигізмунд II Август не залишив поза увагою жодну із «прозьб» волинських послів. Однак, не всі вони отримали негайне вирішення. Також по окремих питаннях господар зайняв протилежну позицію, наприклад у випадку із міс-

цем луцького старости у складі Панів-Ради: Сигізмунд II Август категорично відмовився поновити історичну давність, до якої апелювали повноважні посли.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, волинська шляхта, Віленський сейм, Литовська Метрика.

The statement of the problem. The **Sejm** (later – the General Sejm (Sejm Walny)), as a separate political institution in the Grand Duchy of Lithuania, was formed in the 15th century. The dominant position in it had large landowners. The higher clergy representatives, chief government officials and individual princes also took part in the meetings but they had no significant influence on the Sejm decisions. The Grand Duke of Lithuania presided personally. The convocation of the General Sejm was legislated in Part 3 Art. 6. of the Lithuanian Statute 1566 (Statute, 2003, p. 80). Any matters could be decided at the Sejm. However there were such issues that were its exclusive competence: the election of the ruler, the establishment of new taxes and duties, the declaration of the war and the conclusion of peace treaties, the approval of new legislative acts, and the consideration of the most important court cases. At the same time, plenipotentiary ambassadors of individual lands or counties could submit separate complaints, to which the Grand Duke of Lithuania responded accordingly (Radaman, 2007, p. 607).

The analysis of sources and recent researches. Issues related to the emergence and functioning of the Sejm have been studied in sufficient detail in historiography. In this aspect, we note the works by O. Halecki (Halecki, 1915, pp. 22–27), M. Dvornar-Zapolsky (Dvornar-Zapolsky, 1901, pp. 454–498), L. Korczak (Korczak, 1998), I. Lappo (Lappo, 1911), F. Leontovych (Leontovych, 1910, pp. 233–274; 1910, pp. 37–61), M. Lyubavsky (Lyubavskiy, 1900), M. Maksymeiko (Maksymeiko, 1902), I. Malynovsky (Malynovsky, 1912), A. Rachuba (Rachuba, 2021, pp. 43–83), V. Uruszczak (Uruszczak, 1981), and others. At the same time our publication has an applied nature. We will pay attention to the events that took place during Wilno Sejm in 1566, and the object of attention has become the document dated January 9, 1566, which is in the 39th Book of Records for the Lithuanian Metrica. Accordingly the publication's purpose is the scientific analysis of this document content and its archeographic publication at the end of the article. We note that it was already printed at the end of the 19th century. (Documents, 1897, pp. 177–182). Having carried out a comparative analysis of both texts, we noticed a certain number of errors and omissions in the edition, and the numbering of the sheets is also completely different. Accordingly a decision was made to reprint.

The statement of the basic material. A special delegation of Volyn nobility representatives (princes, lords and all knights) came to the General Sejm, which was held in Wilno since November 18, 1565 to the end of January 1566 (Malynovsky, 1912, pp. 485–486). It consisted of the following persons: Oleksandr Zhoravnytsky, a key-keeper and mayor from Lutsk; Mykhailo Serbyn, a cornet of Volyn region; Gavrylo Bokei, a judge from Lutsk; Bohdan Kostyushkovich Khoboltovsky, a judge

from Volodymyr and Ivan Mykhailovych Gulevych. The ambassadors had the authority to inform the king about various problems in the region and to obtain appropriate solutions for them. The document itself is structured like this: first the message of the ambassadors, and then the resolution of the ruler. In general 14 positions ("*prozb*") were presented. Currently, the principle of these "*prozb*" distribution is not known from the document: arbitrary or regular. Therefore for convenience we will analyze them according to the problematic principle.

Serving Military Service (*zemstvo service*). First of all the ambassadors reported that princes, lords and landowners (it was not known from which region) had acquired many estates in Volyn land and did not want to serve military service at their own expense. Such situation weakened the Volyn chorugwa significantly: if earlier there were four units, now barely one was recruited. Therefore, as it was noted in the appeal, if there is no order to form an army, then the number of nobility will decrease significantly. Secondly, the bishop of Lutsk, Prince Janusz Androshevych, had appropriated many noble estates, but he did not serve *zemstvo* service from them. According to the ambassadors' opinion it leads to "*великий впадокъ Речи Посполитой в обороне земьской дается*" (here and after quotations from the document – Authors.)

Taking into account the expressed "*prozby*", the king's answer was as follows: those ones who owned estates and did not serve *zemstvo* service, should be recorded in the appropriate register and this document should be sent to the royal office. Other register had to be made of those ones who from their estates either did not serve, or served partially, that was provided less soldiers than had been determined. This document was to be sent to the hetman, who after reading it, was to inform the king about those persons who were not at the war. And already the ruler decided this case in accordance with the Charter. It should be noted that the legal regulation of carrying out *zemstvo* service took place in accordance with Section 2 of the Lithuanian Statute of 1566 (Statute, 2003, pp. 65–77). With regard to the presented issue of Volyn ambassadors the ruler's resolution, most likely, was about finding out all the possessions of those persons about whom the ambassadors complained. Since, according to Art. 8, if there were estates in different counties, then *zemstvo* service was performed from those ones where "*наиголовнейшее именье*" (Statute, 2003, p. 69).

Economic Issues and Duties. The "*prozby*" referred to the payment of duties. The king was complained about the fact that the customs officials in Lutsk, Volodymyr and Kremenets charge two cents from the royal patrials who travel abroad to sell grain. In addition, from the same people, customs officials collect a *pomirne* and travel duties not in accordance with the previous freedoms. Therefore, they asked the ruler not to introduce new customs duties and ordered them not to be collected. The king assured that all customs duties will be in accordance with ancient customs as well as the first economic regulations made at Volyn duties. In the event of attempts to introduce new duties and *poduzhne*, it is necessary to appeal to

the royal court. We note that such decision fully corresponded to Art. 25 Sec. 1. of the Lithuanian Statute 1566 (Statute, 2003, p. 62–63).

The next question concerned the delay of *komiags* (barges). The ambassadors reported that Stanislaw Grajewski detained the *komiags* which were going with goods from Volyn to Gdańsk, demanding payment of 30 thalers for, as if it were for the treasure of the crown, whereas before the payment was made by the buyer immediately on the shore. They asked the king to forbid such things to do. Accordingly, the ruler informed that a royal letter would be sent to Stanislaw Graievsky with an order not to make such actions and not to detain the *komiags*. At the same time, merchants were forbidden to buy wood from the royal forests for the construction of *komiags*, and in case such facts were established, Stanislaw Graievsky was given the right to confiscate such *komiags*.

Then it was about the tavern near the gate of Lutsk castle, which belonged to the Lutsk bishop and chapter. The ambassadors drew attention to the fact that since there had been a lot of people in the tavern every day for the purpose of drinking ("*яко в дому шинковном*"), there was a danger for both the castle and the tavern. Therefore they asked the king to order the tavern to be closed. However, by his decision, the king only forbade the sale of alcoholic beverages in the tavern ("*обеице питья шинковати невольню и не маеть шинкъъ уставичный в той корчме быти*"). It only was allowed to sell drinks to people in the castle and the city.

The next "*prozba*" concerned the duties of Lutsk nobility courtyard servants. It was about the fact that Lutsk nobility provided accommodation for their courtyard servants in their houses. However, Lutsk burghers constantly involved such persons in the implementation of municipal duties and taxes payment. Moreover, those who refused to do all this were put in the city jail. The ambassadors asked the king to release them from this. The decision was as follows: all courtyard servants who were not engaged in trade and crafts were exempted from all city duties and taxes. Otherwise they had to do everything that Lutsk burghers did.

Separately, it was reported about the "*otchynni*" people from Volyn estates, who, as a result of court proceedings, were changed to the estates of Kyiv voivode, Lutsk monitor, Mr. Lasky, the Sangushkis princes, Vyshnevetski, Zbarazki, and others. Accordingly, because of this, they suffered significant losses, so they cannot implement *zemstvo* service and pay the tax for Polish-Lithuanian Commonwealth defense. The king replied that each of the nobles should sue such of their people via Polish-Lithuanian Commonwealth law, for which they would receive the appropriate letters from the Grand Duke's Chancellery in accordance with the custom of the law and *Zemsky Statute*.

Administrative Issues. There were several of them. The first one concerned a position in Trotsky voivodeship. The ambassadors reminded that since ancient times Lutsk monitor position was as part of the Council of Lords under Mr. Trotsky, and now, due to the negligence of the former Lutsk monitors, Lutsk monitor did not sit there then. The ambassadors asked the king to restore everything according to

the old custom. However, the king replied that no new things would be introduced, as Mr. Trotsky currently held the position of Zhmud district monitor.

Then they talked about the appointment of Lutsk and Volodymyr bishop and Zhydychn archimandrite. The ambassadors asked that, in the event of such persons death, the positions would be given to those ones for whom the entire society of Volyn land would plead, because often "*люди простые и неучюные*" were appointed to these positions, who had never served the Polish-Lithuanian Commonwealth, but only received profits and destroyed churches. The king replied that the appointment of Lutsk and Volodymyr bishops and the archimandrite of Zhydychn was his royal grace's own business, so he would continue to do so in the future.

The next question concerned *vozny* appointment. The ambassadors asked the servants of Lutsk castle as well as Gulial and Podgay people to be appointed as *vozny*, since the nobility did not want to be *vozny*, but wants to serve in *zemstvo* service. If this option is not possible, then *vozny* should be appointed in accordance with the custom of the Polish Crown. However, the king refused and emphasized that the *vozni* should be chosen only among the nobility – "*людий добрых вери годных*", but not among Gulial and Podgay *putny* boyars.

Criminal Offenses. At first it was reported that Mykhailo Myshka Varkovsky raided the estate of the Kholinevskys nobles. He beat the brothers, took their property, destroyed Mark Kholinevsky house, and grabbed his wife by the neck with a chumbur and ordered her to be led next to the horse. Then the same Mykhailo sent his Borodchitsky official Jan Khrustytsky to Borodchitsky courtyard of Ivan Shimkovych: one boyar was killed, and the court with people was taken to Myshko's possessions. Later under the leadership of the same Jan Khrustytsky, an attack was made on Halychany estate. The owner herself, Olehna Borzobohata, and her sons Stepan and Illia were beaten, the estate was completely robbed, and the courtyard was burned. The next crime was committed by Matei Yarmolynsky, who with his men attacked Semenove estate, which belonged to Severynova Yarmolinsky. The owner was tortured to death, and the servants as well as the household noble from Klepatsk were beaten. Volodymyr Moskvytyn was also accused. He took the advantage of Ivan Senyuta absence (who was in Turkish captivity), attacked three villages from his Lepkivka estate and caused considerable damage. The ambassadors asked the ruler to punish the criminals so they could live safely in their estates. The king ordered the victims to prepare appropriate lawsuits ("*mandat*") directly to the royal court.

Next Sirad voivode, Mr. Olbriht Lasky, was accused. When all Volyn nobility went to *zemstvo* service he attacked the estates of Kyiv voivode and Lutsk monitor and caused great damage and harm. The king promised to find this problem out and do justice.

The ambassadors also complained about Kobylensky, a representative of Bilsk monitor's company, who on a free road attacked and beat to death Volodymyr judge Volchok, and also beat and wounded Kremenets *pidsudok* Patrykei. Accordingly they asked to punish the criminal and order others not to do anything similar. The king ordered a lawsuit to be filed against Kobylensky to act according to the custom of law.

Finally the ambassadors informed about a criminal case between Poles and Volhynians. The latter complained "о забранье крουνтовъ, о побитье и пораненье братии своее и о инъшиє многие кривды". It was proposed to hold immediately a separate joint Sejm with the Polish Crown, which was promised in Bilsk¹. The ruler replied that the plaintiffs should act before the ruler according to law, and the issue of the joint Sejm would be decided according to need and time.

One more issue presented by the ambassadors at the Sejm concerned military mercenaries.

It was reported that some soldiers had been sent to defend Lithuania against the Moscow vites. However, some people like Zholkovsky, as well as several dozen of captains with their companies, disregarding the norms of the law and without royal letters, entered the territory of Volyn land. As a result, they assigned grain, livestock and caused significant damage to property.

The ambassadors requested the king to order those soldiers to compensate for the damage caused. Accordingly the ruler ordered to provide Volyn nobility with letters from the chancellery of the Polish Crown ordering the captains to pay the money. A similar letter should have been sent to the soldiers. Note that such actions corresponded to Art. 26 Chap. 2 of the Statute of 1566 (Statute, 2003, p. 75–76).

Conclusions. So the analyzed document vividly illustrates one of the aspects of the General Sejm functioning and its competence. As we can see, Sigismund II August did not neglect any of Volyn ambassadors "prozby". However not all of them received an immediate solution. Accordingly the work with the materials of the Lithuanian Metrica will probably be able to show researchers the final result of the issues outlined at the Sejm. The ruler took the opposite position on some issues as for example in the case of Lutsk monitor post in the Council of Lords: Sigismund II August categorically refused to renew the historical antiquity to which the plenipotentiary ambassadors appealed. Below the publication of the analyzed document is. The text is presented as follows:

1) According to modern spelling, the text is divided into sentences, paragraphs and punctuation marks are inserted. The end of the sheet is marked with two vertical dashes ||, and the end of the page was not marked.

2) The numbering of the sheets corresponds to the numbering applied by Russian State Archive of Ancient Acts employees in the 1950^s in 20th century.

3) The text is transmitted in modern letters. Those Cyrillic letters that have gone out of use have been replaced: Ѧ and ѧ have been replaced by я, ѿ to о, ѿ to у. The transmission of the *payerik* is unified through the italic letter ŷ. Superscript letters are also italicized. All titles are revealed via entering letters in round brackets. The words that are omitted or damaged, but read from the context, have been placed in square brackets.

4) Dates are marked with Arabic numerals.

¹ In our opinion, it is about the Sejm in Bielsk, where Sigismund II Augustus arrived on June 1, 1564 (Lyubavsky, 1900, p. 676).

5) All differences, discrepancies in reading and clarifications are provided in page notes.

Publication of the Document

January, 1 1566. Wilno. The delegation of Volyn nobility to the General Sejm in Wilno with specific questions and answers to them by the Grand Duke of Lithuanian Sigismund II Augustus.

[710] Лем(а) Божъ(его) нарож(енья) 1566, месеца генъваря 8 дня

Отъказ г(о)с(по)д(а)ра короля его м(и)л(о)сти и великого князя Жикгимонъта Августа на прозбы княжатъ, панячь и всего рицerstва земли Волинъское, которие они через пословъ своихъ ключника и городничого луцъкого Алексанъдра Жоравницъкого, а хоружого земли Волинъское Михаила Сербина, судю луцъкого Гаврила Бокея, а подсудка володимерско-го Богдана Костюшковича Хобольтовъского, а Ивана Михайловича Гулевича на сойме великом вальномъ у Вильни его к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти пода-ли. etc

Напервей.

Што¹ подали есте его к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти, ижъ князи, панове, немало шляхты тамъ в земли Волинъской з именей скупили, а теперь сами с тыхъ именей службы земъское не служатъ, для чого хоруговъ земли Волинъское вельми знищела, бо перед тымъ чотыри хорутви были, а под всеми немалые гуфы становили, а под теперешнимъ собраньемъ и под одною хоруговю немного. И если бы к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть княземъ и паномъ под хоруговю становити ся росказать не рачиль, тогды и остатокъ шляхты згинет. А меновите того есте доложили, ижъ кн(я)зь Янушъ Анъдроновичъ, бискупъ луцъкий, немало именей шляхетскихъ забраль, а службы земъское з них николи не служить, в чомъ великий впадокъ Речи Посполитой в оборо-не земъской деется.

Отъказъ.

Его королевская м(и)л(о)сть рачил росказать на то вамъ поведити, абы кождый з васъ, спольне зволившись, якъ именья, такъ и тыхъ меновите, которие под собою именья шляхетские держать, а войны з них не служат, на рейстра списали и до его к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти тотъ рейстръ дали. Такъ тежъ особливе и тыхъ, которие з рицerstва его к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти обывателей земли Волинское || Рок 48² [710 зв.] по тые прошлые часы войны з именей своихъ будутъ не служили, або тежъ хотя будутъ и служили войну, одно не сполна почты свои з именей своихъ ставили, жебы есте на рейстра пописали и тот рейстръ его м(и)л(о)сти пану гетману великому

¹ The initial is highlighted in the manuscript.

² It is written in the middle of the sheet.

дали. А его м(и)л(о)сть, вземъши около того достаточную справу, его к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти то ознаймить. А хто через тотъ весь часъ войны не служиль, тогды ку таковымъ водле Статуту его королевьска м(и)л(о)сть заховатися рачить. etc

Прозба.

О¹ заштѣ людей отчичовъ з ыменей ваших до именей князя воеводы киевського, князя старосты луцкого, пани Лаское, князей Санькушковъ, князей Вишневецкихъ, князей Збаражских и иньших особъ помененых, просите его королевьской м(и)л(о)сти, ижъ тымъ васъ знищено и зубожоно, для чога такъ способне служьбы земское служити, и податку, которий з людей ваших на оборону Речи Посполитое даиваль² и тепер давати не можетъ. etc

Отказ.

Его королевьская м(и)л(о)сть рачил розказати на то вамъ поведити, абы кожъдый з васъ таковых людей своихъ зашлых до именей особъ вышшей помененыхъ правомъ посполитымъ себе позыскивалъ. На што водле обычаю права и Статуту Земского листы с каньцлереи его к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти вамъ даны будутъ.

Прозба.

Тежъ ознаймуете его королевьской м(и)л(о)сти то, ижъ кгда подданные ваши зъ божьемъ для продажи за границу ездять, абы способней платы || [711] его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рьские платити могли, то пакъ мытники его к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти отъ тых подданных ваших на коморах мыта по два гроши берутъ, такъ тежъ в местехъ г(о)с(по)д(а)рьских в Луцку, въ Володимери и в Кремьянъцы и тежъ в местех князскихъ, паньских и землянских з ваших же подданных, которые до торгу ездять, померное, подорожъное и мыто над право, вольности ваши берутъ. И просите, абы его королевьская м(и)л(о)сть таковых новых мытъ уводити и большей на васъ и на подданных ваших брати допустити розказати не рачиль. etc

Отказъ.

Г(о)с(по)д(а)рь король его м(и)л(о)сть рачил вамъ розказати на то вамъ поведити, ижъ о мыта, яко просите за подданными своими его к(о)р(олевское) м(и)л(о)сти, тогды г(о)с(по)д(а)рь король его м(и)л(о)сти в томъ васъ подле давного звичаю и постановенья его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рьского первого, на мытахъ волынскихъ вделаного заховывати, рачить. А где бы кромъ комор мытных его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рьских, хто с кн(я)зей, пановъ и землянъ мыта собе новые по именьяхъ своих своволне установлять и с подданных ваших мыто и подужъное брал, с таковыми абы есте правомъ поступовали и о том ихъ до ег(о) к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти позывали.

¹ The initial is highlighted in the manuscript.

² So it is in the manuscript. It should be «даиванъ».

Прозба.

При¹ томъ тежъ о гамованье комягъ ваших до его к(о)р(олевъской) м(и)л(о)сти донесли есте то, ижъ Станиславъ Кграевъский, менячи быти за листы и дворанъми его к(о)р(олевъской) м(и)л(о)сти, переймаючи комяги ваши, кгда который з васъ с товари своими до Кгданьска пускаете, их гауметь, вытегаючи от васъ за оные комяги заплаты по тридцать таляровъ, и поведаячи, жебы то до скарбу его к(о)р(олевъской) м(и)л(о)сти корунъного ити мело. И поведаете, ижъ передъ тымъ николи того есте не даивали, кгдажъ заразомъ на берегу || Рок 48² [711 зв.] тотъ, хто в кого купить, заплату дати мусить. И просите, абы его королевская м(и)л(о)сть таковых новыхъ платовъ вымышляти и на вас большей того брати допустити казати не рачиль. etc

Отъказъ.

Его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть рачиль розказати на то вамъ поведити, иж о загамование отъ Станислава Кграевъского комягъ властных вашихъ, листь его королевское м(и)л(о)сти с канъцлерей его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рское корунъное до него вамъ данъ будетъ, ведьже абы напрод у васъ комяги гамованы не были. Розказаль его королевская м(и)л(о)сть вамъ поведити, жебы ниhto з васъ в пуцах его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рских староствъ Коруны Полское дерева на комяги у старость его к(о)р(олевъской) м(и)л(о)сти собе не куповали, кгдажъ таковому кождому, хто бы в пуцах его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рских староствъ Коруны Полское дерева на комяги куповал, рачил розказати его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть, абы таковыя комяги через Станислава Кграевъского были забираны. etc

Прозба.

Просите тежъ его королевское м(и)л(о)сти в долегlostяхъ ваших, которие ся вам отъ людей свовольных в земли Волинъской деють, ижъ они не обыходечися правомъ посполитымъ, свовольне кгвалты и наезды чинять, а меновите в прозбе своей выписали есте, ижъ Михаило Мышка Варковъский, наехавши самъ особою своею на дома братъи вашею почъстивых шляхтичовъ Холыневъских, ихъ самих позбиваль, маетность побралъ и домъ одного з них Марка Холыневъского розметаль, и жону его, очепивши за шию чимъбуромъ, подле коня водити велель. Потомъ тот же Мышка, наславши на двор Бородчицький Ивановое Шимъковичовое кгвалтовне врадника своего бородчицького Яна Хрустицького, одного боярина ее тамошнего на смерть забити, а врадника ее збивши, двор з людьми || [712] и зо всимъ на все кгвалтъовне отъняти и в моц свою взяти велель. Тот же Мышка, наславши того жъ врадника своего помененого з многими слугами на домъ [и] именье Олехноевое Борзобогатое и сыновъ ее, [Га]личаны³, ее самую и

¹ The initial is highlighted in the manuscript.

² It is written in the middle of the sheet.

³ Some first letters are drawn with ink in the manuscript.

сыновъ ее Степана, а Ильяша збити и вѣсю маетность в дворе и в людей ее отъ мала до велика побрати велел, а потомъ и до остатъка тотъ вранникъ его, отъежѣдаючи прочь двор спалилъ. К тому тежъ Матей Ярмолинъскій с помочъниками своими, наехавши на домъ и именье Севериновое Ярмолинъское на имя Семеновое, ее самую окрутне на смерть замордовалъ и дворинина его к(о)р(олевьской) м(и)л(о)сти Клепацкогo и инъшихъ немало слугъ ее позабивалъ. То тежъ выпишуете, ижъ Володимер Москвитинъ з ыменя своего Лепесовъки три села Ивана Сенюты, которий на тотъ часъ в Туръцехъ естъ, зобрал, зничилъ и спустошилъ. И просите г(о)с(по)д(а)ра короля его м(и)л(о)сти, абы его к(о)р(олевьская) м(и)л(о)сть, панъ нашъ м(и)л(о)стивый, тые мордерства с[т]рокгостью каранья позагамовати рачил, жебы есте безпечней в домехъ своихъ, а нижли под теперешнимъ часомъ мешкати могли, кгдажъ для великихъ квалтовъ и своволенства безпечне в домехъ своихъ мешкати и трвати не можете.

Отказ.

Г(о)с(по)д(а)ръ король его м(и)л(о)сть рачилъ розказати на то вамъ поведити, ижъ што ся дотычетъ таковыхъ квалтовниковъ, которые безправне на дома наежѣдчаютъ и безвинне б[ъ]ють, и мордуютъ братью вашу, а меновите о Мышьку и о инъшихъ свовольныхъ людей, ино абы ихъ тые, кому кривда дееть, манъдаты передъ его королевскую м(и)л(о)сть позывали, за которми кождому справедливостъ skutечная без омешъканья передъ его к(о)р(олевьскую) м(и)л(о)сть становитися будеть. etc || Рок 48¹ [712 зв.]

Прозба.

Тежъ² припоминаете в прозбе своей его к(о)р(олевьской) м(и)л(о)сти, ижъ месьце старосты луцъкогo з давныхъ часовъ бывало в коле межи ихъ м(и)л(о)стью Паны-Радами его королевской м(и)л(о)сти под паномъ троцкимъ, которое тепер за недбалостью бывшихъ старостъ луцкихъ зашло, на которомъ староста луцкий и тепер не сидеть. О што покорне его к(о)р(олевьской) м(и)л(о)сти просите, абы его королевская м(и)л(о)сть з милостивое ласки своее г(о)с(по)д(а)ръское тое месьце поднести и его по старому направити и укгрунътовати казати рачилъ.

Отказъ.

Его королевская м(и)л(о)сть, г(о)с(по)д(а)ръ нашъ м(и)л(о)стивый, рачил розказати на то вамъ поведити, ижъ о месьце пана старосты луцъкогo его к(о)р(олевьская) м(и)л(о)сть новыхъ речей уводити не рачить. Кгдажъ под паномъ троцкимъ месьце естъ старосты его м(и)л(о)сти жомойтского, по тому жъ г(о)с(по)д(а)ръ король его м(и)л(о)сть то заховывати рачить.

¹ It is written in the middle of the sheet.

² The initial is highlighted in the manuscript.

Прозба.

О¹ владыцѣства луцѣкое и володимерское, и о архиманѣдрицтво жидичинѣское просите, абы его королевѣская м(и)л(о)сть по смерти тыхъ владыцѣствъ никому иному давати не рачил, одно тымъ за которымъ вы, все посольство земли Волынѣское, писати и чоломъ его к(о)р(олевѣской) м(и)л(о)сти бити будете, бо люди простые и неучоные, которіе николи его к(о)р(олевѣской) м(и)л(о)сти и Речи Посполитой не служатъ, втекшися ку его королевѣской м(и)л(о)сти, таковые хлебы духовные одерживаютъ, и ихъ убожать и нищать ко шкоде церквамъ Божимъ и мѣстѣцамъ владыцкимъ в оной земли Волынѣской. etc. || [713]

Отказ.

Г(о)с(по)д(а)рѣ король его м(и)л(о)сть рачил розказати на то вамъ поведити, о роздаваннн владыцѣства луцкого и володимерского, и тежъ архиманѣдрицтва жидичинѣского, то естъ власная речъ *его м(и)л(о)сти*² г(о)с(по)д(а)рѣская и подле воли своее то его королевѣская м(и)л(о)сть давати и тыми владыцѣства, архиманѣдрицтвомъ обѣдаривати рачить. etc

Прозба.

Ознаймуете³ тежъ его королевѣской м(и)л(о)сти, ижъ кн(я)зь бискупъ луцкій зо всею капитулою в замѣку Луцѣкомъ подле самыхъ воротъ корчму постановивль. Для которе корчмы, яко справу того даете, в замѣку его королевѣское м(и)л(о)сти Луцѣкомъ небезпечность великая се деет, бо людей розныхъ на кожѣдый день в оной корчме, яко в дому шинѣковномъ, немало бываетъ. И, розумеючи великую небезпечность для тое корчмы оногo замѣку Луцкого, просите, абы г(о)с(по)д(а)рѣ король его м(и)л(о)сть большей того оногo корчмы *там*⁴, в замѣку Луцѣкомъ, допустити мети не рачиль. etc

Отказъ.

Его⁵ королевѣская м(и)л(о)сть рачиль розказати на то вамъ поведити, ижъ в корчме князя бискупа луцкого, которая естъ в замѣку Луцѣкомъ, обецне питья шинѣковати невольно и не маеть шинѣкъ уставичный в той корчме быти. Одно жъ конѣвьями с пивницы людемъ в замку и до места питья продавати с тое корчмы своее князь бискупъ луцкій казати маеть, кгдажъ его м(и)л(о)сть на тую корчму и листь-данину нашу г(о)с(по)д(а)рѣскую в себе быти поведает. etc

¹ The initial is highlighted in the manuscript.

² It is written on the top of the tape in the manuscript.

³ The initial is highlighted in the manuscript.

⁴ It is written on the top of the tape in the manuscript.

⁵ Both letters are highlighted in the manuscript.

Прозба.

Што тежъ подали есте в прозбе своей до к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти, ижъ вы в замку || Рок 48¹ [713 зв.] Луцькомъ для небеспечности *от* неприятеля и для приезде своего дома свое маете, в которых домах подворниковъ своихъ ховаете. А такъ мещане тамошние луцькие оныхъ подворниковъ вашихъ поспол из собою ку платомъ и инымъ повинностямъ, и подачкамъ мещскимъ примушаютъ, и, сажаячи их до везенья своего мещского, таковыя поплаты вытегають. О што покорне просите его королевское м(и)л(о)сти, абы *от* того они вызволены были. etc

Отказъ.

Г(о)с(по)д(а)рѣ король его м(и)л(о)сть рачил росказат на то вамъ поведити, ижъ подворники ваши, которые не обходятся торгомъ и ганьдлемъ, одно в домах ваших, яко слуги ваши, мешкають, *от* плаченья платовъ мещскихъ волни быти мають. Нижли которые подворники ваши пожитку мещского, ганьдлю и которого кольвекъ, або ремесла вживають, тогды таковыя подворники ваши мають и повинни будутъ поплаты мещские с поломъ з мещаны г(о)с(по)д(а)рскими луцькими давати и их полнити. etc

Прозба.

Тежъ г(о)с(по)д(а)ра короля его м(и)л(о)сти просите, абы его королевская м(и)л(о)сть рачилъ вамъ дати возными слугъ замку его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рского Луцького Гуляльничанъ и Подгайчанъ, которые ку замку Луцькому служивали, бо шляхта того ся подняти и возными быти не хотять, поведаячи, ижъ волять службу земьскую служити, а нижзлы возными быти. А если бы в томъ ласки его к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти не было оных бояр помененых Гуляльничанъ и Подгайчанъ вамъ возными дати, тогды покорне просите, жебы есте водле обычаю Коруну Польское возных мети могли. etc || [714]

Отказъ.

Г(о)с(по)д(а)рѣ король его м(и)л(о)сть рачил росказати на то вамъ поведити, ижъ возных абы есте межи собою шляхтичовъ, людей добрыхъ вери годных, обирали и ихъ постановили, а не с тых путныхъ боярѣ, Гуляльничкихъ и Подгайчанъ, кгдажь их на инъшие послуги его м(и)л(о)сти ~~гсдрь~~²-г(о)с(по)д(а)рские ку замку его к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти Луцькому есть потреба. etc

Прозба.

В той же прозбе своей выписали есте до его к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти, ижъ по *отеханью* васъ всихъ отътоль з Воляня на службу его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рскую и земьскую, воевода сирадский, панъ Ольбрихтъ

¹ It is written in the middle of the sheet.

² It is crossed out in the manuscript.

Лаский, не обходячися правомъ посполитымъ, але квалътовне, его м(и)л(о)сти князю воеводе киевскому и князю старосте луцкому именья побралъ, квалты, бои и грабежи великие починилъ. А ижъ ся то тымъ людемъ, преднейшимъ тамъ в земли Волынъской, дееть, вы обавяючисе, абы тежъ вамъ то недеяло, просите господара короля его м(и)л(о)сти, абы его королевская м(и)л(о)сть зъ зверхности своее г(о)с(по)д(а)рьское того постеречи и загамовати казати рачиль, якобы ся то наперед недеяло. etc

Отказ.

Его королевская м(и)л(о)сть рачилъ росказати на то вамъ поведити, ижъ его м(и)л(о)сти князю воеводе киевскому с паномъ Ольбрихтомъ Ласкимъ справедливость его королевская м(и)л(о)сть вделати росказати рачит, а князю старосте луцкому справедливость вжо с паномъ воеводою сиразскимъ вчинити его королевская м(и)л(о)сть рачил. etc || Рок 48¹ [714 зв.]

Прозба

Ознаймуе² тежъ его королевской м(и)л(о)сти, ижъ доброго слугу господарского, судью повегу Володимерского Волчъка, некий Кобыленский з роты пана старосты бельского, погонивши на добровольной дорозе, насмерть замордовалъ, а подсудька кремьянецкого Патрикеев збилъ и зранилъ. Для чого³ просите господара короля его м(и)л(о)сти, жебы его королевская м(и)л(о)сть о замордованье того доброго слуги своего г(о)с(по)д(а)рьского и о зраненье Патрикеево справедливость вчинити и то вперед застановити рачиль, якобы люди свольные таковыхъ збытковъ делати важитися не смели. etc

Отказъ.

Г(о)с(по)д(а)рь король его м(и)л(о)сть рачилъ росказати вамъ поведити, ижъ о замордованье Волчъка, судьи володимерского, того Кобыленского ку справе его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть листомъ-манъдатомъ передъ себе казати позвати рачиль. Такъ тежъ и о Патрикеев, з нимъ справедливость его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть подле обычаю права вчинити хочеть. etc

Прозба.

Того тежъ в прозбе своей доложили есте ку его королевской м(и)л(о)сти, ижъ люди пенезъные, которые для обороны претивко неприятеля его к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти Московского з скарбу корунного с Польски были ведены, которые тутъ в Литве небываючи, з Берестья зась до Польски вернулись, на ймя Жолъковъский и инъшихъ окольконадцать ротъмистровъ, з ротами в землю Волынскую вшедше без дворанъ и листовъ его королевское м(и)л(о)сти, немалую шкоду и сказу именьямъ вашимъ поделали, и якъ збожъе, такъ и инъшие живности без заплаты брали. Для чого просите,

¹ It is written in the middle of the sheet.

² The initial is highlighted in the manuscript.

³ It is written on the top of the tape in the manuscript.

абы его королевская м(и)л(о)сть то всим вамъ и подданымъ вашимъ оным жолнером || [715] нагородити и заплатити росказати рачиль. etc

Отъказъ.

Его королевская м(и)л(о)сть рачил росказати на то вамъ поведити, ижъ г(о)с(по)д(а)рѣ король его м(и)л(о)сть тымъ жольнеромъ через листь его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рѣский зъ земли Волянское рачил казати вытегнути и шкоды, которые кому з васъ и подданымъ вашимъ *от* нихъ будутъ стали, такъ же через листь его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рѣский за даньемъ sprawy ваше рачить его королевская м(и)л(о)сть росказати тымъ ротмистромъ, абы они то вамъ поплатили. На што абы есте листы с канцляреи его к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти Коруны Польское до них себе о томъ брали, а г(о)с(по)д(а)рѣ король его м(и)л(о)сть таковые листы вамъ дати казати рачить. etc

Прозба.

Што припоминаете его королевской м(и)л(о)сти о вчиненъе справедливости с паны поляками о забранъе кгрунътовъ, о побитье и пораненъе братии своее и о инъшие многие кривды и тутъ же просите, абы его королевская м(и)л(о)сть, подле приобецованья своего г(о)с(по)д(а)рѣского всему панъству Великому князству Литовскому и инымъ землямъ, в Белску вделаного, съе[й]мъ сполный с Короною Полскою зложити безъ омешканья рачиль. etc

Отъказъ.

Его королевская м(и)л(о)сть рачиль казати на то вамъ поведити, ижъ што ся дотычетъ кривдъ, и ездовъ, и забранья кгрунътовъ вашихъ отъ пановъ поляковъ, ино абы есте в томъ правне посту¹ поступовали и перед г(о)с(по)д(а)ремъ его м(и)л(о)стью правомъ их водле потребы || Рок 48² [715 зв.] уживали. А што ся дотычет зложенья сойму сполного с Короною Полскою, ино водле потребы и часу его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть в томъ захаватися рачить. etc.

Янъ Гайко, маршалокъ и писар.

Original: Российский государственный архив древних актов [Russian State Archive of Ancient Acts]. Ф. 389. Оп. 1. Од. зб. 39. Арк. 710–715 зв.

Microfilm: Российский государственный архив древних актов [Russian State Archive of Ancient Acts]. Ф. 389. Оп. 1. Од. зб. 39. Частина 12. Арк. 710–715 зв.

Published: Документы Московского Архива Министерства Юстиции [Documents of the Moscow Archive of the Ministry of Justice]. Москва, 1897, Т. I, с. 177–182.

¹ So it is in the manuscript. Obviously, the word is redundant.

² It is written in the middle of the sheet.

Список використаних джерел і літератури:

Довнар-Запольский, М. (1901). Спорные вопросы в истории Литовско-Русского сейма. *Журнал Министерства народного просвещения*, (9), Санкт-Петербург, 454–498.

Документы Московского Архива Министерства Юстиции. (1897). (I), Москва: Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 570 с.

Лаппо, И. (1911). *Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия: Литовско-русский повет и его сеймик.* Юрьев: Типография К. Маттисена, 816 с.

Леонтович, Ф. (1910). Веча, сеймы, сеймики в Великом княжестве Литовском. *Журнал Министерства народного просвещения*, (2), 233–274; (3), 37–61.

Любавский, М. (1900). *Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства.* Москва: Университетская типография, 1154 с.

Максимейко, Н. (1900). *Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г.* Харьков: тип. А. Дарре, 205 с.

Малиновский, И. (1912). *Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней Руси.* (Ч. II, Вып. 2). Томск: Типо-Литография Сибирск. Т-ва Печатн. Дела Уг. Дворянской, 528 с.

Радаман, А. (2007). Соім. Вялікае княства Літоўскае. *Энцыклапедыя ў двух тамах. 2-е выданне*, (2), Мінск: «Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі», 606–611.

Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. (2003). (Аўт. Т. І. Доўнар, У. М. Сатолін, Я. А. Юхо). Менск: ТЭСЭЙ, 352 с.

Halecki, O. (1915). O początkach parlamentaryzmu litewskiego. *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie*, (T. 20, Nr 8 Sierpień-wrzesień-październik), Kraków, 22–27.

Korczał, L. (1998). *Litewska rada wielkksiążęca w XV wieku.* Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 120 s.

Rachuba, A. (2021). Parlamentaryzm Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII w. *Przegląd Sejmowy*, (6), 43–83.

Uruszczak, W. (1981). *Sejw walny koronny w latach 1506–1540.* Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 273 s.

References:

Dovnar-Zapolskiy, M. (1901). Spornyye voprosy v istorii Litovsko-Russkogo seyma [Contraversial issues in the history of the Lithuanian-Russian Sejm]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, (9), Sankt-Peterburg, 454–498. [in Russian].

Dokumenty Moskovskogo Arkhiva Ministerstva Yustitsii [Documents of Moscow Archive for the Ministry of Justice]. (1897). (I). Moskva: Tovarishchestvo tipografii A. I. Mamontova, 570 s. [in Russian, in Old Ukrainian].

Lappo, I. (1911). *Velikoye knyazhestvo Litovskoyevo vtoroy polovine XVI stoletiya: Litovsko-russkiy povet i ego seymik* [The Grand Duchy of Lithuania in the second half of the 16th century: the Lithuanian-Russian povet and its sejmik]. Yuryev: Tipografiya K. Mattisena, 816 s. [in Russian].

Leontovich, F. (1910). Vecha, seymy, seymiki v Velikom knyazhestve Litovskom [Veches, sejms, sejmiks in the Grand Duchy of Lithuania]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, (2), Sankt-Peterburg, 233–274; (3), Sankt-Peterburg, 37–61. [in Russian].

Lyubavskiy, M. (1900). *Litovsko-russkiy seym. Opyt po istorii uchrezhdeniya v svyazi s vnutrennim stroym i vneshneyu zhiznyu gosudarstva* [Lithuanian-Russian Sejm. Experience

in the history of the institution in connection with the internal structure and external life of the state]. Moskva: Universitetskaya tipografiya, 1154 s. [in Russian].

Maksimyko, N. (1900). *Semy litovsko-russkogo gosudarstva do Lyublińskiej unii 1569 g.* [Sejms of the Lithuanian-Russian state before the Lublin Union in 1569]. Kharkov: tip. A. Darre, 205 s. [in Russian].

Malinovskiy, I. (1912). *Rada Velikogo knyazhestva Litovskogo v svyazi s boyarskoy dumoy drevney Rusi* [Council of the Grand Duchy of Lithuania in connection with the boyar thought of ancient Russia] (Ch. II. Vyp. 2). Tomsk: Tipo-Litografiya Sibirsk. T-va Pechatn. Dela Ug. Dvoryanskoy, 528 s. [in Russian].

Radaman, A. (2007). Soym [Sejm]. *Vyalikaye knyastva Litoŭskaye. Entsyklapedyya ŭ dvukh tamakh. 2-e vydanne*, (2). Minsk: «Belaruskaya entsyklapedyya imya Petruya Broŭki», 606–611. [in Belarusian].

Statut Vyalikaga knyastva Litoŭskaga 1566 goda [Charter of the Grand Duchy of Lithuania 1569]. (2003). (Aŭt. T. I. Doŭnar. U. M. Satolin. Ya. A. Yukho). Mensk: TESEY, 352 s. [in Belarusian, in Old Ukrainian].

Halecki, O. (1915). O początkach parlamentaryzmu litewskiego. *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie*, (T. 20, Nr 8 Sierpień-wrzesień-październik). Kraków, 22–27. [in Polish].

Korczak, L. (1998). *Litewska rada wielkokiążęca w XV wieku*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 120 s. [in Polish].

Rachuba, A. (2021). Parlamentaryzm Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII w. *Przegląd Sejmowy*, (6), 43–83. [in Polish].

Uruszczak, W. (1981). *Sejw walny koronny w latach 1506–1540*. Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 273 s. [in Polish].

Отримано: 12.09.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-37.49–60

УДК 908(477.43)

БЛИЗНЯК Микола – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії імені професора М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», вул. Семінарська, 2, м. Острог, індекс 35800, Україна (krasnostav@ukr.net)

ORCID 0000-0002-9587-1129

BLYZNIAK Mykola – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History named after prof. M.P. Kovalsky of the National University of Ostroh Academy, 2, Seminaraska Street, Ostroh, index 35800, Ukraine (krasnostav@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Близняк, М. (2022). Місто Лабунь за інвентарем 1788 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (37), 49–60.

МІСТО ЛАБУНЬ ЗА ІНВЕНТАРЕМ 1788 РОКУ

Анотація. *Мета роботи* – на основі аналізу інвентаря 1788 року міста Лабунь 1788 року висвітлити соціально-економічні аспекти його розвитку з акцентом на демографічні характеристики. **Методологія дослідження** побудована на принципах історизму, об'єктивності та неупередженості. У роботі були використані методи – історичний, проблемно-хронологічний, ретроспективний та аналітико-синтетичний. **Наукова новизна** – вперше введено до наукового обігу інвентар міста Лабунь 1788 року, на основі якого проаналізовано основні демографічні характеристики населення, конкретизовано його повинності, доповнено дані, що стосуються розпланувальної структури і просторової специфіки забудови поселення. **Висновки.** Приватновласницьке місто Лабунь наприкінці 1780-х років було передано власником в оренду. Містобудівельні ініціативи Ю. Стемпковського сприяли залученню фахівців з архітектури і будівництва, розширювалися торговельні можливості. Місто розподілялося на кілька кварталів – у Старому місті мешкало 56% усього населення, у Новому – 34%, а на передмісті Титків – 10%. Всього у місті Лабунь зафіксовано 488 димів, у котрих могло мешкати 2773 особи. Християнська громада міста становила 73,4% населення, а юдейська – 26,6%. Переважна більшість мешканців міста була задіяна в аграрній сфері. Мешканці Лабуні відбували низку повинностей на користь власника міста чи орендаря (натуральну, грошову та відробіткову ренти). Повинності християнської та юдейської громад значно різнилися між собою за конкретними видами робіт та їх грошовим розміром. У торговельно-економічному сенсі перші позиції належали євреям. Перелік ремісничих спеціальностей євреїв значно ширший, аніж у християн. Провідне місце серед юдейських майстрів посідали кушнірі, серед християнських – ткачі.

Ключові слова: місто Лабунь, Волинське воєводство, інвентар, населення, національні громади, ремесло, повинності.

THE TOWN OF LABUN, PER THE INVENTORY OF 1788

Abstract. *The purpose of the study* is to highlight socio-economic aspects in the development of Labun, with an emphasis on the demographic characteristics of its population, based on the studied sources and literature. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, and impartiality. Historical, problem-chronological, retrospective, and analytical-synthetic methods have been used in the work. **The scientific novelty** – the inventory of Labun of 1788 has been introduced into scientific circulation for the first time, based on which the main demographic characteristics of the population have been analyzed, its duties have been specified, and data related to the planning structure and spatial specifics of the urban development situation added. **Conclusions.** In the late 1780s, the privately owned town of Labun was leased by the owner. The city-building initiatives of J. Stempkovsky contributed to the concentration of specialists in various fields of architecture and construction here and expanded trade opportunities. The town was divided into several quarters – 56% of the entire population lived in the Old Town, 34% – in the New Town, and 10% – in the Titkiv suburb. A total of 488 heath taxes were recorded in Labun, in which 2,773 people could live. The Christian community of the town made up 73.4% of the population, and the Jewish community had 26.6%. The majority of the town's residents had soil cultivation as the basis of their activity. The residents of Labun performed a number of duties for the benefit of the lord, the owner of the city, or the tenant (natural, monetary, and labor). The duties of the Christian and Jewish communities differed sig-

nificantly among themselves in terms of specific types of work and their monetary amount. The first positions belonged to Jews in the commercial and economic sense. The list of craft specialties of Jews was much broader than that of Christians, and furriers occupied the first place. Among Christians, weavers worked the most in the town.

Key words: *the town of Labun, Volyn Voivodeship, inventory, population, national communities, craft, duties.*

Постановка проблеми. На теренах Речі Посполитої упродовж XVIII ст. українські міста продовжували відігравати роль урбаністичних осередків, адміністративних та релігійних центрів, тут вирувала торгівля, розвивалися ремесла та промисли, подальшого розвитку набувало аграрне виробництво, відбувався підйом рівня освіти, науки й культури. Окреслені аспекти розвитку міст, зокрема у Волинському воеводстві для вказаного періоду відомі у загальних рисах і лише для окремих поселень, тому потребують більшої деталізації, поглиблених наукових студій та ширших узагальнень. Успішна реалізація окреслених наукових проблем прямо пов'язана з подальшим виявленням та вивченням писемних та інших історичних джерел, зокрема такого їх виду, як інвентарі. Загалом вони містять вірогідну різнопланову та репрезентативну інформацію про життя і діяльність громади у межах міських мурів та прилеглих до них територій. Збережений інвентар 1788 р. дає можливість доповнити і розширити міську метрику Лабуні, зрозуміти окремі аспекти повсякдення його мешканців і скласти загальний образ міста у південно-східній околиці історичної Волині вже в останні роки існування Речі Посполитої обох Народів.

Аналіз джерел та останні дослідження. Історія міст Волині стала предметом зацікавлень істориків та краєзнавців ще у XIX ст. Важливі факти з історії Лабуні досліджуваного періоду представив у своєму нарисі Аполлон Сендульський. У праці багато уваги приділено біографії власника міста – Юзефа Стемпковського у контексті минувшини поселення (Сендульський, 1882). Згодом побачило світ енциклопедичне гасло про Лабунь авторства Александра Яблоновського, де подано загальний історичний розвиток міста у відомому «Словнику географічному» (Jabł[onowski], 1884). До кінця XIX ст. належить дослідження міст і сіл М. Теодоровича, що було перевидано сучасними дослідниками у 2011 р. й географічно охопило межі нинішньої Хмельницької області (Тимошук, 2011). Краєзнавчо-довідкові матеріали про Лабунь зібрані у словнику О. Цинкаловського (Цинкаловський, 1986). Ґрунтовний аналіз палацово-паркового будівництва у місті та специфіки міської планувальної структури в останній чверті XVIII ст. проведено О. Михайлишин (Михайлишин, 2000, 2001). Джерельна база дослідження включає описово-статистичні документи з фондів Відділу рукописів Національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника (ф. 5, 91). Мемуари Яна Дукляна Охотського доповнюють загальну картину розкішного міського життя в Лабуні (Крашевський, 1874).

Мета статті полягає у тому, щоб на основі аналізу змісту інвентаря міста Лабуні 1788 року висвітлити соціально-економічні аспекти його розвитку з акцентом на демографічні характеристики.

Виклад основного матеріалу. Волинське місто Лабунь¹ розкинулося при впадінні річки Поганки² до річки Хомори, у південно-східній частині Кременецького повіту. Впродовж XVI ст. маєтність належала родині Лабунських, на початку XVII ст. – князям Острозьким, а в останній чверті цього ж століття перейшла у власність Любомирських. У 1775 р. воевода київський Станіслав Любомирський відступив місто Лабунь Юзефові Стемпковському (Каміньська, 2005), котрий володів маєтністю до кінця свого життя, а після смерті в 1793 р. місто відібрано кредиторами за борги (Jabl[onowski], 1884, s. 563; Сендунський, 1888, с. 1173).

На час укладання інвентаря власник міста переважно мешкав у Варшаві, а на Волині з'являвся лише під час різдвяних свят та січневих дубенських контрактів (Каміньська, 2005). Тим не менше, з іменем нового власника пов'язують розквіт міста. Наприкінці 1760-х рр., за даними окремих істориків, місто Лабунь зазнало значних руйнацій (Цинкаловський, 1986, с. 6). Проте Юзеф Стемпковський розбудував приватну резиденцію в останній чверті XVIII ст., а на місці старого замку збудував блискучий двоповерховий палац (Тимошук, 2011, с. 527). З 1775 р. у місті працював знаний архітектор Ефраїм Шрагер (1727-1783) (Михайлишин, 2000, с. 234). Він запроєктував у Лабуні один із перших палаців раннього класицизму на Волині (Михайлишин, 2001, с. 360). Будівля була орієнтована парадним фасадом на центральний майдан містечка, а протилежний йому фасад був звернений у сторону річки Хомори, що утворювала великий став (Михайлишин, 2001, с. 359). Масштабні містобудівельні ініціативи Ю. Стемпковського та їх безпосередня реалізація, безумовно, сприяли концентрації тут фахівців у галузі архітектури і будівництва, мистецьких напрямків, збільшувалася чисельність населення для обслуговування потреб перших, розширювалася інфраструктура міста тощо. Подбав новий власник і про торговельні справи, адже завдяки його клопотанням місту було надано право на 12 ярмарків (Сендунський, 1882, с. 1173). Низка окреслених акцій сприяла поживленню міського життя.

Інвентар 1788 р. укладений у зв'язку із передачею міста в оренду летицьському ловчому Юзефу Митці Верещатинському. Оригінал документу написаний польською мовою на восьми аркушах зі зворотами і дійшов до нашого часу в складі фонду Радзимінських. 11 лютого цього року інвентар був внесений до земських кременецьких книг (ЛННБ ім. В. Стефаніка, ф. 91, спр. 477, арк. 35–42 зв.). Таким чином, варто зауважити й на тому, що писемне джерело мало ще й юридичну силу, оскільки тут чітко окреслювалися окремі умови та обмеження володіння містом, повинності його мешканців тощо.

¹ Тепер село Новолабунь Шепетівського району Хмельницької області.

² Упорядники інвентаря використовували назву річки «Поганка» («Poganka»), яку вона зберегла й дотепер.

Документ дає можливість окреслити окремі аспекти просторового розвитку міста Лабуні цього часу. Загалом вербальний опис вуличної мережі міста хоч й розширює наші знання з топографії поселення, проте має обмежені можливості для розуміння розпланувальної структури і просторової специфіки містобудівної ситуації. Тим не менше, місто розподілялося на кілька кварталів: Старе місто (всього три вулиці), Нове місто (5 вулиць) та Титьківське передмістя (див. таблицю 1). Останнє у досліджуваний період стало невід'ємною частиною міського простору, а його мешканці фактично відбували аналогічну міщанам ренту.

Таблиця 1.

Осілість міста Лабуні у 1788 році¹

Назва вулиці/кварталу		Кількість будинків
<i>Старе місто:</i>		
11.	вул. Юровська	53
22.	вул. Пречистенська	33
33.	вул. Троїцька	69
44.	осілість єврейської громади	94
<i>Нове місто:</i>		
11.	вул. Коростельова	23
22.	вул. Калинова	13
33.	вул. Крутогорб	28
44.	вул. Широка	18
55.	вул. Лиса Гора	45
66.	осілість єврейської громади	25
77.	Передмістя Титьків	47
	Всього:	448

У Старому місті мешкало 56% усього населення, що зафіксоване в інвентарі. Згідно з джерелом, тут розкинулися такі вулиці: Юровська, Пречистенська й Троїцька. Остання належала до найбільшої за осілістю вулиць у місті (69 домогосподарств). Очевидно, що дана вулиця мала важливе місце у житті громади, хоч більших деталей у нашому розпорядженні поки що немає. Традиційно єврейська громада міста мешкала компактно, неподалік від центральної його частини, що пов'язано з їх домінуючою торговельно-ремісничою діяльністю.

Нове місто Лабунь за чисельністю домогосподарств займало 34%. Цей квартал характеризувався найбільшою кількістю вулиць, порівняно з іншими, проте вони були невеличкими, а на найменшій, вулиці Калиновій, розташовувалося усього 13 домогосподарств (див. таблицю 1). Передмістя Титьків становило 10% заселеної міської структури і виконувало функції аграрної околиці.

Описово-статистичні джерела дають змогу простежити чисельні показники мешканців в останній чверті XVIII ст. Згідно з тарифом подимного 1775 р. у Лабуні зафіксовано 532 домогосподарства (ЛННБ ім. В. Стефаніка,

¹ Складено на основі: ЛННБ ім. В. Стефаніка, ф. 91, спр. 477, арк. 35–39 зв. Послідовність вулиць подано згідно з джерелом.

ф. 5, оп. 1, арк. 233 зв.), а через 13 років упорядники інвентаря 1788 року нарахували вже 448 димів (ЛННБ ім. В. Стефаніка, ф. 91, спр. 477, арк. 35–39 зв.). Таким чином, спостерігається зменшення чисельності мешканців міста, хоч місто продовжує тримати позиції одного із найбільш заселених міст воєводства. Загалом, для з'ясування чисельності населення у місті використовуватимемо коефіцієнт 6,19 мешканців на дим, що перевірений на практиці упродовж 1789-1790 р. у Волинському воєводстві (Собчук, 2017, с. 189). Виходячи із наведеного коефіцієнта, у місті в 1788 р. мешкало 2773 особи. Все населення міста чітко розподілено за конфесійною ознакою. Християнська громада становила 73,4% населення, а юдейська – 26,6%.

Переважна частина християнського населення міста була задіяна в аграрному секторі виробництва, що цілком узгоджується із загальними тенденціями розвитку міського життя на теренах Волинського воєводства. Володіння земельними наділами та їх обробіток були нормою повсякдення городян та виконували роль індикатора заможності. Земельні угіддя упорядники інвентаря зафіксували у «волоках»¹, «півволоках» та «городах». Всього у лабунській міській громаді нараховувалося 59 власників цілої волоки, 5 – лабунців обробляли півтори волоки і лише один – дві з половиною. Більшість мешканців міста становили господарі, що обробляли пів волоки – 198. Решта власників, яких було 54, працювали на значно менших земельних наділах – городах (ЛННБ ім. В. Стефаніка, ф. 91, спр. 477, арк. 35–39 зв.). Отже, переважна більшість мешканців міста залишалися землеробами, окремі поєднували землеробську працю з іншими видами діяльності, в тому числі і ремісничими. До останніх, наприклад, належав Левко Мороз, який мав волоку ґрунту, а за головний вид професійної діяльності мав ткацтво ((ЛННБ ім. В. Стефаніка, ф. 91, спр. 477, арк. 39 зв.)

Мешканці Лабуні відбували низку повинностей на користь власника міста чи орендаря. Дані інвентаря дають можливість у головних рисах проаналізувати специфіку таких повинностей. Відповідна рента включала три складових: натуральну, грошову та відробіткову. Такий розподіл для досліджуваного періоду був властивим для більшості міст воєводства, однак відрізнявся певними пропорціями та співвідношеннями. Повинності християнської та юдейської громад значно різнилися між собою за конкретними видами робіт та їх грошовим розміром.

Сума повинностей християн-лабунців залежала від розмірів земельної ділянки (волока, пів волока або город). Містяни цієї конфесії відробляли панщину «піщю» і «тягло» (тобто власним «тяглом» – робочою худобою) влітку та взимку. Грошова рента визначалася у злотих та грошах під назвами «чинш» та «чиншик»². Натуральна данина складалася з курей, яєць (у ко-

¹ Волока – земельна ділянка та одиниця вимірювання сільськогосподарської землі, що дорівнювала 21,36 га..

² Чинш – податок, який сплачували мешканці міст за наймані орні землі, угіддя та нерухоме майно. Міщанин не був власником земельної ділянки, на якій розташовувався його будинок, він лише нею користувався, що й становило основу його залежності. Загалом розмір чиншу або чиншику залежав від величини земельного наділу.

пах та штуках) та мотків. Наприклад, мешканець Лабуні, власник домогосподарства, Кирило Кузьменко мав пару волів та пару коней, якими обробляв одну волоку ґрунту. Таким чином, власник волоки відробляв панщину своїм тяглом 3 дні влітку та 2 дні взимку. До вказаного додавалися ще 3 «літні дні» тяглом та 9 «пішо». Шарварки¹ належало відробляти тяглом упродовж 12 днів. Грошові повинності становили 4 злотих чиншику та 9 злотих подорожчини². Натуральна данина передбачала складання 10 штук яець та 2 мотків коноплі (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 35). Важливо підкреслити, що вартість панщинного відробітку «тягло» дорівнювала 15 грошам, а «пішо» – 10 (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 40). Названі повинності підкреслюють гостру потребу панського двору у робочих руках, худобі, грошах та продуктах, отриманих у міських дворах із земельних наділів.

Міська господарська інфраструктура включала 13 ланів та 10 сіножатеї панських (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 41 зв.–42). Інвентар Лабуні дає можливість окреслити озимі та ярі засіви. Отже, на ланах лабунських та титьківських було засіяно 205 корців³ жита, 204 корці пшениці. Засів ярини на ланах лабунських в Титькові – 200 корців вівса, 50 корців ячменю, 150 корців гречки (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 42).

Під час укладення контракту чітко вказувалося, що весь засів панських ланів, як і реманент для його обробітку, належить Ю. Стемповському. Крім того, міський уряд залишив за собою право вільного помолу зерна в лабунських млинах та вільне рубання дров для опалення та ремонту міської інфраструктури.

Шарварки чітко регламентувалися інвентарем. Усі піддані міста зобов'язані були відбувати необхідні шарварки, що, як правило, пов'язані із будівництвом та ремонтом гребель і панських будівель. У повинностях передбачалося й питання безпеки власника/орендаря міста, адже уся громада зобов'язана була дбати про добову сторожу, функції якої виконували дві особи почергово (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 41).

Окрім категорії мешканців міста були звільнені від повинностей. До них у Лабуні належали представники міського уряду, панської адміністрації, козаки, десятники, поберезники тощо.

Окрема група міщан (всього чотири власники домогосподарств) належала до вільних і жодних повинностей і податків не відбували. До таких у місті належав Тарас Підлісничий, якого інвентар називає «вільним». У його розпорядженні був лише будинок, а важливою ділянкою його зайнятості мали бути лісові угіддя (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 35). Микола Креденцер також був вільним від сплати податків та повинностей, хоч мав одну волоку землі (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 35 зв.). До цього списку включено й

¹ Шарварок – повинність мешканців міста, яка полягала у ремонті на вимогу власника мостів, шляхів, гребель та інших об'єктів міської інфраструктури.

² Подорожчина – підводна тяглова повинність, яка могла бути заміненою грошовим еквівалентом.

³ Корець – міра об'єму, що дорівнювала 20-32 гарнцям (80-128 л.).

Семена Возного (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 36). Роман Фурман зафіксований у статусі вільного, проте сплачував лише натуральну данину у розмірі однієї курки та п'яти яєць (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 37).

Розкладка повинностей залежала і від професійної зайнятості мешканців Лабуні. Мельники міста і передмістя Титькова сплачували «колове» у розмірі восьми злотих щорічно (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 41). Ткачі міста давали щороку «верстатове» по 3 злотих (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 41) тощо.

Загалом, за словами дослідниці соціально-економічної історії України В. Маркіної, співвідношення різних форм ренти на Правобережжі було неоднаковим упродовж усього XVIII ст., а «підданство» завжди бажало за краще сплачувати чинш (Маркіна, 1959, с. 34), адже він давав більше можливостей у виборі на заробітки.

Представники юдейської громади міста відрізнялися за своєю рентою від християн. Вони зобов'язані були сплачували грошовий податок, який визначався у польських злотих та грошах залежно від виду діяльності. Пінкас Волович мешкав у Старому місті й сплачував 6 польських злотих чиншу, як і більшість євреїв міста. Арон Константиновський окрім 6 злотих чиншу платив ще податок у розмірі 6 злотих за наявну у нього муровану крамницю (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 38). Йодрис Уринович сплачував 2 злотих чиншу і 4 злотих податку за дерев'яну крамницю у Новому місті (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 39). Серед євреїв Лабуні маємо 19 крамарів, які володіли кам'яними та дерев'яними крамницями, лише один із них, Мошко Вельвелів, мав і кам'яну, і дерев'яну крамницю (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 38–39). У Новому місті торгівля провадилася, очевидно, значно меншими темпами, оскільки тут не натрапляємо на муровані крамниці, до того ж кількість власників дерев'яних крамниць дорівнює лише цифрі 2 (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 39).

Лише два власника єврейських домогосподарств належали до «вільних». Це Хаїм Цирюлик та Липа Школьник (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 38–38 зв.). Лібертація вказаних городян могла бути пов'язана з їх видами зайнятості – у першому випадку це лікарська справа, а у другому – освітня сфера. Серед єврейської громади зустрічаємо 7 «коморників», які володіли власними будинками. Традиційно коморники зустрічаються у джерелах християнських громад, вони не мали власного помешкання та працювали на господаря. Очевидно, в даному випадку євреї-коморники належали до збіднілих, адже сплачували досить низький чинш, а один із них – Борух Кравець платив найнижчий у місті чинш у розмірі одного злогого.

Викликає подив відсутність у Лабуні заїжджих будинків та шинків. У той же час Ян Дуклан Охотський, описуючи своє перебування у Лабуні у 1786 році, відзначав помпезність та багатство світського життя. За його спогадами, Лабунь був завжди переповнений гостями, котрі приїздили сюди щоденно, зупинялися то у палаці, то в флігелях, і не один раз у єврейських бу-

динках. Останні він схарактеризував як цілком пристойні і такі, що були переповнені подорожуючими (Крашевский, 1874, с. 91). У цій частині дані інвентаря не відображають реального стану речей через невідомі причини і значно доповнюються спогадами сучасника.

Можливо, річ у тому, що міський уряд Лабуні визначив «невірного» (тобто єврея) Міхеля Любарського відповідальним за корчемну оренду у місті, про що було повідомлено публічно возним (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 41). Відповідну домовленість скріплено контрактом корчемної оренди, а сума сплаченого корчемного податку за 17 місяців, з 15 жовтня 1787 р. по 15 березня 1789 р., мала дорівнювати 34 000 злотих (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 41 зв.). Фактично, таку суму податків встановлено офіціалами власника міста Ю. Стемповського, тобто за місяць праці сплачувалося 500 злотих. Цікаво, що орендар міста не мав права втручатися до збільшення/зменшення корчемної оренди і це зрозуміло, адже прибутки від виробництва та реалізації спиртного в кілька разів перевищували всі інші. За спостереженнями Й. Петровського-Штерена, до останньої чверті XVIII ст. «торгівля спиртним перетворилася на типове єврейське заняття», а горілка «відіграла ту ж роль, яку польський злотий мав для королівської скарбниці: це була валюта» (Петровський-Штерн, 2019, с. 125).

Єврейське населення міста було активно задіяне у ремісничій діяльності. Потреби міста та його околиць забезпечували кушнірі (4), різники (3), кравці (3), пекарі (3), шмуклери (3), злотники (2), винники (2), цирюлік (1), швець (1), діхтяр (1), котляр (1), шкляр (1), бляхар (1) та друкар (1) (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 38–39).

У зайнятті ремеслами в місті з євреями конкурували християни. За даними інвентаря тут працювала достатньо велика чисельність ткачів, професійна зайнятість яких записана на полях документа (всього 22) (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 35–37 зв.). Представників інших ремісничих спеціальностей можна з'ясувати лише за прізвиськом, адже приписки на полях відсутні. Таким чином, дізнаємося про ковалів (3), гончарів (2), римара та бондара, столяра скарбового, хоч цілком зрозуміло, що цей список через недосконалість методики міг бути набагато ширшим. Сюди також варто додати двох рибаків, які обслуговували міський став.

У місті окрему групу складали козаки, які, швидше за все, виконували поліційно-охоронні функції. Всього інвентар вказує на 8 козаків, які були власниками домогосподарств. Роман Гончарук мав одну волоку землі і значився козаком «скарбовим». Аналогічний наділ землі обробляв козак Ничипор Лусун (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 35). До цієї ж групи відносимо чотирьох міських десятників і побережників, котрі за потреби охороняли ліс, а також могли входити до структури надвірних приватних військ Ю. Стемповського.

Священик Вознесенського храму в Лабуні мав у своєму розпорядженні хутор (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 41 зв.). Це був Данило

Юрійович, який виконував свої функції у цій церкві з 1764 по 1789 рр. Причому церква користувалася правом вільного помолу зерна без «мири та черги» (Тимошук, 2011, с. 528–529). Про володіння землею іншими церквами інвентар не дає жодних відомостей.

Опосередковано дізнаємося про існування у місті цегельні, проте про її функціонування детальнішої інформації немає у нашому розпорядженні. Очевидно, вона розташовувалася на околиці міста й була оточена сільсько-господарськими угіддями – ланами і сіножатями (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 41 зв., 42).

Через Лабунь пролягало кілька шляхів, які зафіксовані в інвентарі. Серед них зустрічаємо такі: Грицівський, Заславський, Судилківський, Бережанський. Згадано в інвентарі також дороги: Микулинська (пролягала до с. Микулин), Кохановецька (до с. Коханівка), дорога з Титькова (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 41, 42).

На околиці міста стояла «фігура», хоч більші деталі нам про неї окрім згадки не маємо (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 91, спр. 477, арк. 41 зв.). Неподалік річки згадується криниця «поруч із дорогою Кохановецькою», яка крім свого прямого практичного значення була ще й важливим топонімічним орієнтиром на позначення конкретних місць ланів, меж, напрямків руху тощо.

Висновки. Приватновласницьке місто Лабунь наприкінці 1780-х років було передано власником в оренду. В цей час містобудівельні ініціативи Ю. Стемковського, безумовно, сприяли концентрації тут фахівців у галузі архітектури і будівництва, збільшувалася чисельність населення для обслуговування потреб перших, розширювалася інфраструктура міста. З іменем власника пов'язаний розквіт міста, розширення його торговельних можливостей. Місто розподілялося на кілька кварталів – у Старому місті мешкало 56% усього населення, у Новому – 34%, а на передмісті Титьків – 10%. Всього у місті Лабуні зафіксовано 488 димів, в яких могло мешкати 2773 особи. Християнська громада міста становила 73,4% населення, а юдейська – 26,6%. Переважна більшість мешканців міста за основу своєї діяльності мали обробіток ґрунту, що часто міг поєднуватися із іншими видами діяльності, в тому числі й ремісничою. Мешканці Лабуні відбували низку повинностей на користь пана, власника міста чи орендаря (натуральну, грошову та відробіткову), що залежало від розмірів земельного наділу та професійної зайнятості мешканців міста. Міська господарська інфраструктура включала 13 ланів та 10 сіножатей панських.

Повинності християнської та юдейської громад значно різнилися між собою за конкретними видами робіт та їх грошовим розміром. У торговельно-економічному сенсі перші позиції належали євреям. Перелік ремісничих спеціальностей євреїв значно ширший, аніж у християн, а перше місце посідали кушнірі. Серед християн найбільше у місті працювало ткачів.

У місті мешкали козаки, десятники, побережники, яких об'єднували поліційно-охоронні функції. Серед підприємств у Лабуні працювала цегель-

ня, що обслуговувала місцеві потреби. Церква мала низку преференцій, визначених ще у попередні століття.

Подальші перспективи у дослідженні історії міста Лабуні пов'язані із пошуком нових архівних документів з приватновласницьких архівів Любомирських та Стемпковських, які можуть пролити світло на проблему зменшення чисельності населення, дозволять глибше деталізувати їх професійну зайнятість та взаємовідносини різних національних громад, зрозуміти позицію пересічних містян щодо суспільно-політичних перетворень у державі.

Список використаних джерел і літератури:

Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів (ЛННБ ім. В. Стефаника).

Маркіна, В. О. (1959). Про грошову і відробітну ренти на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. *Український історичний журнал*, 2, 33–49.

Крашевський, І. (ред.). (1874). *Разказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотскаго с рукописей, после него оставшихся, переписанныя и изданныя І. Крашевским* (в 2 т., Т.1). С[анкт]-Петербург, 336 с.

Михайлишин, О. (2000). *Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII – XIX століть*. Київ, 234 с.

Михайлишин, О. (2001). До історії втраченого архітектурного ансамблю містечка Лабунь. *Острогiana в Україні і Європі*: матеріали міжн. наук. симпозиуму (Велика Волинь), 29-30 червня 2001 року, м. Старокостянтинів (сс. 358–364). Старокостянтинів.

Сендзький, А. (1882). Местечко Лабунь Заславського уезда. *Волинские Епархиальные Ведомости*, 36, 1170–1181.

Собчук, В. (2017). *Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого*. Кременець, 316 с.

Петровський-Штерн, Й. (2019). *Штетл: золота доба єврейського містечка: перекл. з англ.* (Я. Стріха). Київ: Критика, 394 с.

Тимошук, О.О. (Упорядн.) (2011). *Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю.Й. Сіцінського і М. Теодоровича)*: навч. посіб. Хмельницький: Поліграфіст-2, 560 с.

Цинкаловський, О. (1986). *Стара Волинь і Волинське Полісся (краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року)*. (в 2-х т., Т.2). Вінніпег: Вид-во «Волинь», 578 с.

Jabl[onowski], A. (1884). Łabuń. *Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (Т.V). Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 960 s.

Kamińska, A. (2005). Stempkowski Józef Gabriel. *Polski Słownik Biograficzny* (Т. XLIII/3, Z. 178). Warszawa; Kraków: PAU, 2005. S. 385–392. URL: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jozef-gabriel-stempkowski-zm-1793-wojewoda-kijowski> (дата звернення: 09.09.2022).

References:

Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka, viddil rukopysiv [Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv, department of manuscripts (Vasyl Stefanyk NSLUL)]. [in Ukrainian].

Markina, V. O. (1959). Pro hroshovu i vidrobitnu renty na Pravoberezhnii Ukraini v druhii polovyni XVIII st. [About money and labor rent in Right-Bank Ukraine in the second half of the 18th century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 33–49. [in Ukrainian].

Krashevskiy, I. (Ed.). (1874). *Razskazy o pol'skoy starine. Zapiski XVIII veka Yana Duklana Okhotskago s rukopisey, posle nego ostavshikhnya, perepisannyya i izdannyya I. Krashevskim* [Stories about Polish antiquity. Notes of the 18th century by Jan Duklan of Okhotsk from the manuscripts left after him, rewritten and published by I. Krashevsky]. (v 2 t., Vol.I.). S[ankt]-Peterburg, 336 s. [in Russian].

Mykhailyshyn, O. (2000). *Palatsovo-parkovi ansambli Volyni 2-yi polovyny XVIII – XIX stolit* [Palace and park ensembles of Volyn in the second half of the 18th – 19th centuries]. Kyiv, 234 s. [in Ukrainian].

Mykhailyshyn, O. (2001). Do istorii vtrachenoho arkhitekturnoho ansambliu mistechka Labun [To the history of the lost architectural ensemble of the town of Labun]. *Ostrohiana v Ukraini i Yevropi: materialy mizhn. nauk. sympoziumu (Velyka Volyn)*, 29-30 chervnia 2001 roku, m. Starokostiantyniv (ss. 358–364). Starokostiantyniv. [in Ukrainian].

Sendul'skiy, A. (1882). Mestechko Labun' Zaslavskogo uiezda [The town of Labun, Zaslav district]. *Volynskie Eparkhial'nye Vedomosti*, 36, 1170–1181. [in Russian].

Sobchuk, V. (2017). *Istorychna Volyn. Pivnichnyi zakhid Ukrainy v rehionalnomu ta lokalnomu vymirakh mynuloho* [Historical Volyn. North-West Ukraine in regional and local dimensions of the past]. Kremenets, 316 s. [in Ukrainian].

Petrovskiy-Shtern, Y. (2019). *Shtetl: zolota doba yevreiskoho mistechka* [The Shtetl: The Golden Age of the Jewish town]: perekl. z anhl. (Ya. Strikha). Kyiv: Krytyka, 394 s. [in Ukrainian].

Tymoshchuk, O.O. (Comps.) (2011). *Istoriia mist i sil Khmelnychchyny (za pratsiamy Yu.I. Sitsinskoho i M. Teodorovycha)* [History of cities and villages of the Khmelnytskyi region (based on the works of Yu. Sitsynskyi and M. Teodorovych)]: navch. posib. Khmelnytskyi: Polihrafist-2, 560 s. [in Ukrainian].

Tsynkalovskiy, O. (1986). *Stara Volyn i Volynske Polissia (kraieznavchyi slovnyk – vid naidavnishykh chasiv do 1914 roku)* [Ancient Volyn and Volynian Polissia (Geographic Dictionary – From Early Times to 1914)]. (v 2 t., Vol.2). Vinnipeh: Vyd-vo Volyn, 578 s. [in Ukrainian].

Jabl[onowski], A. (1884). Łabuń. *Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* (T.V). Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 960 s. [in Polish].

Kamińska, A. (2005). Stempkowski Józef Gabriel. *Polski Słownik Biograficzny* (T. XLIII/3, Z. 178). Warszawa; Kraków: PAU, 2005. S. 385–392. Retrieved from <https://www.ipbs.nina.gov.pl/a/biografia/jozef-gabriel-stempkowski-zm-1793-wojewoda-kijowski> [in Polish].

Отримано: 05.09.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-37.61–75
УДК 93/94 (091)

КОРОТКИЙ Олексій – магістр історії, асистент кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету, вул. Північна 1В, кв. 26, м. Бердянськ, індекс 71100, Україна (davidmartinandreaskorelli@gmail.com)

ORCID 0000-0001-6267-3321

KOROTKY Oleksiy – master of history, assistant of the Department of History and Philosophy of the Berdyansk State Pedagogical University, 1B Pivnichna Street, 26, Berdyansk, index 71100, Ukraine (davidmartinandreaskorelli@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Короткий, О. (2022). Історико-демографічна характеристика ув'язнених Херсонської губернії в першій половині XIX ст. (за матеріалами діловодної документації). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (37), 61–75.

ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УВ'ЯЗНЕНИХ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДІЛОВОДНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ)

Анотація. *Мета дослідження* – встановити чисельність та динаміку арештантів у тюрмах Херсонської губернії першої половини XIX ст., проаналізувати віковий і статевий розподіл арештантів, статевий розподіл, соціальне походження арештантів, розподіл арештантів на різні категорії в залежності від скоєних злочинів. **Методологія дослідження** спирається на принципи конкретно-історичного підходу або історизму. В дослідженні використано кількісні методи дослідження, історико-порівняльний метод, метод інтерпретації, загальнонаукові методи аналізу та синтезу. **Наукова новизна** полягає в тому, що дане дослідження є першою спробою сформувати цілісне уявлення про чисельність та склад арештантів Херсонської губернії в першій половині XIX ст., спираючись на статистичні дані з двох найбільших міст губернії – Одеси та Херсону. В роботі вперше проаналізовано розподіл арештантів Одеського тюремного замку за віком та скоєними правопорушеннями. Отримані дані порівняно з Херсонським тюремним замком, що дозволило виявити спільні для двох міст тенденції щодо складу ув'язнених та їх кількості. В свою чергу, ці результати було розглянуто в контексті всієї Південної України та інших українських губерній в складі Російської імперії. **Висновки.** Встановлено, що більшість в'язнів складали чоловіки, тоді як жінок була лише п'ята частина. Основу тюремного «населення» двох головних в'язниць херсонської губернії складали особи, ув'язнені за порушення системи локалізації населення та дрібні майнові злочини – крадіжка та шахрайство. Це було типовою ситуацією для Південної України, де населення міст швидко збільшувалося та притягувало до себе нових переселенців та позначалося на кількості арештантів. Порівняння ж з іншими українськими губерніями дозволило встановити, що в відношенні до кількості містян чисельність арештантів в Одесі та Херсоні не складала виключення щодо українських губерній.

Ключові слова: арештанти, тюремний замок, волоцюжництво, Херсонська губернія, Південна Україна.

HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF PRISONERS OF KHERSON GOVERNANCE IN THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY (BASED ON CLERK DOCUMENTATION MATERIALS)

Abstract. *The purpose of the research is to establish the number and dynamics of prisoners in the prisons of the Kherson province in the first half of the 19th century, to analyze the age distribution of prisoners, gender distribution, social origin of prisoners, distribution of prisoners into different categories depending on the crimes committed. The research methodology is based on the principles of a concrete-historical approach or historicism. Quantitative research methods, historical-comparative method, interpretation method, general scientific methods of analysis and synthesis were used in the research. The scientific novelty of the study lies in the fact that this study is the first attempt to form a comprehensive picture of the number and composition of prisoners in the Kherson province in the first half of the 19th century, based on statistical data from the two largest cities of the province – Odesa and Kherson. For the first time, the study analyzed the distribution of inmates of the Odesa prison castle by age and crimes committed. The obtained data were compared with the Kherson prison castle, which made it possible to identify trends common to the two cities regarding the composition of prisoners and their number. In turn, these results were considered in the context of the entire Southern Ukraine and other Ukrainian provinces within the Russian Empire. Conclusions.* It was found that the majority of prisoners were men, while only a fifth were women. The basis of the prison “population” of the two main prisons of the Kherson province was made up of persons imprisoned for violating the population localization system and minor property crimes – theft and fraud. This was a typical situation for Southern Ukraine, where the population of cities was rapidly increasing and attracting new immigrants, which was reflected in the number of arrestees. A comparison with other Ukrainian provinces made it possible to establish that, in relation to the number of citizens, the number of detainees in Odesa and Kherson was not an exception to Ukrainian provinces.

Key words: prisoners, prison castle, vagrancy, Kherson province, Southern Ukraine.

Постановка проблеми. Історичні студії з використанням методів соціології для опису великих соціальних груп, станів уже давно здобули чільне місце в історичній науці. Проте, дослідження окремих спільнот, соціумів, які перебували на маргінесі суспільного буття поширилися в історичних дослідженнях відносно нещодавно в контексті «нової соціальної історії». Така ситуація характерна і для української історіографії.

Дослідження історії ув'язнення реформістського і ревізіоністського напрямів ХХ ст., які виділив відомий дослідник М. Ігнат'єв (Ігнат'єв, 1981), не надто приділяли увагу спільноті ув'язнених. В'язниця досліджувалася в контексті функціонування карного апарату держави, адміністративної системи, поступу гуманізму чи ж становлення дисциплінарних інститутів. Спільнота ув'язнених майже не була об'єктом історичних студій. Висвітлення цього аспекту історії ув'язнення є важливим для вивчення ув'язнення як практики, в'язниці як локусу соціальної дійсності.

Аналіз джерел та останні дослідження. Історико-демографічні дослідження спільноти ув'язнених ранньомодерної та модерної України в історіо-

графії наразі практично відсутні. Окремі відомості про чисельність та склад ув'язнених в тюрмах Південної України маємо в студіях П. Кравчука (Кравчук, 2014), про кількість хворих арештантів у тюрмах Таврійської губернії в дослідженнях А. Сібілевої (Сибилева, 2013), про динаміку чисельності в'язнів Одеського тюремного замку в дисертації Є. Юраша (Юраша, 2021). Якщо перші два автори звертали увагу на чисельність арештантів побіжно, або лише для висвітлення окремого аспекту тюремної дійсності періоду, то в останньому дослідженні поза увагою автора залишилось багато документів, здатних пролити світло на динаміку та чисельність ув'язнених в Одесі.

Щодо джерел, то у Державному архіві Одеської області в фонді Одеського міського комітету опіки над в'язницями знаходиться всього декілька документів, які дозволяють визначити кількість ув'язнених в Одесі в першій половині XIX ст. – це відомості, підготовлені до щорічних звітів Комітету. В архіві збереглися відомості 1838, 1840, 1842-1848 та 1851 рр. (Держархів Одеської обл., ф. 361, оп. 1, спр. 8; ф. 361, оп. 1, спр. 21а; ф. 361, оп. 1, спр. 39; ф. 361, оп. 1, спр. 42; ф. 361, оп. 1, спр. 68; ф. 361, оп. 1, спр. 74; ф. 361, оп. 1, спр. 102; ф. 361, оп. 1, спр. 126; ф. 361, оп. 1, спр. 142). Доповнити та уточнити їх дозволяють загальноімперські Звіти про стан та діяльність Товариства піклувального про тюрми до 1849 (Отчетъ о дѣйствіяхъ..., 1835; Отчетъ о дѣйствіяхъ..., 1837; Краткій отчетъ..., 1839; Краткій отчетъ..., 1841; Отчетъ о положеніи..., 1843; Отчетъ о положеніи..., 1844; Отчетъ о положеніи..., 1845; Отчетъ о положеніи..., 1846; Отчетъ о положеніи..., 1847; Отчетъ о положеніи..., 1848; Отчетъ о положеніи..., 1849; Отчетъ о положеніи..., 1850), адже з 1850 р. у них почали публікувати виключно зведені результати щодо кількості ув'язнених у межах всієї імперії. В цих звітах ми знаходимо дані про кількість ув'язнених не тільки в Одесі, але й в Херсоні.

Мета статті – проаналізувати віковий і статевий склад ув'язнених, статевий розподіл, розподіл арештантів за категоріями в Херсонській губернії в першій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Дослідження складу «населення» в'язниць неодмінно має спиратися на використання кількісних методів. У застосуванні до історії XVIII-XIX ст. висновки, отримані на основі таких методів, завжди будуть мати значну частину припущення, що пояснюється відносністю обсягу доступних даних. Завдяки цим методам, ми можемо проаналізувати кількість та склад ув'язнених найбільших міст губернії. Що стосується даних з повітових в'язниць, то вони доступні лише з другої половини XIX ст., коли в губернії почали утворюватися повітові комітети Товариства.

Тюремна реформа в Російській імперії у першій половині XIX ст. починається зі створенням Санкт-Петербурзького Товариства піклувального про тюрми 1819 р. (Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. №27895). В 1820-х рр. відбулось утворення ряду губернських комітетів Товариства. В Херсонській губернії перший комітет було створено

1828 р. в Одесі (Держархів Одеської обл., ф. 361, оп. 1, спр. 1а, арк. 3). Комітету було доручено піклування за всіма тюрмами губернії (Держархів Одеської обл., ф. 361. оп. 1. спр. 1а, арк. 4), в яких на 1829 р. перебувало 3 244 в'язні (Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 200, спр. 103, арк. 1).

Кожного року Одеський комітет звітував про свою діяльність з покращення умов утримання, організацію дозвілля арештантів, ремонтні роботи в Одеському тюремному замку та надавав інформацію про витрачені кошти, благодійні внески та кількість арештантів, які перебували під опікою комітету. В матеріалах до звітів Комітету можна знайти також дані про загальну кількість арештантів в Одеському тюремному замку та при поліцейських частинах, кількість пересильних арештантів, статевий та віковий розподіл ув'язнених, скоєні ними злочини.

Статевий розподіл ув'язнених ми розглянемо на прикладі в'язнів Одеського тюремного замку та поліцейських кордегардій. Дані свідчать, що більшість злочинців склали чоловіки 78,3% проти 21,7% жінок (див. *табл. 1*). У 1841 р. загальне жіноче населення міста складало 33 359 осіб (43,4%) (Новоросійській Календарь..., 1841, с. 361). Така частка жінок в тюрмах була дещо вищою за середній показник в державі – 15,7% в 1838 р., 15,5% в 1840 р. (Краткій отчетъ..., 1838, с. 4; Краткій отчетъ..., 1840, с. 5).

За винятком 1843 і 1845 рр. ми можемо спостерігати поступове збільшення частки жінок у середовищі в'язнів Одеси, однак це збільшення відбувалось, як і в випадку з чоловіками, за рахунок ув'язнених при поліції за підозрою в нетяжких злочинах. Серед категорій в'язнів, які утримувалися при поліцейських частинах найбільшу частку склали затримані за волоцюжництво, крадіжки, пияцтво, нехтування комендантською годиною. Зокрема, в 1848 р. при поліції за рік утримувалося 1382 жінки за «пізні ходіння по місту», що складає 38% від загальної кількості ув'язнених у цей рік (Держархів Одеської обл., ф. 361, оп. 1, спр. 126, арк. 26–27).

Таблиця 1.

Статевий розподіл арештантів в Одесі в 1838-1851 рр.

(за матеріалами Держархіву Одеської обл.)

Стать		1838 р.	1842 р.	1843 р.	1845 р.	1847 р.	1848 р.	1851 р.	Всього
Жінки	замок	448	253	289	514	524	397	413	14690
	поліція		1820	1006	714	1463	3212	3637	
	Разом	448	2073	1295	1228	1987	3609	4050	
Чоловіки	замок	4624	2399	1743	2327	2555	2041	2526	52906
	поліція		5407	5185	3615	4810	8399	7275	
	Разом	4624	7806	6928	5942	7365	10440	9801	
Всього		5072	9879	8223	7170	9352	14049	13851	67596

Дані про віковий розподіл в'язнів є надзвичайно обмеженими. На основі матеріалів до звітів Одеського піклувального комітету ми можемо диференціювати їх за віком лише на дві категорії – повнолітні, малолітні та грудні (див. *табл. 2*). Останні перебували в тюремних замках з двох причин: за зло-

чини або при своїх ув'язнених батьках. Діти, які перебували при своїх батьках отримували половину від кормових грошей (ПСЗРИ, Собр. 1, №29046), а малолітні, що перебували в тюрмах за певні злочини, мали утримуватися окремо від «закоренілих злочинців» (ПСЗРИ, Собр. 2. №1691). У звітах Комітету не уточняється кількість малолітніх злочинців та скоєні ними злочини. Винятком є звіт 1851 р., де вказується, що при тюремному замку та поліції за скоєні злочини перебувало 258 неповнолітніх (Держархів Одеської обл., ф. 361, оп. 1, спр. 142, арк. 22).

Таблиця 2.

*Малолітні та грудні в тюремному замку Одеси
(за матеріалами Держархіву Одеської обл.)*

Роки	1838	1842	1843	1845	1847	1848	1851	Всього
Малолітні та грудні	дані відсутні	57	78	70	91	дані відсутні	337	633
У відношенні до кількості в'язнів		1 на 190	1 на 105	1 на 102	1 на 103		1 на 41	1 на 107

Соціальне походження арештантів, на жаль, в проаналізованих звітах не вказувалося. В фонді Головного статистичного комітету Новоросійського краю Державного архіву Одеської області, на документи якого покликається одне з перших досліджень злочинності в Херсонській губернії – дослідження Ф. Захарієвича 1853 р. (Захарієвич, 1853) – наразі теж відсутні документи, які б могли пролити світло на це питання. Певне уявлення про найбільш криміногенні соціальні групи можемо отримати з вторинного джерела, яким є опис Одеського градоначальника А. Скальковського (Скальковский, 1846, с. 426–428). Проаналізувавши кількість скоєних вбивств та крадіжок у 1843–1844 рр. автор зробив висновок про те, що «горизонт розпусти та злочинності ще невеликий», а більшу кількість злочинів скоює «одеське робоче населення» та військові (Скальковский, 1846, с. 427).

«Медико-топографічний опис міста Одеси» А. Ієниша (Ієниш, 1843) насичений більш інформативним матеріалом. За цим описом у 1843 р. в Одесі було проведено дізнання відносно 95 злочинів, з яких 3 скоєні дворянами, 45 міщанами (47,4%), 1 волицогою, 7 солдатами (7,4%), 1 іноземцем та 34 поміщицькими селянами (35,8%) (Ієниш, 1843, с. 98). Таким чином, найбільш криміногенним елементом у місті були поміщицькі селяни, частка яких складала в 1843 р. всього 0,5% населення міста, тоді як міщан було 63,8%, а військових – 8,3% (Ієниш, 1843, с. 96–97).

Щодо останніх, то певне уявлення про їх частку в середовищі арештантів Одеського градоначальства можна відтворити на основі таких категорій арештантів у звітах Одеського піклувального комітету як: «Військового відомства за втечі та крадіжки», «Військового відомства, чії злочини невідомі», «Втеча з військової служби». За 1842–1851 рр. в'язнів, зарахованих до цих категорій, налічується 1548, що складає 2,5% від їх загальної кількості, або

3,2% від загальної кількості ув'язнених чоловіків. Однак, це, звісно, не висчерпує кількості військових у структурі ув'язнених градоначальства.

При аналізі категорій в'язнів, які утримувалися в Одеському та Херсонському тюремних замках слід враховувати, що кількість ув'язнених за ті чи інші правопорушення залежала не тільки від стану злочинності в регіоні, але й від активності роботи поліції. Варто також зазначити, що номенклатура злочинів не була сталою і дещо відрізняється між загальноімперськими звітами до і після 1836 р. Незначних змін зазнавала і форма обліку даних у звітах Одеського піклувального про тюрми комітету. До того ж, не варто забувати, що в тюрмах перебували не тільки злочинці та підозрювані, але й боржники, хворі, яких надсилали до тюремної лікарні, іноді, рекрути тощо. Тобто, варто погодитись з зауваженням Б. Міронова, що дані про злочинність до 1917 р. слід розглядати радше як певний орієнтир для розуміння динаміки злочинності та не висувати до подібних досліджень «непомірних вимог» щодо точності (Міронов, 2000, с. 79).

У загальноімперських звітах Товариства піклувального про тюрми з 1836 р. злочини поділяли на сім видів: проти віри, проти уряду, проти службових обов'язків, проти безпеки життя і особистих прав, проти уставів про повинності, державного управління і благоустрою, проти прав власності та «різні вини» (Отчетъ о дѣйствіяхъ..., 1837, с. 349). Нами було проаналізовані дані звітів Товариства піклувального за 1836, 1838, 1840, 1842-1849 рр. Інформація у них, з різних причин, інколи, не співпадають з тими, що містяться в матеріалах до звітів Одеського комітету. Головні причини такої ситуації пояснюються різницею форм обліку даних, різницею в номенклатурі злочинів, ігноруванні в звітах Товариства багатьох категорій ув'язнених, які вказувалися Одеським комітетом. Однак, саме це джерело дозволить розглянути відмінності між структурою ув'язнених Херсонського і Одеського тюремних замків і порівняти структуру ув'язнених губернії з іншими регіонами.

Херсонським і Одеським тюремними комітетами відзначалося, що однією з найбільш чисельних категорій в'язнів були жебраки та волоцюги – 3 954 особи в Одесі (27,4% від загальної кількості в'язнів в Одесі) та 2 893 в Херсоні (28,5% від загальної кількості в'язнів у Херсоні) за 1836-1849 рр. Однак, для Херсону ця частка лише приблизна, позаяк за 1840, 1843 та 1849 рр. до Санкт-Петербургу не надійшли звіти від місцевого Піклувального комітету і кількість утриманих за ці роки в Херсонському тюремному замку невідома. В середньому ж за рік до в'язниць потрапляло 395 волоцюг в Одесі (30% від середньої чисельності арештантів за рік) та 355 в Херсоні (28%).

Волоцюги залишалися доволі традиційною проблемою в регіоні. Їх велика чисельність стала однією з причин утворення в регіоні арештантських рот, які наповнювалися в тому числі і волоцюгами (Короткий, 2021, с. 79). До таких міст як Херсон та Одеса вони йшли з двох головних, на нашу думку, причин. По-перше, в містах було найлегше записатись до податних категорій, про що свідчить те, що в першій третині XIX ст. безгласні склали

76,96% нових міщан (Кабузан, 1976, с. 198). По-друге, великі міста губернії були привабливими для тих, хто волів заробляти на життя жебрацтвом. А. Скальковський у своєму описі Одеського градоначальства згадує, що кожного року в період свят Одеса наповнювалася по меншій мірі 500 жебраками, які могли заробити до 3 руб. асигнаціями в день (Скальковський, 1846, с. 429). Поза цим, південні губернії були привабливими для волоцюг через відносну легкість заробітку та дешеві харчі (Захарієвич, 1853, с. 250).

Помітний стрибок у чисельності затриманих волоцюг та жебраків маємо за 1842 рік в обох тюремних замках – 618 в Одесі і 820 в Херсоні (Отчетъ о положеніи..., 1843, с. 41–43). Це може пояснюватися створенням нової арештантської роти в Одесі в 1841 р. (ПСЗРИ, Собр. 2, №14472), яку необхідно було наповнити новими арештантами, здатними працювати.

Порівнюючи кількість ув'язнених волоцюг та жебраків в Одесі та Херсоні з містами в інших губерніях, варто відмітити, що Одеса була лідером у період 1838-1849 рр. за кількістю в'язнів цієї категорії (3 857 осіб). Дещо меншою була кількість у Катеринославі та Херсоні (2 374 і 2 332 осіб відповідно). Таким чином, можна стверджувати, що саме Південь України був доволі привабливим для цієї соціальної групи з вищеописаних причин. Що ж стосується частки цих арештантів у середовищі ув'язнених, то в Одесі за цей період вони склали майже третину всіх в'язнів, а в Херсоні та Катеринославі – четверту частину (див. табл. 3). Більше було тільки в Полтаві, де ці в'язні склали 47% від загальної кількості.

Таблиця 3.

Частка найпоширеніших правопорушень в Одеському та Херсонському замках в порівнянні з іншими регіонами в відсотках (1838-1849 рр.) (за матеріалами звітів про діяльність Товариства піклувального про тюрми)

Комітет	Правопорушення							Всього
	За вбивство	За дурну поведінку	За незначні вини	За фальшиві вчинки	За втечі, прострочення паспортів	За крадіжки і шахрайство	За волоцюжництво і жебрацтво	
Одеський	3	1	14	5	8	17	29	67%
Херсонський	1	2	51	4	4	9	25	96%
Катеринославський	2	2	0	3	17	17	26	67%
Сімферопольський	3	1	32	1	29	11	9	86%
Харківський	5	3	5	3	12	28	25	81%
Полтавський	6	2	5	2	5	23	47	90%
Київський	2	3	5	4	44	18	10	86%
Чернігівський	1	1	1	1	38	14	25	81%
Житомирський/ Волинський	1	1	6	2	24	38	14	86%
Подільський	1	0,4	5	8	19	51	4	88,4%

До злочинів, які посягали на існуючу в імперії систему локалізації населення варто також віднести «відсутність дозволів, їх прострочення та втечі». В'язні цієї категорії відрізнялись від волоцюг тим, що їх місце проживання та особистість були відомі завдяки наявним документам або ж свідченням самих арештантів (Уложение..., 1845, с. 489).

В Одесі та Херсоні, згідно до звітів піклувальних комітетів, чисельність та частка арештантів, зарахованих до цієї категорії була значно меншою за волоцюг та жебраків (див. *табл. 3*). Разом з цим, їх кількість та частка в середовищі арештантів була невисокою і в порівнянні з тюрмами в інших губерніях України: в Київській (44% від всіх в'язнів за період 1838-1849 рр.), Чернігівській (38%), Житомирській (24%), Подільській (19%). На нашу думку, це пояснюється тим, що саме у перерахованих губерніях була найбільша нестача землі та з них здійснювався, в тому числі, самовільний рух переселенців на Південь. Той факт, що відносна та абсолютна кількість арештантів цієї категорії в Херсонській губернії була меншою порівняно з іншими губерніями Південної України (29% в Сімферополі та 17% в Катеринославі), свідчить про те, що Херсонська губернія втратила впродовж 1830 – 1840-х рр. свою привабливість для біглих селян. Так, В. Кабузан вказує, що механічний приріст населення в губернії у ці роки значно уповільнився. Найбільша кількість переселенців прямувала до Тираспольського повіту та Одеси, проте серед них майже не було «безгласних людей», що свідчило про те, яку «провідну роль отримав легальний переселенський рух» (Кабузан, 1976, с. 218). Разом з цим, учений зазначає, що головним районом Південної України, до якого переселялись селяни стала Катеринославська губернія (Кабузан, 1976, с. 224). Це може пояснювати той факт, що саме Катеринославський Комітет фіксував найбільшу чисельність біглих та безпаспортних поміж інших тюремних комітетів Південної України – 1 590 осіб за період 1838-1849 рр. (в Одесі за цей період – 1 109, в Херсоні – 376, в Сімферополі – 1 464).

Іншою чисельною категорією в'язнів у тюремних замках Херсонської губернії були в'язні, утримувані за незначні провини (14% в Одесі та 51% в Херсоні за 1838-1849 рр.). Повна назва категорії в звітах Товариства звучала як «За незначні вини та без їх означення». Особливо вирізнявся Херсон, де кількість таких в'язнів склала 4 674 осіб. У цю категорію в звітах Товариства зараховували в'язнів, які перебували в тюрмах через доволі різні правопорушення та можемо зустріти в звітах губернських комітетів: непослух батькам, порушення комендантської години, звідництво, недотримання чистоти в торгових рядах тощо.

Значне збільшення в'язнів цієї категорії спостерігаємо після 1844 р. у трьох портових містах Південної України: Одесі, Сімферополі та Херсоні (Отчетъ о положеніи..., 1845, с. 36–39; Отчетъ о положеніи..., 1846, с. 22–25). Якщо середньорічна кількість цих арештантів за період 1838-1844 рр. в трьох в'язницях складала 99 осіб, то за період 1845-1849 рр. – 515. В 1847 р. чверть всіх в'язнів в імперії цієї категорії знаходилась у Херсоні (Отчетъ о

положенні..., 1847, с. 18–19). Окремо зазначимо, що вивчення цієї проблеми потребує подальших досліджень.

Майнові злочини, як на це вказував Ф. Захарієвич, становили найбільшу частку злочинності в Херсонській губернії (Захарієвич, 1853, с. 255). В звітах Товариства їх поділяли на грабіжництво, підпали та крадіжки і шахрайство. Найчисельнішою серед них була остання категорія. У 1838-1849 рр. в Одеському тюремному замку утримувалося 2 303 арештанта за підозру в крадіжці та шахрайстві, що складало 17% від усіх арештантів в ці роки (див. *табл. 3*). Більше осіб, зарахованих до цієї категорії, перебувало при поліцейських частинах, як про це свідчать звіти Одеського піклувального комітету. В Одеських поліцейських частинах за крадіжку перебувало 2 968 осіб тільки за 1843, 1845, 1847–1848 рр. – 10% від арештантів при поліції за цей період. Підозрюваних у шахрайстві було в рази менше – від 20 чоловік в 1845 р. до 120 в 1847 р. (Держархів Одеської обл. ф. 361, оп. 1, спр. 42, арк. 61–64; спр. 74, арк. 3–5; спр. 102, арк. 10–13; спр. 126, арк. 24–27).

Що ж стосується Херсонського тюремного замку, то кількість крадіїв та шахраїв у ньому за 1838-1849 рр. сягнула 823 особи або 9% від загальної чисельності арештантів (див. *табл. 3*). Водночас, по відношенню до кількості містян показники в Одесі і Херсоні можна співставити (в 1849 р. населення Одеси складало 72 685 осіб, а Херсону – 23 820) (Обозрѣние хода і дѣйствій..., 1849, с. 319–328). Найгірша ж ситуація в сусідніх регіонах була в Кам'янці-Подільському, Полтаві та Житомирі. В останньому на 24 681 населення (Обозрѣние хода і дѣйствій..., 1849, с. 320) припадало в середньому 522 затриманих за крадіжки на рік (в Одесі 245, в Херсоні – 202). Отже, значна кількість крадіїв у тюремному замку Одеси пояснюється, насамперед тим, що це було третє за чисельністю місто в імперії. В цьому випадку, на нашу думку, є цілком слушним зауваження Ф. Захарієвича, що збільшення кількості майнових злочинів часто є лише наслідком стрімкого збільшення населення (Захарієвич, 1853, с. 258).

Наступна поширена категорія в'язнів, що утримувалися в Одесі та Херсоні – це звинувачені в фальшивих діях (особи, які назвалися чужим ім'ям, привласнили знайдені гроші, підробили документи, які засвідчували шлюб тощо). Впродовж зазначеного періоду в тюрмах губернії утримувалося щонайменше 1 021 в'язень цієї категорії – 325 в Херсоні і 646 в Одесі. В Херсоні 1 арештант цієї категорії припадав на 444 жителя міста, що було одним з найвищих показників серед українських міст, з яких до Санкт-Петербургу надходили звіти.

Ув'язнені за «дурну поведінку» не складали в тюремних замках великої частки, порівняно з іншими розглянутими категоріями (див. *табл. 3*). Це пояснюється тим, що «буйство, пияцтво та дурна поведінка» частіше супроводжувалося ув'язненням при поліцейських частинах на короткий термін, про що свідчать статистичні звіти Одеського піклувального при тюрмі комітету. Так, в 1845 р. з 843 в'язнів цієї категорії 792 перебували при поліцейських

кордегардіях, а якщо додати до них ще й тих, кого в звітах Комітету позначили як «за пияцтво та бійку», то кількість таких складає 1 685 осіб (Держархів Одеської обл. ф. 361, оп. 1, спр. 74, арк. 3–5). Загалом же за окреслений період в Одеській та Херсонській тюрмі утримувалося 388 в'язнів, звинувачених у «дурній поведінці» (103 в Херсоні і 285 в Одесі).

Наступна категорія арештантів, на якій варто зупинитися – вбивці та підозрювані у вбивстві. Вбивство вважалося найтяжчим злочином серед злочинів проти безпеки життя і особистих прав. В звітах Товариства під категорію вбивства чи підозри в вбивстві підпадали одразу декілька злочинів, які вказувалися в звітах губернських комітетів окремо, а саме: власне вбивство, дітовбивство та «приховування мертвонароджених немовлят». Звіти Одеського комітету дозволяють розглянути арештантів Одеського тюремного замку, зарахованих до категорії «вбивці» диференційовано.

За період 1838-1849 рр. в Одесі та Херсоні утримувалося 458 арештантів, підозрюваних у вбивстві (354 в Одесі та 104 в Херсоні) або 27 осіб на рік (це корелює з підрахунками Ф. Захарієвича, за якими в 1844-1850 рр. в губернії відбувалось в середньому 27 вбивств на рік) (Захарієвич, 1853, с. 253). Одеса, як і в більшості інших злочинів була в цьому лідером серед українських губерній – 35 осіб на рік (14 в Херсоні, 23 в Катеринославі, 22 в Сімферополі, 29 в Харкові, 20 в Києві тощо). Проте, в перерахунку на кількість населення в Одесі один арештант цієї категорії припадав всього на 2 053 жителя, а в Херсоні – на 1 603 (Катеринославі – 414, Сімферополі – 674, Чернігові – 772, Житомирі – 1 338).

Розподіл категорій арештантів за статтю в Одесі в 1842-1851 рр. виглядає наступним чином. Найбільша частка жінок була серед таких категорій арештантів як: ув'язнені за дітовбивство (100%), «приховування мертвонароджених немовлят» (100%), божевільні (100%), підробка шлюбу (73%), блуд (71%), жебрацтво (46%), малолітні та грудні (44%), «фальшиві види» (23%), волоцюжництво (22%), грабіж (20%), вбивство (18%), чії злочини не вказані (17%), використання несправжнього імені (17%), відсутність «видів» (15%), крадіжки (12%), шахрайство (12%). Чисельно ж переважали злочини проти системи локалізації населення – волоцюжництво (554 особи), відсутність «письмових видів» (102 особи) та майнові – крадіжки (194 особи) (Держархів Одеської обл., ф. 361, оп. 1, спр. 42, арк. 61–64; спр. 74, арк. 3–5; спр. 102, арк. 10-13; спр. 126, арк. 24–27).

Окрему чисельну групу арештантів складали пересильні. Відповідно до порядку етапування 1822 р. з Одеси та Херсону пересильних відправляли етапом один раз на тиждень (ПСЗРИ, Собр. 1, №29118). З Одеси вони в кількості 12 осіб в супроводі інвалідної команди прямували через Тираспіль до Балги, а звідти до Києва. З Херсону пересильних відправляли переважно до Катеринослава, Єлисаветграда та Одеси.

Інформація про кількість пересильних у Херсоні доволі обмежена, адже в звітах Товариства піклувального є дані тільки за 1836 та 1838 рр., коли в тюремному замку перебувало 764 і 1 057 пересильних відповідно, що склада-

ло 45% і 53% всіх арештантів (Отчетъ о дѣйствіяхъ..., 1837, с. 349; Краткій отчетъ ..., 1839, с. 38–39).

Відносно повне уявлення про кількість пересильних в Одеському тюремному замку за період 1834–1851 рр. можна отримати, використовуючи як звіти Товариства, так і матеріали до звітів Одеського комітету. Останні свідчать, що пересильні утримувалися як в тюремному замку, так і при поліцейських частинах. У середньому ж в Одесі перебувало 1 947 пересильних на рік або в середньому 23% від всіх арештантів. Статевий розподіл серед пересильних виглядав таким чином: 16% жінок проти 84% чоловіків (Держархів Одеської обл., ф. 361, оп. 1, спр. 74, арк. 3–5; спр. 102, арк. 10–13; спр. 126, арк. 24–27). Отже, серед пересильних жінок було дещо менше, ніж серед інших арештантів (21,7%). Це було наслідком того, що жінки становили абсолютну меншість серед тих злочинців, які каралися засланням на поселення чи на каторгу.

Проаналізувавши чисельність найпоширеніших категорій в'язнів в Одесі та Херсоні варто акцентувати на загальній кількості арештантів у цих містах. Згідно до проаналізованих звітів 1834–1851 рр. в Одесі за цей період в тюремному замку та при поліцейських частинах утримувалось щонайменше 112 132 в'язня. Кількість арештантів збільшувалась від 3 361 в'язнів в 1834 р. (Краткій отчетъ ..., 1839, с. 38–39) до понад 13 тис. в 1851 р. (Держархів Одеської обл., ф. 361, оп. 1, спр. 126, арк. 24–27). Таким чином, середній темп збільшення в'язнів склав 10%, а Одеса була містом з найбільшою чисельністю арештантів в Україні. Однак, як ми вже бачили, така чисельність арештантів пояснюється не стільки криміногенною ситуацією, скільки чисельністю населення Одеського градоначальства.

Щодо Херсону, то встановити хоча б приблизну чисельність арештантів за період 1836–1849 рр. наразі не є можливо, адже в загальноімперських звітах Товариства піклувального про тюрми не вказувалась кількість арештантів у Херсоні, які утримувались при поліції, найчастіше відсутні дані про кількість пересильних. Якщо ж спиратися на наявні дані про кількість ув'язнених у тюремному замку, то в середньому в ньому перебувало за рік 1 316 осіб, що було не набагато менше за середню кількість ув'язнених в замку Одеси – 1 318. Це були найбільші показники в Південній Україні (зокрема, 1 027 в Катеринославі та 843 в Симферополі).

Висновки. Таким чином, у першій половині XIX ст. Одеса та Херсон були містами, в яких концентрувалась найбільша кількість в'язнів в Південній Україні. Одеса була лідером за кількістю ув'язнених серед всіх дев'яти українських губерній. Упродовж 1830–1840-х рр. відбувалось збільшення в'язнів в тюрмах цих двох міст. Водночас, збільшення відбувалось, насамперед, за рахунок ув'язнених не в тюремних замках, а при поліцейських частинах. На нашу думку, це пояснюється стрімким збільшенням населення міст, що збільшувало злочинність. Тюремні замки постійно були переповнені за рахунок великої кількості пересильних. Разом із цим, у відношенні до кількості містян чисельність арештантів в Одесі та Херсоні не складала виключення щодо українських губерній.

Чоловіків в Одеській тюрмі було більше, ніж жінок. Останніх в тюремному замку була п'ята частина, що було дещо більше за частку арештанток у загальноімперському масштабі. Більшість з арештанток в Одесі були пересильними та утримувались за волоцюжництво та крадіжки – злочини, що складали найчисельніші категорії арештантів в регіоні. Іншими вельми численними категоріями були ув'язнені за незначні провини («дурну поведінку», втечі, прострочення паспортів). Таким чином, більшість арештантів у двох головних тюрмах губернії були ув'язнені за порушення системи локалізації населення та дрібні майнові злочини.

Кількість волоцюг та безпаспортних у Херсоні та Одесі можна пояснити тим, що Південна Україна впродовж 1830–1840-х рр. залишалась місцем, куди прямували переселенці, хоча поступово значення Херсонської губернії в цьому процесі зменшується. Водночас міста Півдня продовжували вабити переселенців відносно спрощеною процедурою запису до податних категорій населення, існуючими можливостями знайти постійну роботу та додатковий заробіток або розчинитися у кримінальному світі.

Список використаних джерел і літератури:

- Державний архів Одеської області.
- Захарієвич, Ф.** (1853). Опытъ юридической статистики Новороссійскаго края. *Журнал Министерства внутреннихъ дель*, (41), 240–267.
- Иениш, А.** (1844). Медико-топографическое описание города Одессы. *Журнал Министерства внутреннихъ дель*, (6), 83–114.
- Кабузан, В.** (1976). *Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.)*. Москва: Наука, 306 с.
- Короткий, О.** (2021). Арештантські роти на півдні України та імперська колонізація другої чверті XIX ст. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Серія: Історичні науки, (52), 72–84.
- Кравчук, П.** (2014). Місця ув'язнення у Південній Україні як складова державного господарства: остання чверть XVIII – перша половина XIX століття. *Музейний вісник*, 14, 142–161.
- Краткій отчетъ о положеніи и дѣйствіяхъ Общества попечительнаго о тюрьмахъ за 1838 годъ.* (1839). Санкт-Петербургъ: Въ типографіи отдѣльнаго корпуса внутренней стражи, 68 с.
- Краткій отчетъ о положеніи и дѣйствіяхъ Общества попечительнаго о тюрьмахъ за 1840 годъ.* (1841). Санкт-Петербургъ: Въ типографіи III отдѣлення собственной Е. И. В. канцеляріи, 61 с.
- Миронов, Б.** (2000). *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)* (в 2 т. Т.2). Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 548 с.
- Новороссійскій Календарь на 1842-й годъ, издаваемый от Ришельевского лицея.* (1841). Одесса: Въ городской типографіи, 356 с.
- Обозръніе хода і дѣйствій холерной эпидеміи въ Россіи, въ теченіе 1848 года. (1849). *Журналь Министерства внутреннихъ дель*, (9), 315–336.
- Отчетъ о дѣйствіяхъ Общества попечительнаго о тюрьмахъ за 1834 годъ. (1835). *Журналь Министерства внутреннихъ дель*, (6), 450–466.

Отчетъ о дѣйствіяхъ Общества попечительнаго о тюрьмахъ за 1836 годъ. (1837). *Журналъ Министерства внутреннихъ дѣлъ*, (5), 177–207, 350.

Отчетъ о положеніи и дѣйствіяхъ Общества попечительнаго о тюрьмахъ, поднесенный Государю императору, за 1842 годъ. (1843). Санкт-Петербург: Въ типографіи III отдѣлення собственной Е. И. В. канцеляріи, 81 с.

Отчетъ о положеніи и дѣйствіяхъ Общества попечительнаго о тюрьмахъ, поднесенный Государю императору, за 1843 годъ. (1844). Санкт-Петербург: Въ типографіи III отдѣлення собственной Е. И. В. канцеляріи, 79 с.

Отчетъ о положеніи и дѣйствіяхъ Общества попечительнаго о тюрьмахъ, поднесенный Государю императору, за 1844 годъ. (1845). Санкт-Петербург: Въ типографіи III отдѣлення собственной Е. И. В. канцеляріи, 86 с.

Отчетъ о положеніи и дѣйствіяхъ Общества попечительнаго о тюрьмахъ, поднесенный Государю императору, за 1845 годъ. (1846). Санкт-Петербург: Въ типографіи III отдѣлення собственной Е. И. В. канцеляріи, 74 с.

Отчетъ о положеніи и дѣйствіяхъ Общества попечительнаго о тюрьмахъ, поднесенный Государю императору, за 1846 годъ. (1847). Санкт-Петербург: Въ типографіи III отдѣлення собственной Е. И. В. канцеляріи, 43 с.

Отчетъ о положеніи и дѣйствіяхъ Общества попечительнаго о тюрьмахъ, поднесенный Государю императору, за 1847 годъ. (1848). Санкт-Петербург: Въ типографіи III отдѣлення собственной Е. И. В. канцеляріи, 43 с.

Отчетъ о положеніи и дѣйствіяхъ Общества попечительнаго о тюрьмахъ, поднесенный Государю императору, за 1848 годъ. (1849). Санкт-Петербург: Въ типографіи III отдѣлення собственной Е. И. В. канцеляріи, 49 с.

Отчетъ о положеніи и дѣйствіяхъ Общества попечительнаго о тюрьмахъ, поднесенный Государю императору, за 1849 годъ. (1850). Санкт-Петербург: Въ типографіи III отдѣлення собственной Е. И. В. канцеляріи, 49 с.

Полное собраніе законовъ Россійской имперіи. Собраніе первое. (Т.1-45). (1830). Санкт-Петербург: Типографія II Отдѣлення Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи.

Полное собраніе законовъ Россійской имперіи. Собраніе второе. (Т.1-55). (1830-1884). Санкт-Петербург: Типографія II Отдѣлення Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи.

Сибилева, А. (2013). Организация лечения арестантов в тюрьмах Таврической губернии в XIX в. *Ученые записки Таврическаго національнаго университета им. В. И. Вернадскаго*, 2-1 (Ч.1), 116–125.

Скальковский, А. (1846). Одесское градоначальство, въ началѣ 1846 года. *Журналъ Министерства внутреннихъ дѣлъ*, (14), 413–442

Уложеніе о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ. (1845). Типографія II Отдѣлення Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 915 с.

Юраш, Є. (2021). Одеський комітет докт. філософ.: 032 – Історія та археологія. Одеса, 212 с.

Ignatieff, M. (1981). *State, Civil Society, and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment. Crime and Justice. Chicago: The University of Chicago Press*, (3), 153–192.

References:

- Derzhavnyy arkhiv Odes'koy oblasti [State archive of Odesa region]. [in Russian].
- Zaharievich, F.** (1853). Опытъ juridicheskoy statistiki Novorossiyskago kraya [Experience of legal statistics of the Novorossiysk region]. *Zhurnal Ministerstva vnutrennih del*, (41), 240–267. [in Russian].

Ienish, A. (1844). Mediko-topograficheskoe opisanie goroda Odessy [Medical topographic description of the city of Odessa]. *Zhurnal Ministerstva vnutrennih del*, (6), 83–114. [in Russian].

Kabuzan, V. (1976). *Zaselenie Novorossii (Ekaterinoslavskoj i Hersonskoj gubernij) v XVIII – pervoj polovine XIX veka (1719-1858 gg.)* [Settlement of Novorossia (Ekaterinoslav and Kherson provinces) in the 18th – first half of the 19th century (1719-1858)]. Moskva: Nauka, 306 s. [in Russian].

Korotkyi, O. (2021). Areshtantski roty na pivdni Ukrainy ta imperska kolonizatsiia druhoi chverti XIX st. [Arrest companies in the south of Ukraine and imperial colonization of the second quarter of the 19th century]. *Naukovyi visnyk Izmail'skoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*. Seria: Istorychni nauky, (52), 72–84. [in Ukrainian].

Kravchuk, P. (2014). Mistsia uviaznennia u Pivdennii Ukraini yak skladova derzhavnoho hospodarstva: ostannia chvert XVIII – persha polovyna XIX stolittia [Prisons in Southern Ukraine as a component of the state economy: the last quarter of the 18th – the first half of the 19th century]. *Muzeinyi visnyk*, 14, 142–161. [in Ukrainian].

Kratkij otchet o polozenii i dejstviyah Obshchestva popechitel'nago o tyurmah za 1838 god [A Brief Report on the Status and Actions of the Society for the Trustee of Prisons, 1838]. (1839). Sankt-Peterburg: V tipografii otdelnago korpusa vnutrennej strazhi, 68 s. [in Russian].

Kratkij otchet o polozenii i dejstviyah Obshchestva popechitel'nago o tyur'mah za 1840 god [A Brief Account of the Status and Actions of the Society for the Trustee of Prisons, 1840]. (1841). Sankt-Peterburg: V tipografii III otdeleniya sobstvennoj E. I. V. kancelyarii, 61 s. [in Russian].

Mironov, B. (2000). *Socialnaya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XIX v.)* [Social history of Russia in the period of the empire (XVIII – early XX century)] (v 2 t., Vol.2). Sankt-Peterburg: Dmitrij Bulanin, 548 s. [in Russian].

Novorossijskij Kalendar' na 1842-j god, izdavaemyj ot Rishel'evskago liceya [Novorossiysk Calendar for 1842, published by the Richelieu Lyceum]. (1841). Odessa: V gorodskoj tipografii, 356 s. [in Russian].

Obozrenie hoda i dejstvij holernoj epidemii v Rossii, v techenie 1848 goda [Review of the course and actions of the cholera epidemic in Russia, during 1848]. (1849). *Zhurnal Ministerstva vnutrennih del*, (9), 315–336. [in Russian].

Otchet o dejstviyah Obshchestva popechitel'nago o tyur'mah za 1834 god [Report on the activities of the Society for the Trustee of Prisons for 1834]. (1835). *Zhurnal Ministerstva vnutrennih del*, (6), 450-466. [in Russian].

Otchet o dejstviyah Obshchestva popechitel'nago o tyur'mah za 1836 god [Report on the activities of the Society for the Trustee of Prisons for 1836]. (1837). *Zhurnal Ministerstva vnutrennih del*, (5), 177–207, 350. [in Russian].

Otchet o polozenii i dejstviyah Obshchestva popechitel'nago o tyur'mah, podnesennyj Gosudaryu imperatoru, za 1842 god [Report on the situation and actions of the Society for the Guardianship of Prisons, presented to the Sovereign Emperor, for 1842]. (1843). Sankt-Peterburg: V tipografii III otdeleniya sobstvennoj E. I. V. kancelyarii, 81 s. [in Russian].

Otchet o polozenii i dejstviyah Obshchestva popechitel'nago o tyur'mah, podnesennyj Gosudaryu imperatoru, za 1843 god [Report on the situation and actions of the Society for the Guardianship of Prisons, presented to the Sovereign Emperor, for 1843]. (1844). Sankt-Peterburg: V tipografii III otdeleniya sobstvennoj E. I. V. kancelyarii, 79 s. [in Russian].

Otchet o polozenii i dejstviyah Obshchestva popechitel'nago o tyur'mah, podnesennyj Gosudaryu imperatoru, za 1844 god [Report on the situation and actions of the Society for

the Guardianship of Prisons, presented to the Sovereign Emperor, for 1844]. (1845). Sankt-Peterburg: V tipografii III otdeleniya sobstvennoj E. I. V. kancelyarii, 86 s. [in Russian].

Otchet o polozhenii i dejstviyah Obshchestva popechitel'nago o tyur'mah, podnesennyj Gosudaryu imperatoru, za 1845 god [Report on the situation and actions of the Society for the Guardianship of Prisons, presented to the Sovereign Emperor, for 1845]. (1846). Sankt-Peterburg: V tipografii III otdeleniya sobstvennoj E. I. V. kancelyarii, 74 s. [in Russian].

Otchet o polozhenii i dejstviyah Obshchestva popechitel'nago o tyur'mah, podnesennyj Gosudaryu imperatoru, za 1846 god [Report on the situation and actions of the Society for the Guardianship of Prisons, presented to the Sovereign Emperor, for 1846]. (1847). Sankt-Peterburg: V tipografii III otdeleniya sobstvennoj E. I. V. kancelyarii, 43 s. [in Russian].

Otchet o polozhenii i dejstviyah Obshchestva popechitel'nago o tyur'mah, podnesennyj Gosudaryu imperatoru, za 1847 god [Report on the situation and actions of the Society for the Guardianship of Prisons, presented to the Sovereign Emperor, for 1847]. (1848). Sankt-Peterburg: V tipografii III otdeleniya sobstvennoj E. I. V. kancelyarii, 43 s. [in Russian].

Otchet o polozhenii i dejstviyah Obshchestva popechitel'nago o tyur'mah, podnesennyj Gosudaryu imperatoru, za 1848 god [Report on the situation and actions of the Society for the Guardianship of Prisons, presented to the Sovereign Emperor, for 1848]. (1849). Sankt-Peterburg: V tipografii III otdeleniya sobstvennoj E. I. V. kancelyarii, 49 s. [in Russian].

Otchet o polozhenii i dejstviyah Obshchestva popechitel'nago o tyur'mah, podnesennyj Gosudaryu imperatoru, za 1849 god [Report on the situation and actions of the Society for the Guardianship of Prisons, presented to the Sovereign Emperor, for 1849]. (1850). Sankt-Peterburg: V tipografii III otdeleniya sobstvennoj E. I. V. kancelyarii, 49 s. [in Russian].

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie pervoe [Complete collection of laws of the Russian Empire. Meeting one]. (Vol.1-45). (1830). SanktPeterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoj Ego Imperatorskogo Velichestva Kancelyarii. [in Russian].

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie vtoroe [Complete collection of laws of the Russian Empire. Second meeting]. (Vol.1-55). (1830-1884). SanktPeterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoj Ego Imperatorskogo Velichestva Kancelyarii. [in Russian].

Sibileva, A. (2013). Organizaciya lecheniya arestantov v tyur'mah Tavricheskoj gubernii v XIX v. [Organization of the treatment of prisoners in the prisons of the Taurida province in the 19th century.]. *Uchenye zapiski Tavricheskogo nacional'nogo universiteta im. V. I. Vernadskogo*, 2-1 (Ch.1), 116–125. [in Russian].

Skal'kovskij, A. (1846). Odesskoe gradonachal'stvo, v nachale 1846 goda [Odessa city administration, at the beginning of 1846]. *Zhurnal Ministerstva vnutrennih del*, (14), 413–442. [in Russian].

Ulozhenie o nakazaniyah ugovolnyh i ispravitel'nyh [Code of Criminal and Correctional Punishments]. (1845). Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoj Ego Imperatorskogo Velichestva Kancelyarii, 915 s. [in Russian].

Yurash, Ye. (2021). *Odeskyi komitet pikluvalnoho tovarystva pro viaznytsi: formuvannia, sklad, diialnist* [Odesa Committee of the Care Society for Prisons: formation, composition, activities] (*Candidate's thesis*). Odesa, 212 s. [in Ukrainian].

Ignatieff, M. (1981). State, Civil Society, and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment. *Crime and Justice. Chicago: The University of Chicago Press*, (3), 153–192. [in English].

Отримано: 01.09.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-37.76–87
УДК 37.013.83(477.43/.44)«18/19»

МАКСИМЧУК Олена – викладач кафедри соціальних і правових дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, вул. Садова, 2, м. Умань, індекс 20300, Україна (lena_maximchuk@ukr.net)

ORCID 0000-0003-3063-0161

MAKSYMCHUK Olena – Teacher of Department of Social and Legal Disciplines, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 2 Sadova Street, Uman, index 20300, Ukraine (lena_maximchuk@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Максимчук, О. (2022). Світська преса Київської губернії про церковнопарафіяльне шкільництво наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі Уманського повіту). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (37), 76–87.

СВІТЬСКА ПРЕСА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПРО ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНЕ ШКІЛЬНИЦТВО НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. (НА ПРИКЛАДІ УМАНЬСЬКОГО ПОВІТУ)

Анотація. *Мета дослідження* – систематизувати та проаналізувати виявлені в губернських газетах «Киевское Слово», «Киевлянин», «Жизнь и искусство», публікації про церковнопарафіяльне шкільництво в Уманському повіті, щоб у межах мікроісторичного підходу з'ясувати характер висвітлення теми світською пресою. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів історизму, наукової об'єктивності, системності та комплексності. Застосовано методи проблемно-хронологічний, описовий, систематизації, евристично-пошуковий. **Наукова новизна** полягає у тому, що використані джерела не тільки розширюють діапазон знань про церковнопарафіяльне шкільництво, а й подають інформацію про критичні аспекти загалом позитивній оцінці цієї ланки освіти. Маючи світський характер, досліджені губернські газети публікували інформацію кореспондентів, у якій поєднувались офіційні дані та відголоски суспільної думки. **Висновки.** У роки піднесення церковнопарафіяльного шкільництва, що було зумовлене удосконаленням нормативно-правової бази функціонування цієї ланки освіти народу, світська преса Київської губернії приділяла увагу цій важливій справі. Церковнопарафіяльним школам кінця XIX – поч. XX ст. тільки одного Уманського повіту було присвячено півтора десятка публікацій. Їх тематичне спрямування в узагальненому вигляді можна означити так: статистика шкільної мережі, повідомлення про стан шкіл за результатами відвідування посадовими особами, критика способів ревізування шкіл, результати екзаменування учнів, піклування православного духовенства школами. Публікації мають цінність і як джерела інформації, і як відображення оціночних суджень того часу.

Ключові слова: Київська губернія, Уманський повіт, світська преса, церковнопарафіяльне шкільництво, газета «Киевское Слово», газета «Киевлянин».

THE SECULAR PRESS OF THE KYIV GOVERNANCE ON CHURCH-PARISH SCHOOLING AT THE END OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY (ON THE EXAMPLE OF UMAN DISTRICT)

Abstract. *The study aims* is to systematize and analyze the publications about church-parish schooling in the Uman district, which were found in the provincial newspapers «Kievskoe Slovo», «Kievlyanin», «Life and Art» in order to find out the nature of the coverage of the topic by the secular press within the limits of the micro-historical approach. **The research methodology** involved the use of the principles of historicism, scientific objectivity, systematicity and complexity. The article uses such methods as problem-chronological, descriptive, systematization, heuristic-search. **The scientific novelty** lies in the fact that the used sources not only expand the range of knowledge about church-parish schooling, but also convey information about critical aspects of the overall positive assessment of this link of education. Having a secular character, the examined provincial newspapers published information from correspondents, which combined official data and echoes of public opinion. **Conclusions.** In the years of the rise of church-parish schooling, the secular press of the Kyiv province paid attention to this important matter. This was due to the improvement of the informational and legal basis of the functioning of this link of the education of the people, the parish schools of the end of the 19th – beginning of the 19th century. 20th century one and a half dozen publications were devoted to only one Uman district. Their thematic direction in a generalized form can be defined as follows: statistics of the school network, reports on the state of schools based on the results of visits by officials, criticism of the methods of auditing schools, the results of student examinations, the care of Orthodox clergy by schools. Publications have value both as sources of information and as a reflection of evaluative judgments of that time.

Key words: Kyiv province, Uman district, secular press, church-parish schooling, «Kyivskoe Slovo» newspaper, «Kievlyanin» newspaper.

Постановка проблеми. Необхідність нового осмислення відносин імперської держави, одержавлюваної нею Православної церкви на населення українських земель умотивовують звернення до досвіду освітянської діяльності церкви на усіх етапах історичного розвитку. Особливої дослідницької уваги вимагає кінець XIX – початок XX ст. Саме в останній чверті XIX ст. модель державного регулювання освітянською діяльністю церкви була нормативно закріплена «Правилами для церковнопарафіяльних шкіл» 1884 року та «Положенням про управління школами церковнопарафіяльними і грамоти Відомства Православного сповідання» 1896 року. А радикальні настрої в суспільстві першого десятиліття XX ст. зумовлювали появу нового ставлення до церкви загалом у значної частини тодішнього соціуму. Тобто упродовж зазначеного часового проміжку мали місце такі явища як остаточне підпорядкування початкової освіти церкви та офіційне поширення елементів критики церковнопарафіяльної освіти. Деякі критичні оцінки з'явилися на сторінках світської преси, що дисонувало із загальним схваленням церковною пресою освітньої діяльності православного духовенства.

Аналіз джерел та останні дослідження. Стаття підготовлена на основі публікацій світської преси Київської губернії про початкову церков-

ну освіти в Уманському повіті, який серед дванадцяти інших повітів губернії був другим за кількістю населення і третім за величиною території. Інформація почерпнута з щоденної літературно-політичної і економічної газети «Киевское Слово» (1886-1905 рр.), з щоденної літературної, політичної і художньої газети «Жизнь и искусство» (1894-1900 рр.) та найпоширенішої не тільки в Київській губернії, а й в усьому Південно-Західному Краєві газети «Киевлянин» (1864-1919 рр.), яка у досліджуваних хронологічних межах мала консервативний характер.

Історіографія церковнопарафіяльної освіти на українських землях має незаперечні здобутки і може вважатися достатньо повною. Історія початкового шкільництва в Київській губернії теж є достатньо вивченою. Фундаментальна праця українського історика В. Перерви (Перерва, 2014), дисертаційні дослідження П. Єлесіна (Єлесін, 2016) та М. Янчука (Янчук, 2018) є прикладом комплексного аналізу системи церковнопарафіяльної освіти в Київській губернії. Ці дослідження відмітні широтою джерельної бази, яка включає і періодичну пресу, але, у переважній більшості, церковну. Опубліковані на шпальтах періодичних видань Київської єпархії матеріали вже введені до наукового обігу і можуть викликати інтерес у сучасних дослідників хіба що з точки зору об'єктивності інформації. З'ясуванню цьому сприятиме джерельний аналіз світської преси, що не була підпорядкована Духовному відомству, а відтак, мала дещо іншу тональність.

Мета статті – систематизувати хронологічно та тематично виявлені у губернських газетах «Киевское слово», «Киевлянин», «Жизнь и искусство» публікації про церковнопарафіяльне шкільництво в Уманському повіті Київської губернії кінця XIX – початку XX ст., визначити інформаційний потенціал публікацій та виявити особливості оцінки діяльності початкових шкіл. Використовуючи можливості мікросторичного підходу, зокрема деталізації з метою увиразнення, показати, які аспекти функціонування системи початкової освіти найбільше цікавили суспільну думку.

Виклад основного матеріалу. Губернські газети публікували офіційну статистику про шкільну освіту в повіті, матеріали огляду шкіл чиновниками різних відомств, матеріали проведених ревізій та перевірок. У грудні 1892 р. «Киевское слово» опублікували таку статистику: в Уманському повіті усіх шкіл налічувалось 153, серед яких було 4 двокласні міністерські, 1 однокласна, 107 церковнопарафіяльних і 41 школа грамоти. На утримання цих шкіл (платня вчителям) сільські товариства повіту витрачали 20355 руб., розподілялись так: 27 шкіл отримували від 20 до 50 руб. на рік, 45 шкіл – 50-100 руб., 73 школи – 100-300 руб., 8 шкіл – понад 300 рублів. Ще 5 шкіл утримувались за рахунок прибутків від землі: у Вишнополі – з 10 дес., у Хижні – з 18 дес., у Тальянках – з 12 дес., у Безпечні – з 18 дес., у Тальному – з 200 десятин. Відносно кількості населення, одна школа приходилась на 1648 мешканців повіту і на 1,4 населені пункти (Уманський уезд, 1892, 3 декабря, с. 3). Така

шкільна мережа не могла вважатися задовільною і автор публікації резонно обурювався: що це за школи з платнею учителю 20-50 руб. і що це за «хитро-мудрі» учителі, що можуть прожити рік на таку платню?

Один з мирових посередників давав відповідь на таке питання: це особи без прав і знань, яких і близько до школи допускати не можна. А ще – це дячки, звільнені від служби за п'янство, відставні солдати зі знанням російського алфавіту, підлітки 15-16 років з домашньою освітою. Школи з такими вчителями знаходяться у жалюгідному стані. Їх учні на третьому році навчання читають по складах і пишуть безграмотно.

Продовження цієї інформації у наступному номері губернської газети мало не менш критичний характер. Йшлося про приміщення шкіл, серед яких були тісні, темні і низькі, погано опалювані кімнати. Та і шкільні меблі мали непривабливий вигляд та незадовільний стан. Свої враження мировий посередник завершував критикою повітового відділення Київської Єпархіальної Училищної Ради (КНЄР). Він зазначав, що у відділенні немає ні списку шкіл, ні списку вчителів. Призначення останніх робиться на основі прохання про надання посади вчителя в такій то школі. Тобто, якщо туди просяться, то значить вчителя там нема. А чи має особа право на вчителювання і чи є учительська ваканція, повітове відділення цим не переймалося. (Уманский уезд, 1892, 5 декабръ, с. 2).

Опублікована оцінка церковно-шкільної справи мировим посередником зумовила продовження висвітлення газетою цієї теми. У трьох номерах «Киевского Слова» за лютий-березень 1893 р. поміщена інформація кореспондента газети про стан церковного шкільництва в Уманському повіті. Він повідомляв про особисте відвідування церковнопарафіяльних шкіл та використання офіційних джерел. Повідомляв про те, що у 165-ти населених пунктах повіту є 153 школи і 5 міністерських училищ, усього – 158. Зі 153 церковних шкіл – 88 розміщені у власних будинках, збудованих сільськими товариствами, 43 школи знаходяться при сільських управах, 17 – у найманих у селян хатах і 5 – у помешканнях священників та псалмників. Шкільні будівлі зводились у селах з 60-х років коштом селян, у переважній більшості, тому вони не великі і вже старі. Але серед 88 приміщень церковних шкіл в Уманському повіті цілком зручних було 55 (Состояние школ церковно-приходских. Киевское Слово, 1893, 15 февраля, с. 2).

Спостерігач за школами 3-го округу Уманського повіту у своєму звіті зазначив, що критика мировим посередником багатьох церковних шкіл була зумовлена бажанням привернути увагу селян до шкільної справи. І у деяких селах вона дала результати, так як сільські товариства виділили на школи 100-250 руб. У селі Кочубіївка сільська розправа виведена з будинку школи і замість неї влаштована квартира учителю. А стосовно незручних і неприглядних шкільних меблів, то спостерігач у звіті наводив таке виправдовування: у таких школах навчалися діти селян, які і у домашньому побуті мають такі самі меблі.

Стосовно учительського контингенту, його освітнього рівня, то на шпальтах «Киевского Слова» критичні оцінки мирового посередника спростувались у такий спосіб. Зазначалося, що при такій великій кількості шкіл, забезпечення їх якісним учительським персоналом є проблематичним. А загалом, склад учительського корпусу є таким: у 8 школах учителюють випускники духовної семінарії, у 19 – випускниці жіночих духовних училищ і жіночих гімназій, у 28 школах – звільнені з різних класів семінарій та духовних училищ, у 37 школах – випускники двокласних училищ, у 28 школах грамоти – випускники церковноприходських шкіл, у 9 – особи, що навчалися у полкових школах, у 3 – особи з домашньою освітою і у 12-ти – парафіяльні псаломники (Состояние школ церковно-приходских. Киевское Слово, 1893, 22 февраля, с. 1–2). При відсутності вчителів, навчати дітей доручалося псаломнику. Але проблемним це не вважалося, так як пояснювалося, що яким би розумним та здібним учитель не був, шкільна справа залежить не тільки від цього. Адже вчитель вважався тільки помічником священника, обов'язком якого було і керівництво освітою, і утримання благоустрою школи.

Ще одна розлога публікація в «Киевском Слове» стосувалася критичного зауваження про те, як учитель може прожити при оплаті 20-50 руб. на рік. У ній пояснювалось, що таку платню отримують, зазвичай, учителі шкіл грамоти, які навчають дітей тільки у зимові місяці (з жовтня – до середини квітня). А в інший час, як і усі селяни, вони були зайняті в господарстві. До того ж, невелика платня за вчителювання не може слугувати основою для зневажливої оцінки їхньої праці. Загалом негативна риторика оцінок шкіл грамоти названа безпідставною, так як вони є першою сходинкою до освіти.

У контексті відповіді на критику церковних шкіл мировим посередником, «Киевское Слово» у першому номері за березень 1893 р. торкнулось і такого питання як забезпечення шкіл Уманського повіту підручниками. Читацький загал інформувався про те, що впродовж трьох років Київська Єпархіальна Училищна Рада поступово забезпечила власним коштом і церковнопарафіяльні, і школи грамоти уніфікованими бібліотеками з тридцяти назв книг для церковнопарафіяльних шкіл і 18 назв – для шкіл грамоти. Заможні батьки мають можливість і купити дітям книги, так як вони видрукувані великими накладками (Состояние школ церковно-приходских. Киевское Слово, 1893, 1 марта, с. 2). Газета обмовилась про те, що батьки охочіше купляли букварі та псалтирі лаврського видавництва. Але це пояснювалось тим, що вони самі свого часу вчилися по них і зберегли шанобливе ставлення до підручників старої школи.

Щодо критики діяльності Уманського повітового відділення Київської Єпархіальної Училищної Ради, то газета намагалася повністю її спростувати. Зазначалося, що спостерігачі за школами за інструкцією двічі упродовж навчального року відвідують школи у своєму окрузі і подають письмові звіти про виявлені недоліки. Частіше бувати в школах вони не можуть, так як у кожному окрузі 20-30 парафій і складним є сполучення. А в осінню та вес-

няну негоду путівці по чорноземях Уманського повіту стають практично не проїжджими. Критика порядку призначення та звільнення учителів церковнопарафіяльних шкіл теж була названа безпідставною. Система переведення та звільнення від служби учителів є чіткою та обов'язковою для виконання. Перед початком навчального року окружні спостерігачі обов'язково надають Уманському повітовому відділенню КЕУР списки учителів усіх типів шкіл і зазначають вакантні учительські місця. Список вакансій друкується у «Киевских епархиальных ведомостях» та усі бажаючі мають можливості вибрати вільні місця. Потім подаються визначені документи, а для переводу працюючих учителів – ще й відгуки місцевих спостерігачів за школами про свою роботу.

Уманське повітове відділення КЕУР збирає усю необхідну звітну документацію про функціонування церковнопарафіяльних шкіл і систематизує її у поточних та річних звітах. У газетній публікації були розписані усі складові системи забезпечення та контролю за діяльністю церковнопарафіяльних шкіл.

У губернській пресі висвітлювався не лише стан церковнопарафіяльної освіти, а й коментувалися результати перевірок її ефективності. Одна з публікацій «Киевского Слова» про ревізію шкіл наприкінці 1895 р. містить критику системи перевірки. Про існуючий досвід перевірок зазначалось таке: зазвичай приїздить спостерігач за школами у село і разом з парафіяльним священником, як завідувачем школою, перевіряють знання учнів. Як правило, перевірка починається з підготовчої групи, тобто найменших учнів, деякі з яких зовсім недавно прийшли до школи і ще не вміють порахувати пальці однієї руки. Цим відразу складається непривабливе враження. А чому б не розпочати випробування старших учнів, які своїми відповідями додали б впевненості новачкам, – резонно запитує автор публікації (Уманский уезд. Киевское Слово, 1896, 19 января, с. 3). Недоліком перевірок названо і те, що часто ревізори не знають програм навчальних предметів, а відтак перевіряють те, що учні можуть не знати. Наприклад, перевіряючи старших учнів з церковно-слов'янської грамоти, ревізор вимагає майже дослівного перекладу з церковно-слов'янської мови російською. І не тільки у процесі читання Євангеліє, але і Псалтиря, що викликає труднощі навіть в учнів духовних училищ. А між тим, програма церковнопарафіяльних шкіл звертає увагу тільки на значення найпоширеніших слів та виразів, а не вимагає перекладу з однієї мови на іншу. До того ж, програмою передбачене тільки читання окремих фрагментів тексту з Євангеліє за книгою Ільмінського, а не усього Євангеліє. Тому якщо учні можуть читати усе Євангеліє, то це варте похвали, але якщо перекладати його не можуть, то це не може вважатися недоліком. І ще одним недоліком ревізій називалось те, що по завершенню випробувань учнів перевіряючі не обговорюють з учителем та завідувачем школи результатів екзаменування. Вони просто записують результати для звіту, який оприлюднюється згодом. А більше б користі було від перевірки, коли б її результати обговорювались по гарячих слідах і відразу вказувалось на до-

сягнення та упущення в роботі учителя. Метою перевірки повинні бути настанови вчителю щодо поліпшення роботи, а не смакування його упущеннями у роботі та недоліками.

Важливу роль у поліпшенні церковнопарафіяльної освіти відіграли шкільні бібліотеки. «Киевское слово» цікавилось не тільки наявністю, а й складом бібліотек у церковнопарафіяльних школах. У номері від 3 лютого 1896 р. уміщено матеріал про бібліотеки для позакласного читання у школах Уманського повіту. У ньому зазначалося, що Училищна рада при Св. Синоді опублікувала рекомендований для бібліотек список книг, який завідувачі шкіл можуть і розширювати. Автор публікації зазначав, що навіть побіжний погляд на список, виявляє значну перевагу у ньому книг релігійно-морального змісту. Серед 165 найменувань книг, 85 – це книги такого характеру. Водночас книг з історії, сільського господарства, географії, літератури зовсім мало. А у відділі белетристики усього 18 найменувань, до того ж усі ці книги дорогі (по 1-1,5 руб. за книгу), а тому дуже сумнівно, що вони потраплять до шкільної бібліотеки (От наших корреспондентов).

Переважаючі у шкільних бібліотеках книг релігійно-морального змісту і відсутність інших зумовлюють те, що у людей, які уміють читати, є так звані книги «лубочного ринку», зміст яких вважався сумнівним. Зазвичай це оповідання про чортів, відьом, русалок, які дешеві і продаються на базарах. А між тим, – зазначає автор публікації, – чимало творів наших письменників, потрапивши до рук селян, читаються з великим захопленням. Наприклад, «Тарас Бульба» у виданні з ілюстраціями Маркса читається запоем (От наших корреспондентов). Автор упевнений, що поширення літератури «лубочного ринку» легко могла б обмежити сільська інтелігенція з комітетів грамотності шляхом відкриття книжних складів, що полегшувало б придбання книг. Наводився приклад відкриття книжкового складу одним учителем, який продавав книги, надані для цього київським комітетом грамотності. Асортимент книг складали популярно-наукові, книги з сільського господарства та белетристика. Перші і другі особливим попитом не користувалися, а ось белетристика, завдячуючи хорошому друку, наявності ілюстрацій та низькій ціні (3,4-10 коп.), розпродувались швидко. Був попит на оповідання Короленка, Л. Толстого, Марка Вовчка і «Сказання про Іллю Муромця». Досвід організації такої торгівлі рекомендувався для поширення.

«Киевское Слово» від 1 травня 1890 р. повідомляло про екзаменування учнів церковнопарафіяльних шкіл п'ятого благочинницького округу Уманського повіту на пільгу з військової повинності. З 56 випускників, 49 отримали право на пільгу, а 7 осіб показали низький рівень знань. Найслабші відповіді були з арифметики, причиною чого автор публікації вважав неправильне навчання в школі. Він зазначав, що упродовж навчального року учнів учать вирішувати задачі, а простому рахунку приділяється мало уваги. А на екзамені оцінюють уміння учнів швидко і правильно рахувати. Наводився такий приклад: якщо учень через пів секунди не скаже, скільки не вистачає

до 1000, коли вже є 487, то його відповідь вважається незадовільною. Тому і не дивно, що учень може розв'язати навіть складну задачу, а з усним рахунком справитися не може. Екзамен з церковно-слов'янського та російського читання виявив кращі результати учнів з першого. Причиною називалося те, що вони навчаються читати церковно-слов'янською мовою по Псалтирю та Євангеліє, тобто під час перевірки читають знайомі тексти. А читанню російською мовою учні навчаються по різних текстах, і на екзамені їм дають невідому книгу, якої вони раніше не бачили, і виразно та чітко читати її учням важко. Ще одним випробуванням був диктант російською мовою, у якому більшість учнів наробила багато помилок. На це звернув увагу всіх учителів представник від міністерства народної освіти. Однак підведення підсумків екзамену відбулося в урочистій обстановці (Уманский уезд. Киевское Слово, 1890, 1 мая, с. 3).

Порядок екзаменування випускників церковнопарафіяльних шкіл поступово удосконалювався, але при цьому на шпальти газети потрапляла критична інформація про рівень знань учнів. У травневому номері «Киевского Слова» за 1894 р. уміщена інформація про проведення 28 квітня у селі Хижня екзамену учнів церковнопарафіяльних шкіл на пільгу з військової повинності. Екзаменувалися учні шкіл п'ятого благочинницького округу двома комісіями. На цьому наголошувалося, так як при одній комісії, як було у попередні роки, перевірка знань дев'яноста підлітків виглядала дещо спрощено. В один день учні екзаменувалися з чотирьох шкільних предметів і писався диктант російською мовою. На одну відповідь виділялась одна чи пів хвилини, що було явно недостатнім. Тому перша комісія екзаменувала тільки 34 учні з дев'яти шкіл. При такій кількості учнів у членів комісії було більше часу для перевірки їхніх знань. Найкращі результати учні показували зі знання Закону Божого, точнішими були відповіді з арифметики, щовключали практичну перевірку чотирьох дій лічби (С. Хижна, Уманский уезд).

Газета «Жизнь и искусство» від 13 травня 1898 р. повідомляла про випускні випробування учнів з сіл Вороне, Охматів, Побойка і Нова Гребля, які відбулися 1 травня 1898 р. в Охматівській церковнопарафіяльній школі. Для проведення екзамену була створена комісія у такому складі: голова – мировий посередник 2-ї дільниці Уманського повіту М. Душинькевич, голова Уманського відділення Єпархіальної Училищної Ради протоієрей В. Кудрицький, уманський повітовий спостерігач за церковними школами священник А. Козловський і ще декілька священників. Екзаменувалося двадцять чотири учні, з яких шістнадцять осіб склали на пільгу 4-го розряду з військової повинності. Учні з села Вороного показали слабкі знання з російської мови, а тому не отримали пільгових свідоцтв, що звільнили від військової повинності. А загалом, результати навчання були визнані задовільними. Найуспішнішим випускникам комісія подарувала по примірнику Євангеліє в красивих палітурках з автографами членів комісії. Екзамен було проведено в урочистій обстановці (Из Уманского уезда).

У газетах публікувалась критика освітянської діяльності парафіяльно-духовенства. Так, «Киевское Слово» у грудні 1903 р. писало, що серед духовенства Уманського повіту поширюються хвилювання і тривога з приводу відсторонення від парафій двох священників за недбале ставлення до церковнопарафіяльних шкіл (Г. Умань). Йшлося про те, що одну давно не ремонтовану школу побачив єпархіальний спостерігач за школами. За його пропозицією Уманське відділення Київської Єпархіальної Училищної Ради зробило припис священнику про ремонт шкільної будівлі і навіть виділило кошти, але не конкретизувало обсяг ремонту. Священник на виділені кошти здійснив побілку стін з середини та зовні, залатав діри у покрівлі школи, купив дві ікони для шкільної кімнати. Але його звинуватили в тому, що він не зробив нову покрівлю на шкільному будинку. Священник вважав звинувачення безпідставними, так як виділені кошти він використав за призначенням, а на нову покрівлю їх би не вистачило. Та все ж за недбале ставлення до школи його відсторонили від парафії.

Православне парафіяльне духовенство повинне було дбати про шкільні приміщення, але матеріальні можливості для цього залежали від відносин священника і місцевих мешканців. Добрі стосунки були запорукою підтримки освітньої діяльності священника, а у разі непорозумінь, селяни не виявляли зацікавлення до благоустрою школи. «Киевское слово» у березні 1904 р. писало про свого роду війну з приводу школи між священником і мешканцями села Вороного. Суть конфлікту полягала у тому, що за укладенням ще 1899 р. присудом сільської громади селяни зобов'язались внести на розширення школи 200 руб. Щоб полегшити збір такої суми, сільське товариство просило парафіяльного священника порушити клопотання перед єпархіальним начальством про дозвіл на вирубку 40 дубів у церковному хуторі. Священник зволікав із зверненням до свого начальства і це селянам не сподобалось. І коли він нарешті звернувся по дозвіл, то селяни наперекір склали новий присуд, протилежний першому. На сільській сходці вони обрали уповноважених для подання скарги єпархіальному начальству на священника за те, що він приступає до вирубки дубів «ніби-то для розширення школи, тоді як той ліс призначений громадою для будівництва нової церкви» (Уманский уезд. Киевское Слово, 1904, 21 марта, с. 3). Священник сприймав це як виклик і відносини пастира з парафіянами ставали усе більш напруженими, що відображалось на шкільній справі.

У 1904 р. газета «Киевлянин» писала про будівництво 3-класної церковнопарафіяльної школи у селі Глибочок Уманського повіту. Школа зводилась за кошти тамтешньої поміщиці, яка хотіла, щоб третій клас був сільськогосподарським і щоб учні набували знань для поліпшення господарювання (Поездка Начальника Края, 1904, с. 3). А у 1911 р. повідомлялося про освящення 9 жовтня нової двокласної церковнопарафіяльної школи в селі Маньківка. Зазначалося, що будівництво школи було здійснене завдячуючи «енергії щодо пошуків коштів для цього священника І. М. Атаназевича і мирового посередника В. П. Савінова» (С. Маньковка).

Висновки. Таким чином, наприкінці XIX ст., коли нормативними документами (Положенням про церковнопарафіяльні школи (1884 р.) та Положенням про управління ними (1896 р.) було завершено формування початкової освіти для народу, світська преса Київської губернії, попри церковну, теж задовольняла інтерес до питань функціонування шкільної мережі і більше за церковні періодичні видання відображала суспільну думку про її проблеми. На шпальтах губернських газет «Киевлянин», «Киевское Слово», «Жизнь и искусство» було поміщено півтора десятка публікацій про церковнопарафіяльні школи лише на території одного повіту губернії. Упродовж 1890-1904 років у газетах публікувалась така інформація: статистика шкільної мережі, повідомлення про стан церковнопарафіяльних шкіл за результатами відвідування шкіл мировим посередником, спостерігачем за школами; критичні зауваження способу ревізування шкіл та формування шкільних бібліотек; результати екзаменування учнів; позитивний і негативний досвід; піклування парафіяльних священників початковими школами. Тональність виявлених у пресі публікацій містить і критичні нотки. Анонімні кореспонденти газет фіксували і схвальні оцінки церковного шкільництва, і існуючі проблемні місця. Тому цінність опублікованої інформації не стільки в її інформаційному потенціалі, а й в оціночних судженнях, які більше ніде не зафіксовані. Вони є частковим відображенням суспільної думки, що не завжди співпадала з офіційними оцінками і яка не знаходила відображення в церковній періодиці. Тому використання світської преси доповнюватиме і розширюватиме джерельну базу історії церковнопарафіяльної освіти.

Перспективним варто вважати дослідження задекларованої теми у ширших хронологічних і територіальних межах, що сприятиме і розширенню джерельної бази, і комплексній оцінці світської преси як джерела для вивчення системи освіти в Україні.

Список використаних джерел і літератури:

- Г. Умань. (1903). *Киевское Слово*, 23 декабря, 4.
- Елесін, П. В.** (2016). *Сільське духовенство як середовище формування української інтелігенції (друга половина XIX – початок XX ст.)* (автореф. дис... канд. іст наук: 07.00.01 – історія України). Черкаси, 27 с.
- Из Уманского уезда. (1898). *Жизнь и искусство*, 19 мая, 3.
- От наших корреспондентов. (1896). *Киевское Слово*, 3 февраля, 2–3.
- Перерва, В. С.** (2014). *Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст.: забутий світ*: монографія. Біла Церква: Видавець О. В. Пшонківський, 672 с.
- Поездка Начальника Края по Киевской губернии. (1904). *Киевлянин*, 21 июля, 3.
- С. Маньковка, Уманского уезда. (1911). *Киевлянин*, 31 октября, 5.
- С. Хижня, Уманского уезда. (1894). *Киевское слово*, 26 мая, 3.
- Состояние школ церковно-приходских и грамоты в Уманском уезде, Киевской губернии. (1893). *Киевское Слово*, 15 февраля, 2.
- Состояние школ церковно-приходских и грамоты в Уманском уезде, Киевской губернии. (1893). *Киевское Слово*, 22 февраля, 1–2.

Состояние школ церковно-приходских и грамоты в Уманском уезде, Киевской губернии. (1893). *Киевское Слово*, 1 марта, 2.

Уманский уезд. (1890). *Киевское Слово*, 1 мая, 3.

Уманский уезд. (1904). *Киевское Слово*, 21 марта, 3.

Уманский уезд. Немножко статистики. Народное образование. (1892). *Киевское Слово*, 3 декабря, 3.

Уманский уезд. (Школьное дело). (1892). *Киевлянин*, 5 декабря, 2.

Уманский уезд. (Школьные дела). (1896). *Киевское Слово*, 19 января, 3.

Янчук, М. М. (2018). *Учительський корпус церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії: формування, якісний склад та практики повсякдення (друга половина XIX – початок XX ст.)* (автореф. дис... канд. іст наук: 07.00.01 – історія України). Переяслав-Хмельницький, 24 с.

References:

G. Uman' [The city of Uman]. (1903). *Kiyevskoye Slovo*, 23 dekabrya, 4. [in Russian].

Yelesin, P.V. (2016). *Silske dukhovenstvo yak seredovyshche formuvannia ukraïnskoi intelihtentsii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Rural clergy as an environment for the formation of the Ukrainian intelligentsia (second half of the 19th – beginning of the 20th century)] (*Extended abstract of candidate's thesis*). Cherkasy, 27 s. [in Ukrainian].

Iz Umanskogo uyezda [From the Uman district]. (1898). *Zhizn' i iskusstvo*, 19 maya, 3. [in Russian].

Ot nashikh korrespondentov [From our correspondents]. (1896). *Kiyevskoye Slovo*, 3 fevralya, 2–3. [in Russian].

Pererva, V. S. (2014). *Istoriya shkil'nystv v mistakh i selakh Kyivshchyny XIX – pochtku XX st.: zabutyy svit* [The history of schooling in the towns and villages of Kyiv region in the 19th and early 20th centuries: the forgotten world]: monohrafiya. Bila Tserkva: Vydavets' O. V. Pshonkivs'kyi, 672 s. [in Ukrainian].

Poyezdka Nachal'nika Kraya po Kiyevskoy gubernii [The trip of the Head of the Territory in the Kyiv province]. (1904). *Kiyevlyanin*, 21 iyulya, 3. [in Russian].

S. Man'kovka, Umanskogo uyezda [S. Mankovka, Uman district]. (1911). *Kiyevlyanin*, 31 oktyabrya, 5. [in Russian].

S. Khizhna, Umanskogo uyezda [S. Khizhna, Uman district]. (1894). *Kiyevskoye slovo*, 26 maya, 3. [in Russian].

Sostoniye shkol tserkovno-prihodskikh i gramoty v Umanskom uyezde, Kiyevskoy gubernii [The condition of parochial schools and literacy in the Uman district, Kyiv province]. (1893). *Kiyevskoye Slovo*, 15 fevralya, 2. [in Russian].

Sostoniye shkol tserkovno-prihodskikh i gramoty v Umanskom uyezde, Kiyevskoy gubernii [The condition of parochial schools and literacy in the Uman district, Kyiv province]. (1893). *Kiyevskoye Slovo*, 22 fevralya, 1–2. [in Russian].

Sostoniye shkol tserkovno-prihodskikh i gramoty v Umanskom uyezde, Kiyevskoy gubernii [The condition of parochial schools and literacy in the Uman district, Kyiv province]. (1893). *Kiyevskoye Slovo*, 1 marta, 2. [in Russian].

Umanskiy uyezd [Uman district]. (1890). *Kiyevskoye Slovo*, 1 maya, 3. [in Russian].

Umanskiy uyezd [Uman district]. (1904). *Kiyevskoye Slovo*, 21 marta, 3. [in Russian].

Umanskiy uyezd. Nemnozhko statistiki. Narodnoye obrazovaniye. [Uman district. A few statistics. public education] (1892). *Kiyevskoye Slovo*, 3 dekabrya, 3. [in Russian].

Umanskiy uyezd. (Shkol'noye delo) [Uman district. (School business)]. (1892). *Kiyevlyanin*, 5 dekabrya, 2. [in Russian].

Umanskiy uyezd. (Shkol'nyye dela) [Uman district. (School business)]. (1896). *Kiyevskoye Slovo*, 19 yanvarya, 3. [in Russian].

Yanchuk, M. M. (2018). *Uchytel's'kyi korpus tserkovnoparafiya'nykh shkil Kyuyiv's'koyi yeparkhiyi: formuvannya, yakisnyy sklad ta praktyky povsyakdennya (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [The teaching corps of parish schools of the Kyiv diocese: formation, quality composition and everyday practices (second half of the 19th – beginning of the 20th century)] (*Extended abstract of candidate's thesis*). Pereyaslav-Khmel'nyts'kyu, 24 s. [in Ukrainian].

Отримано: 10.09.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-37.87–99

УДК 94(477)«1932-1933»

ЯКУБОВСЬКИЙ Ігор – кандидат архітектури, доцент кафедри основ архітектури та архітектурного проектування Київського національного університету архітектури і будівництва, проспект Повітрофлотський, 31, м. Київ, індекс 03065, Україна (yakubovskiy.iv@knuba.edu.ua)

ORCID 0000-0001-9986-6469

YAKUBOVSKYY Ihor – PhD, Associate Professor of the Department of Technical Fundamentals of Architecture Design, Kyiv National University of Architecture and Construction, 31, Povitroflosky avenue, Kyiv, index 030365, Ukraine (yakubovskiy.iv@knuba.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Якубовський, І. (2022). Режим «чорних дощок» за матеріалами районної преси на Київщині: інформаційний потенціал. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (37), 87–99.

РЕЖИМ «ЧОРНИХ ДОЩОК» ЗА МАТЕРІАЛАМИ РАЙОННОЇ ПРЕСИ НА КИЇВЩИНІ: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Анотація. *Мета дослідження* передбачає з'ясування інформаційного потенціалу районних газет Київської області для дослідження проблематики «чорних дощок» як складової механізму Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. **Методологія дослідження** передбачає поєднання загальнонаукових та історичних методів пізнання, передовсім аналізу й синтезу, сходження від абстрактного до конкретного і навпаки, контекстуального, порівняльного, аналізу. **Наукова новизна** дослідження полягає у тому, що матеріали районних газет Київщини періоду Голодомору 1932–1933 рр. про впровадження механізму «чорних дощок» вперше стали об'єктом дослідження. Простежено появу на шпальтах низової преси повідомлень про «чорні дошки», специфіку занесення на неї різних суб'єктів, еволюцію моделі «чорної дошки» від засобу морального тиску до

ключової репресивної стратегії влади (з листопада 1932 р.), спрямованої на вбивство голодом українських селян. **Висновки.** З огляду на свої функції районні газети містять найповніший перелік випадків занесення на «чорну дошку» на рівні конкретного району. Низова преса суттєво доповнює документальні матеріали, а з огляду на суттєві втрати останнього є незамінною для докладного з'ясування низки ключових питань, пов'язаних з застосуванням і впливом режиму «чорних дощок» на розкручування маховика Голодомору, а саме: особливості впровадження в життя районними органами влади настанов і розпоряджень центральної, республіканської, обласної влад; специфіка інформаційно-пропагандистського забезпечення процесу реалізації задумів влади; повсякденні практики занесення на «чорну дошку» колосів, сіл, сільрад, фізичних осіб; статистичні показники використання різних складових режиму «чорних дощок»; еволюція підходів влад різного рівня до використання «чорних дощок» як інструменту вбивства голодом.

Ключові слова: Голодомор, «чорна дошка», Київська область, районні газети, інформаційний потенціал.

OF THE LOCAL MEDIA TO THE REGIME OF THE «TABELAS NEGRAS» IN THE KYIV REGION: THE INFORMATION POTENTIAL

Abstract. *The aim of the research is to investigate the information potential of the Kyiv region's local newspapers to the research of the «black boards» regime as a key authorities' strategy in the action which caused the Holodomor of 1932–1933. The research focuses on the deep examination of the local media's materials regarding the functioning of mechanism of «black boards». The research methodology involves a combination of methods of comparative studies, contextual analysis, abstraction, and concretization. The scientific novelty of the article is in showing that Kyiv region's local newspapers are the indispensable source to the practices of «black boards» on the level of districts and village's. These media include the most complete cases related to the using of the mechanism of «black boards», filling up the information of the documental sources to the regional practices of the «black boards» and its influence on the doing of Holodomor of 1932–1933, especially on the quantity deaths by famine. Conclusion. The informative potential of the Kyiv region's local newspapers of 1932–1933 enable to deeply investigate the following issues: the implementation by local authorities of the central's and republican's normative documents relayed to the regime of «black boards»; the specifics of the ideological and propagandist convoy regarding the realization of the power's decisions in the field of «black boards»; the role of local media in the process of the intensification of the strategies aimed the famine in the Ukraine; the everyday practices pertaining to the recording on the «black boards» the various subjects (villages, collective farms, mans etc.); the statistic of the different parts of the «black board's» regime; the evolution of the authority approach's to the using of the mechanism of the «black board's» as a mean of killing by famine.*

Key words: Holodomor, Kyiv region, local newspapers, «black board's», informative potential.

Постановка проблеми. Докладне з'ясування комплексу питань, пов'язаних із проблематикою «чорних дощок», має ключове значення для вивчення механізму Голодомору. При цьому районній пресі у структурі джерельної бази дослідження проблеми належить особливе місце. Засади інформаційного потенціалу районних газет визначила необхідність поєднувати ідеологічну обробку населення з каральною функцією та заходами із при-

ховування свідомої організації владою Голодомору-геноциду. Саме місцева преса за своїм призначенням найповніше, порівняно з іншими групами джерел, відображала низові практики, пов'язані із застосуванням «чорних дощок» на рівні районів, сільрад, сіл та колгоспів. Тож дослідження під таким кутом районних газет Київщини потенційно сприятиме суттєвому розширенню наукових уявлень про функціонування тут режиму «чорних дощок».

Аналіз джерел та останні дослідження. Проблематика «чорних дощок» постійно перебувала у полі зору науковців (Кульчицький, 2007; Марочко, 2008). Їй навіть присвячено монографічне дослідження (Папакін, 2013). Утім основна увага концентрувалася на стадії функціонування режиму «чорних дощок», коли відбулася ескалація репресивної складової, тоді як попередні етапи залишалися на узбіччі уваги. При цьому інформаційні можливості преси, зокрема і Київської області, використовувалися дуже звужено, фактично лише для ілюстрування практики занесення суб'єктів на «чорну дошку».

Чи не першим проявом трансформації дослідницької уваги в напрямку переходу до системного використання інформаційного потенціалу районних газет у дослідженнях проблематики «чорних дощок» стала публікація матеріалів місцевих газет Чернігівської області (Стасюк, Лук'янець, Старовойт, Байкеніч, 2021). Видання наочно продемонструвало наявність у місцевій пресі значної кількості матеріалів з проблеми «чорних дощок», що ще більше актуалізує необхідність всебічного аналізу районних газет сусідньої Київщини. До того ж 29 районів останньої увійшли до Чернігівської області, після її утворення 15 жовтня 1932 р. Власне районна преса Чернігівщини періоду Голодомору досліджувалася як інструмент комуністичної пропаганди (Костів, 2021) і частково як джерело для з'ясування особливостей режиму «чорних дощок» (Лук'янець, 2020, с. 137).

Мета статті полягає у з'ясуванні інформаційного потенціалу районних газет Київської області (за винятком тих районів, які відійшли до Чернігівської області) для дослідження проблематики «чорних дощок». Задля реалізації мети була фронтально обстежена місцева преса під кутом виявлення усіх дотичних матеріалів. Дослідницька стратегія базується на врахуванні загальних закономірностей радянського тоталітаризму, який, зокрема, передбачав суворий контроль влади над пресою та цензуру. Це унеможливило появу в районних газетах ідеологічного й тематичного різноманіття, що накладає свій відбиток на проблему репрезентативної вибірки. Якщо для простеження емпіричних випадків функціонування режиму «чорних дощок» та його впливу слід залучати всю сукупність матеріалів, то для встановлення ключових тенденцій придатна й вужча вибірка. При цьому використано методи аналізу й синтезу сходження від абстрактного до конкретного і навпаки, контекстуального, порівняльного аналізу. За допомогою такого поєднання відфільтровуються особливості відображення в районній пресі проблематики «чорних дощок» та їхній вплив на наукові уявлення про підходи влади.

Виклад основного матеріалу. Відправним пунктом оцінки інформаційних можливостей місцевої преси є принципи публікації в ній переліку суб'єктів, занесених у різний час на «чорну дошку». Саме районні газети за своїм функціоналом мали інформувати сільське населення про всі випадки на відповідній території, здійснюючи психологічний вплив. Вивчення змісту районних газет Київської області свідчить про те, що вони справді наповнені матеріалами про «чорні дошки». Залучення досліджених матеріалів місцевої преси дозволяє задати появу практики «чорних дощок» на території області до червня 1931 р. (Найменша прогайка – загроза збиральній, с. 3), порівняно з наявними в історіографії уявленнями про весну 1932 р. (Папакін, 2013, с. 145). Перший відомий на сьогодні випадок занесення на «чорну дошку» був пов'язаний з відставанням із ремонтом сільськогосподарської техніки (с. Адамівка і с. Тіньки Чигиринського району). Масові ж випадки занесення на «чорну дошку» влітку 1931 р. відбувалися за невиконання завдань з державної позики. А хлібозаготівельна кампанія 1931-1932 рр. подає вже розгорнуту картину використання механізму «чорних дощок». Районні газети Київщини наповнені різноманітною інформацією з цього приводу.

Уже у вересні 1931 р. паралельно до «чорних дощок» за позики масово з'являються повідомлення про «чорні дошки» за невиконання хлібозаготівельних планів. Розширюється й коло представників преси, які оголошували про занесення на «чорну дошку» коштом долучення сільських стінгазет. Показовий випадок фіксує курсунська районна газета. За її повідомленням, до справи організації «чорних дощок» у с. Завадівці були залучені учні місцевої школи. Вони виготовили макети стінгазет з «чорними» та «червоними» дошками (Школа увімкнулась до підготовки сівби, 1932, с. 1). Фактично це означало, що у процес використання ідеї морального впливу через «чорні дошки» влада втягнула всі категорії населення, широко відкриваючи двері для маніпуляцій з її реальним наповненням у різні проміжки часу. А повсюдне поширення тих різновидів «чорних дощок», які охоплюють ключові політично-господарські кампанії – виконання хлібозаготівельного плану, реалізація державної позики, сімба, оранка тощо. – свідчить про централізовану команду щодо використання самого механізму.

Крім вказаних вище практик застосування «чорних дощок», трапляється й занесення з приводу недовиконання локальних господарських завдань, а також як універсального засобу осуду. У цьому сенсі показовим прикладом є занесення в Богуславському районі у грудні 1631 р. на «чорну дошку» за занехаяння роботи з подолання неписьменності 9-ти сіл, двох радгоспів, а також богуславських організацій «взутгшкіпрома та готового одягу» та готового одягу (Чорний список сіл, 1931, с. 1). Тоді ж у Малинському районі, на «чорній дошці» опинилися села за невиконання плану по заготівлі прядива (Чорний список сільрад, 1932, с. 1). А в червні 1932 р. у Коростенському районі 4 колгоспи потрапили за «зрив посіву гектарів оборони» (Засієм 180 га оборони, 1932, с. 2). Тобто застосування «чорної дошки» пішло по всім напрямкам відносин на селі.

Кульмінація використання «чорних дощок» припадає на хлібозаготівельну кампанію 1932–1933 рр., яка підсумовувала зусилля Москви та її представників на місцях з організації Голодомору. Районна преса Київської області містить представницький масив інформації цього періоду про застосування різних репресивних методів хлібозаготівлі, що дає змогу визначити особливості практики «чорних дощок» та їхнє місце у механізмі Голодомору. При цьому в листопаді 1932 р. механізму «чорних дощок» було надано нового змісту.

До листопада 1932 р. «чорна дошка» не розглядалася сталінським режимом як спеціальний засіб позбавлення життя шляхом вбивства голодом. Вона функціонувала як засіб морального впливу і в такому своєму значенні стояла на одному щаблі з іншими заходами морального та матеріально-го стягнення і заохочення. Звідси й повсюдне вживання заміників «чорний прапор», «чорний список», «рогожаний прапор», «ганебний список» тощо на протигагу «червоної дошці», «червоному прапору». А, наприклад, у номері богуславської газети поруч значиться таблиця занесених на «чорну дошку» та список підведених під «рогожаний прапор» (Над Дмитренками мається ганебний прапор з рогожі, 1932, с. 1). Чигиринська районка 12 березня 1932 р. друкувала списки, занесених на «червону» та «чорну» дошки, а також на «червоний» та «рогожаний» прапори (Виконано план у відсотках, 1932, с. 1). «Ударник Лисянщини» завів рубрику, названу навіть не без гумору – «Села, що зривають обробіток буряка і працюють темпами бегемота» (Села, що зривають, 1932, с. 2). Тобто тривав процес відфільтровування термінологічного окреслювача засобу морального тиску.

Влада вочевидь розглядала різні варіанти вибору терміну для ключового компонента, заточеного на вбивство голодом і лише на заключному етапі вибір упав на «чорну дошку». До такого висновку схиляє добре простежуване за матеріалами районної преси Київської області переплетення низки чинників у запропонованому владою комплексі заходів: а) збереження до середини листопада 1932 р. попереднього алгоритму використання «чорних дощок» як засобу морального тиску; б) паралельна інтенсифікація репресивних заходів впливу на хід виконання хлібозаготівельного плану 1932–1933 рр., на тлі яких «чорні дошки» у своєму первісному значенні поступалися силою впливу; в) безпроблемна відмова в окремих районах від практики «чорних дощок» як морального осуду при одночасному застосуванні всього спектру репресій; г) опрацювання владою та втілення в життя у жовтні 1932 р. «товарного бойкоту» як найбільш схожого аналогу «чорних дощок».

З початком хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. повідомлення про занесення суб'єктів на «чорну дошку» за позику та сівбу, якими були наповнені районні газети у квітні-липні, плавно переросли в матеріали з приводу невиконання нового нереального хлібозаготівельного плану. Більшість районних газет рясніють подібною інформацією. Інтенсивність порівняно з попередньою кампанією зросла. Приміром, у серпні білоцерківська районна

газета друкувала таблиці «чорнодощечників» 17, 19, 23, 27, 28, 31 числа; тальнівська – 27, 29 серпня, 1, 21, 28 вересня; канівська – 20 вересня, 27, 30 жовтня, 1 листопада.

Зберіглася й головна тріада причин занесення: за невиконання хлібозаготівельного плану, позики та осінню сівбу. Явна кількісна перевага була на боці першої з них. Така ситуація буде спостерігатися і після середини листопада. По лінії суб'єктів занесення відбулося показове розширення, яке відображало набагато сильніший тиск у справі вилучення зерна. До сільрад, сіл, колгоспів, одноосібників, голів сільрад додалися голови колгоспів, уповноважені та активісти. Зарахованих владою до кола виконавців Голодомору намагалися в такий спосіб стимулювати до ревнивого виконання поставлених завдань. Зокрема, 20 вересня канівська «Соціалістична перемога» помістила на своїх шпальтах «чорну дошку» зі списком колгоспів, їхніх голів та уповноважених із хлібозаготівлі у кожному з них (Чорна дошка, 1932, с. 1). 1 листопада вона ж занесла на «чорну дошку» голів 13-ти сільрад, які не виконали план хлібозаготівлі (На чорну дошку, 1932, с. 1). Фіксуються й далі випадки використання «чорних дощок» на рівні сіл. Малинська «За більшовицькі темпи» писала 24 жовтня, що в Новокосяківській дільниці села Чоповичі виходить стіннівка, «висить чорна і червона дошка» (По справжньому боротись за хліб, 1932, с. 1).

На тлі збереження до середини листопада 1932 р. попереднього алгоритму функціонування практик, пов'язаних з ідеєю «чорних дощок», відбувається ужорсточення прямих репресивних заходів з приводу виконання плану хлібозаготівель, реалізації державної позики, заготівлі технічних культур, осінньої сівки. Без проголошення покарань не обходиться практично жоден номер газет. Масово застосовувалися звільнення з посад, позбавлення статусу члена КП(б)У, суворі догани, натуральні та грошові штрафи, кримінальні переслідування (тюремні строки, заслання), працював сумно відомий «закон про п'ять колосків». Під каток репресій потрапляли як рядові селяни (колгоспники та одноосібники), так і бригадири, голови сільрад і колгоспів, учителі, уповноважені, навіть секретарі райкомів. Так що «чорні дошки» в такому оточенні не виглядали першорядним заходом впливу.

Зрештою, деякі райони не використовували ідеї «чорної дошки», що відповідало загальноукраїнській ситуації, віддзеркаленій у результатах перевірки агітмасовим відділом ЦК КП(б)У в останній декаді листопада 1932 р. 38 районних газет. «Чорні дошки» використовувалися лише в 10-ти з них (Стасюк, Лук'янець, Старовойт, Байкеніч, 2021, с. 20). Водночас ці та інші газети наповнені інформацією про різні види переслідування. Приміром, драбівська районна газета «Соціалістична Драбівщина» не використовувала «чорну дошку», але упродовж серпня – жовтня 1932 р. (як і пізніше) постійно друкувала викривальні та каральні матеріали. Наприклад, 23 вересня зазначалося: «У Криштопівці куркулі Хмельницький та Власенки намагалися підірвати міць наших колгоспів та зірвати хлібозаготівлі розтаскуван-

ням колгоспного хліба. Ми вимагаємо від пролетарського суду нещадної кари цим злодіям. Викривайте й ви ворогів громадської власності, вимагайте для них суворого покарання» (До всіх бідняків і середняків-одноосібників Дрaбівщини, 1932, с. 1). 28 вересня на сторінках газети було оприлюднено постанову бюро Дрaбівського РПК від 26 вересня 1932 року, якою за «зрив осінньої посівної кампанії та картоплезаготівель секретаря партосередку Коваленка з роботи зняти, з лав партії виключити. Голові Мехедівської с-р Близнюку оголосити сувору догану з попередженням» (Постанова, 1932, с. 1).

Подібних прикладів можна наводити багато. Усі вони переконаливо промовляють про те, що занесення на «чорну дошку» за своїм каральним потенціалом поступалося тоді «класичним» заходам і ще не розглядалося як ключовий інструмент Голодомору. Натомість влада, не ціпаючи проблему «чорних дощок», опрацювала механізм так званого «товарного бойкоту», який передбачав скорочення завезення промислових товарів у ті села, які не виконали план хлібозаготівлі з перенаправленням у села, які справилися з хлібозаготівлями (Папакін, 2013, с. 91–92). 6 листопада ЦК КП(б)У ухвалив увести товарну блокаду районів, які не спромоглися дати хоча б 30% плану. Поміж ними були й Баришівський, Макарівський, Малинський райони Київщини (Папакін, 2013, с. 91–93).

Лише в середині листопада 1932 р. влада остаточно зробила ставку на режим «чорних дощок», як вістря голодоморних стратегій. При цьому районні газети Київщини суттєво збагачують аргументи, на підставі яких Г. Папакін свого часу дійшов висновку, що вже в першій половині листопада нову модель «чорних дощок» з переліком репресивних заходів було визначено, а відома постанова ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. стала лише оприлюдненим для широкого загалу нормативним підсумком апробованого механізму (Папакін, 2013, с. 147–148, 150, 158).

Чигиринська районна газета ще 15 листопада 1932 р. у передовиці «У листопаді вивершити хлібозаготівлі» зазначає: «За відвертий саботаж, за зрив виконання пляну хлібозаготівель в термін – сьогодні заносимо на чорну дошку села Боровицю, Топилівку, Івківці, Мельники. Одночасно в цих селах вилучається весь дефіцитний промкрам...» (У листопаді вивершити хлібозаготівлі, 1932, с. 1). Ржищівська «Колективна нива» 16 листопада 1932 р. опублікувала постанову райвиконкому від 15 листопада «Згідно з документом на «чорну дошку» заносилися села Стрїтівка, Зікрачі, Рудяки, Демовщина, однак уже із зовсім іншим наповненням. Прописувалося «Припинити завіз буди якого промкразу до цих сіл лінією споживчої кооперації та держторгівлі, вивезти весь наявний крам з крамниць цих сіл, припинивши державну та кооперативну торгівлю... Повідомити Кагарлицький та Обухівський райони про товарний бойкот перелічених сіл за невиконання державних зобов'язань» (Про заходи щодо зривників хлібозаготівлі, 1932, с. 1).

Того ж таки 16 листопада малинська газета «За більшовицькі темпи» писала в редакційній статті: «За ганебно неприпустимі темпи виконання хлі-

бозаготівель на район занесено на чорну дошку в області. На основі директив керуючих організацій з боку облспоживспілки припинено завіз краму до Малинського району до товаропровідної системи споживчої кооперації... Припинено зовсім завіз краму до всіх сільспоживтовариств району. В частині сіл району вилучено весь наявний дефіцитний крам: мануфактуру, взуття, готовий одяг, галянтерею тощо... У селах, які ганебно зривають виконання плянів злібозаготівель і занесені на чорну дошку – Чоповичі, Мелені Нові Гороб'ї, Скурати, Владівка, Буда-Гороб'ївська, Берківка, Татарновичі, Новаки, Любовичі, Каленське, Малин-село припинено зовсім торгівлю різним крамом» (Редакційна стаття, 1932, с. 1).

А от тальнівська «За суцільну колективізацію» від 18 листопада розкриває сам механізм запуску процесу переінакшення функції «чорної дошки». Редакційна стаття зазначає: «Партійній й комсомольські осередки, сільради, райуповноважені сіл, що ми їх заносимо на чорну дошку, досі майже нічого не зробили, щоб до злісних нездатчиків контрактації, ворожих елементів застосувати інструкцію РНК, виконати попередню постанову бюро РПК та постанову облбюро КП(б)У» (До 1. XII. плян хлібозаготівлі мусить бути виконаний, 1932, с. 1). Виходить, що до ідеї «чорної дошки» долучили комплекс репресивних заходів. Інформація районки свідчить про те, що на той час «згори» уже надійшла вказівка застосовувати до занесених на «чорну дошку» методи примусу, перелічені в інструкції РНК УСРР від 11 листопада «Про організацію хлібозаготівлі в одноосібному секторі» (Піріг, 2007, с. 384–386). Підтвердженням цього є постанова Корсунського РПК від 13 листопада, надрукована в районній газеті, де поміж інших заходів примусу селян до виконання нереального хлібозаготівельного плану прямо вказано: «Пропонувати фракції райспоживспілки припинити постачання промкрамом за злісне невиконання хлібозаготівель драбівських, турківських, сулимських одноосібників, занісши їх на чорну дошку та застосувати до них постанову РНК СРСР «Про хлібозаготівлі по одноосібному сектору» від 11. XI 32» (Постанова Корсунського РПК, 1932, с. 1).

Після появи зазначеної постанови ЦК КП(б)У та постанови РНК УСРР від 20 листопада органам влади на місцях, а також районним газетам не було потреби щоразу наводити перелік репресивних заходів до занесених на «чорну дошку», тим більше, що всі районні газети сумлінно передрукували постанову від 18 листопада. Однак у багатьох випадках постанови деяких райкомів та райвиконкомів нагадували про засоби тиску з арсеналу нових підходів до тих, хто потрапляв на «чорну дошку». Це робилося з метою особливо наголошувати на застосування того чи іншого різновиду репресій.

Для прикладу, богуславська «Шлях колгоспника» помістила постанову РПК від 24 листопада «Про стан та заходи посилення хлібозаготівлі в окремих селах району», якою повідомлялося про звернення до облвиконкому про занесення на «чорну дошку» сіл Медвин, Миронівка, Ісайки, Киданівка, Мисайлівка за ігнорування одноосібниками плану хлібозаготівель. При цьому уточнюва-

лося про застосування «товарового бойкоту». Водночас на «чорну дошку» мав бути занесений мисайлівський колгосп «Надія» із заборонаю використовувати утворені в ньому натуральні фонди. Вимагалось «перечислити всі фонди крім насінневого в рахунок плану хлібозаготівлі» (Про стан та заходи, 1932, с. 1).

Надрукована в малинській районній газеті постанова місцевого РПК від 29 листопада «Про стан хлібозаготівель по с. Новаках» оприлюднювала ухвалу «виставити село Новаки для занесення на всеукраїнську чорну дошку» Передбачалося: «вислати за межі області всі сім'ї явно куркульські та злісних саботажників, що чинили опір та агітували маси проти виконання планів хлібозаготівель», а також додатково з одноосібників безспірно стягнути всю фінансову заборгованість, накласти подвійний податок, збільшити удвічі, а то й утричі хлібозаготівельний план, застосовувати відбирання посівів озимини, запропонувати прокуратурі та слідчим органам направити в село судово-слідчу бригаду й залишати її там до повного виконання плану хлібозаготівель (Про стан хлібозаготівель по с. Новаках, 1932, с. 1).

Однак паралельно районні органи влади друкували постанови, які не тільки не містили пункту про клопотання перед облвиконкомом, а й мали форму остаточного рішення. Яскравим прикладом може бути постанова Малинського РПК від 9 лютого 1933 р. (Постанова Малинського РПК, 1933, с. 1). Крім того, газети подеколи розміщували не прокоментовані таблиці із занесеними на «чорну дошку» суб'єктами. Прикладом може бути таблиця з «Колгоспника Рокитянщини» за невиконання плану із заготівлі м'яса (На чорній дошці зривники плану, 1933, с. 2) чи «Коллективної ниви» зі Ржищева за відставання в сівбі буряка (Найвідсталіші в сівбі, 1933, с. 1).

Чи означають подібні факти, що в районах і далі могли приймати остаточні ухвали всупереч телеграмі С. Косіора облвиконкомом від 20 листопада 1932 р. (Папакін, 2013, с. 170–171), яка забороняла заносити на «чорну дошку» без остаточного рішення облвиконкомів та вимагала переглянути усі попередні ухвали? Для відповіді на ці питання необхідно мати під рукою повний комплект постанов Київського облвиконкому, чого наразі немає. Проте, не виключено, що з часом місцева влада могла отримати повноваження ухвалювати занесення на «чорну дошку».

Інформаційний потенціал матеріалів районних газет не дає можливості визначити у кожному конкретному випадку репресивне наповнення режиму «чорної дошки» в листопаді 1932 – навесні 1933 рр., а особливо пізніше, коли повернулися практики занесення районними газетами. Лише в небагатьох повідомленнях деталізується коло заходів, які планувалося реалізувати. Навіть не всі опубліковані районні постанови про занесення на «чорну дошку» містять відповідний перелік. Ті повідомлення газет, які не передбачали передруку постанов, позбавлені будь-якої інформації стосовно засобів тиску на селян. Це залишає питання відкритим, особливо у випадку занесення на «чорну дошку» не з приводу хлібозаготівельного плану чи формування насінневого фонду.

Висновки. Інформативні можливості районних газет стосовно проблематики «чорних дощок» важко переоцінити. Низова преса суттєво доповнює й конкретизує документальні матеріали, а з огляду на суттєві втрати останнього є незамінною для докладного з'ясування низки ключових питань: особливості впровадження в життя районними органами влади настанов і розпоряджень центральних, республіканських, обласних органів влади щодо механізму «чорних дощок»; специфіка інформаційно-пропагандистського забезпечення процесу реалізації задумів влади з цього питання; повсякденні практики занесення на «чорну дошку» колгоспів, сіл, сільрад, фізичних осіб; статистичні показники використання різних складових режиму «чорних дощок»; еволюція підходів влад різного рівня до використання «чорних дощок» як інструменту вбивства голодом. Усе це розширює можливості для дослідження впливу режиму на перебіг Голодомору та на смертність від голоду.

Список використаних джерел і літератури:

Виконано план у відсотках. (1932). *Ленінським шляхом* (Чигирин), 29 (12 березня), 4.

До 1. XII. плян хлібозаготівлі мусить бути виконаний. (1932). *За суцільну колективізацію* (Тальне), 133 (16 листопада), 2.

До всіх бідняків і середняків-одноосібників Дробрівщини. (1932). *Соціалістична Дробрівщина* (Дробрів). 127 (23 вересня), 2.

Засієм 180 га оборони. (1932). *Поліська комуна* (Коростень), 67 (10 червня), 2.

Костів, М. Б. (2021). *Регіональна преса УСРР як інструмент комуністичної пропаганди на Чернігівщині (1929-1933)*: (дис. ... докт.філософ: 032 – Історія та археологія). Запоріжжя, 297 с.

Кульчицький, С. В. (2007). Голодомор 1932-1933 рр.: механізми сталінського терору. *Український історичний журнал*, 4, 4–26.

Лук'янець, К. (2020). Радянська районна преса Чернігівщини у 1932-1933 роках: джерелознавчий аспект. *Сіверянський літопис*, 4, 131–141.

Марочко, В. (2008). «Чорні дошки» України – геноцид по-сталінськи. *Пам'ять століть*, 5/6, 192–210.

Найвідсталіші в сівбі. (1933). *Колективна нива* (Ржищів), 48 (24 травня), 2.

Найменша прогайка – загроза збиральній. (1931). *Ленінським шляхом* (Чигирин), 17 (21 червня), 3.

На чорну дошку. (1932). *Соціалістична перемога* (Канів), 110 (1 листопада), 2.

На чорній дошці зривники плану м'ясозаготівлі 1 кварталу. (1933). *Колгоспник Рокитянщини* (Рокитне), 23 (19 березня), 2.

Над Дмитренками мається ганебний прапор з рогожі. (1932). *Шлях колгоспника* (Богослав), 97 (4 жовтня), 2.

Папакін, Г. (2013). *«Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932-1933)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 422 с.

Пиріг, Р. (ред.). (2007). *Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали*. Київ: Видавничий дім «Кієво-Могилянська Академія», 1128 с.

По справжньому боротись за хліб. (1932). *За більшовицькі темпи* (Малин), 1 (24 жовтня), 4.

- Постанова бюро Драбівського РПК від 26 вересня. (1932). *Соціалістична Драбівщина* (Драбів), 129 (28 вересня).
- Постанова Корсунського РПК. (1932). *Леніновим шляхом* (Корсунь), 125 (17 листопада), 2.
- Постанова Малинського РПК від 9 лютого 1933 р. (1933). *За більшовицькі темпи* (Малин), 14 (13 лютого), 1.
- Про заходи щодо зривників хлібозаготівлі. (1932). *Колективна нива* (Ржищів), 32 (16 листопада), 1.
- Про стан хлібозаготівель по с. Новаках від 29 листопада 1932 р. (1932). *За більшовицькі темпи* (Малин), 134 (1 грудня), 1.
- Про стан та заходи посилення хлібозаготівлі в окремих селах району від 24 листопада 1932 р. (1932). *Шлях колгоспника* (Богуслав), 141 (29 листопада), 1.
- Редакційна стаття. (1932). *За більшовицькі темпи* (Малин), 124 (16 листопада), 1.
- Села, що зривають обробіток буряка і працюють темпами бегемота. (1932). *Ударник Лисянщини* (Лисянка), 62 (30 червня), 2.
- Стасюк, О. О., Лук'янець, К. Ю., Старовойт, С. В. & Байкеніч, Д. В.** (упоряд.). (2021). «Чорні дошки» України. Чернігівська область: зб. док. і матер. Київ: Вид-во Марка Мельника, 740 с.
- У листопаді вивершити хлібозаготівлі. (1932). *Ленінським шляхом* (Чигирин), 115 (15 листопада), 1.
- Школа увімкнулась до підготовки сівби. (1932). *Леніновим шляхом* (Корсунь), 38 (17 квітня), 1.
- Чорна дошка. (1932). *Соціалістична перемога* (Канів), 96 (20 вересня), 1.
- Чорний список сільрад. (1932). *За більшовицькі темпи* (Малин), 4 (11 січня), 1.
- Чорний список сіл. (1931). *Шлях колгоспника* (Богуслав), 129 (18 грудня), 1.

References:

- Vykonano Plan u Vidsotkakh [Carried Out Plan in Percent]. (1932). *Lenins'kym shlahom* (Chyhyryn), 29 (12 March), 1. [in Ukrainian].
- Do 1.11. Plan Khlibozahotivli Musyt` Buty Vykonanyi [Plan of Grain Providing Need to Carry Out To December, 1]. (1932). *Za sutsilnu kolektyvzatsiiu* (Talne), 133 (16 November), 1. [in Ukrainian].
- Do Vsikh Bidniakiv I Serednyakiv-Oдноosibnykiv Drabivshchyny [To All Paupers and Middle Farmers of Drabiv region]. (1932). *Sotsialistychna Drabivshchyna* (Drabiv), 127 (23 September), 1. [in Ukrainian].
- Zasiem 180 ga oborony [It will Sow of 180 Hectares of Defence]. (1932). *Polis'ka Komuna* (Korosten'), 67 (10 June), 2. [in Ukrainian].
- Kostiv, M. B.** (2021). *Regionalna Presa Iak Instrument Komunistychnoi Propagandy na Chernihvshchyni (1929-1933)* [Regional Media As An Instrument of the Communist Propaganda on Chernihiv Region, 1929-1933.]: (Diss. PhD). Zaporizhzhia, 297 p. [in Ukrainian].
- Kulchycki, S. V.** (2007). Holodomor 1932-1933: Mehanism Stalins'koho Teroru [Holodomor of 1932-1933: Mechanism of Stalin's Terror]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 4, 4–26. [in Ukrainian].
- Lukianets, K.** (2020). Radians'ka Raionna Presa Chernihvshchyny u 1932-1933 Rokakh: Dzhhereloznavchyi Aspekt [Soviet District Press of Chernihiv Region in 1932-1933 Source Study Aspect]. *Siverian Chronicle*, 4, 131–141. [in Ukrainian].

Marochko, V. (2008). «Chorni Doshky» Ukrainy – Henocyd Po Stalins'ky [«Tabelas Negras» of Ukraine – Stalin's Genocide]. *Pam'yat' stolit'*, 5/6, 192–210. [in Ukrainian].

Naivistalishi v Sivbi [The Latter in Sowing]. (1933). *Kolektyvna nyva* (Rzhyschchiv), 48 (24 Mai), 1. [in Ukrainian].

Naimensha Progaika – Zahroza Zbyrnluii [The Smallest Stop – Threat to the Harvesting]. (1931). *Lenins'kym shlyakhom* (Chyhyryn), 17 (21 June), 3. [in Ukrainian].

Na Chornu Doshku [At the Tabelas Negras]. (1932). *Sotsialistychna peremoga* (Kaniv), 110 (1 November), 1. [in Ukrainian].

Na Chornii Doshtsi zryvnyky planu m'yasozahotivli I kvartalu [Disruptors of the Grain Providing Disruptors of the Meat Providing of One Quarter At the Tabelas Negras]. (1933). *Kolhospyk Rokytyanshchyny* (Rokytne), 23 (19 March). 2. [in Ukrainian].

Nad Dmytrenkamu Maief'sya Hanebnyi Prapor z Rohozhi [Mat Flag is Over the Dmytrenky]. (1932). *Shliakh kolhospyka* (Bohuslav), 97 (4 October), 1. [in Ukrainian].

Papakin, G. (2013). «Chorna Doshka»: Antyselyans'ki represii (1932-1933) [Tabelas Negras: Antipeasant Repressions, 1932-1933]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 422 p. [in Ukrainian].

Pyrih, R. (Ed.). (2007). *Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy* [Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Documents and Materials]. Kyiv: «Kyiv-Mohyla Akademy», 1128 p. [in Ukrainian].

Po Spravshniomu Bororysia za Khlib [To Fight for Grain Truly]. (1932). *Za bil'shovytski tempy* (Malyn), 1 (24 October), 1. [in Ukrainian].

Postanova biuro Drabivs'koho RPK vid 26 veresnya [The Decision of Drabiv Committee of Communist Party of September 26]. (1932). *Sotsialistychna Drabivshchyna* (Drabiv), 129 (28 September), 1. [in Ukrainian].

Postanova Korsuns'koho RPK [The Decision of Korsun' Committee of Communist Party of September 26]. (1932). *Leninovyim shlyakhom* (Korsun), 125 (17 November), 1. [in Ukrainian].

Postanova Makyns'koho RPK vid 9 Lutoho 1933 r. [The Decision of Malyn Committee of Communist Party of February 9, 1933]. (1933). *Za bil'shovytski tempy* (Malyn), 14 (13 February), 1. [in Ukrainian].

Pro Zakhody Shchodo Zryvnykiv Khlibozahotivli [About Doing to the Disruptors of the Grain Providing]. (1932). *Kolektyvna nyva* (Rzhyschchiv), 32 (16 November), 1. [in Ukrainian].

Pro Stan khlibozahotivel' v s. Novakakh vid 29 Lystopada 1932 r. [About Situation for Grain Providing in the Novaky of November 29, 1932]. (1932). *Za bil'shovytski tempy* (Malyn), 134 (1 December), 1. [in Ukrainian].

Pro Stan ta Zakhody Posylennya Khlibozahotivli v okremykh selakh raionu vid 24 lystopada 1932 r. [About Doing to Reinforcing the Grain Providing in the Same Village of Region of December 24, 1932]. (1932). *Shliakh kolhospyka* (Bohuslav), 141 (29 November), 1. [in Ukrainian].

Redaktsiina stattia [The Editor Article]. (1932). *Za bil'shovytski tempy* (Malyn), 124 (16 November), 2. [in Ukrainian].

Sela Shcho Zryvaiut' Obrobitok Buryaka i Pratiuiut' tempamy behemota [The Villages Disrupting the Cultivating the Beets and Working the Slowly as Hippo]. (1932). *Udarnyk Lysyanshchyny* (Lysyanka), 62 (30 June). 2. [in Ukrainian].

Stasiuk, O.O., Luk'yanets, K. J., Starovoi, S. V. & Baikenich, D. V. (Ed.). (2021). «Chorni Doshky» Uktainy. Chernihvska Oblast' [«Tabelas Negras» of Ukraine. Cherniv region]: zb. dok. i mater. Kyiv: Vyd-vo Marka Melnyka, 740 p. [in Ukrainian].

U lystopadi zavershyty hlibozagotivli [The Finish of Grain Providing]. (1932). *Lenins'kym shlyakhom* (Chyhyryn), 115 (15 November), 1. [in Ukrainian].

Shkola uvimknulas' do pidhotovky sivby [The School Joined to the Preparing of the Sowing]. (1932). *Leninovym shlyakhom* (Korsun), 38 (17 April), 1. [in Ukrainian].

Chorna doshka [Tabelas Negras]. (1932). *Sotsialistychna peremoga* (Kaniv), 96 (20 September), 1. [in Ukrainian].

Chornyi spysok silrad [The Black list of village halls]. (1932). *Za bil'shovytski tempy* (Malyn), 4 (11 January), 1. [in Ukrainian].

Chornyi spysok sil [The Black list of village]. (1932). *Shliakh kolhospyka* (Bohuslav), 129 (29 December), 1. [in Ukrainian].

Отримано: 29.08.2022

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI 10.32626/2309-2254.2022-37.100–114

УДК 94(437)«1248/1249»

ЛІХТЕЙ Ігор – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри античності, середньовіччя та історії України домодерної доби, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», пл. Народна, 3, м. Ужгород, індекс 88000, Україна (ihor.likhtei@uzhnu.edu.ua)

ORCID 0000-0002-5458-7252

ЛІКНТЕЙ Ігор – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Antiquity, Middle Ages and History of Ukraine before the modern age, Uzhhorod National University, 3, Narodna Square, Uzhhorod, index 88000, Ukraine (ihor.likhtei@uzhnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Ліхтей, І. (2022). Повстання чеської шляхти проти короля Вацлава I у 1248-1249 рр.: причини, суперечності, наслідки. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (37), 100–114.

ПОВСТАННЯ ЧЕСЬКОЇ ШЛЯХТИ ПРОТИ КОРОЛЯ ВАЦЛАВА I У 1248-1249 рр.: ПРИЧИНИ, СУПЕРЕЧНОСТІ, НАСЛІДКИ

Анотація. *Мета наукової студії* – розкрити причини повстання чеської шляхти проти свого короля Вацлава I, висвітлити основні моменти протистояння та з'ясувати мотиви, які спонукали королевича Пршемисла стати на бік заколотників. **Методологічною основою** роботи є принципи історизму, об'єктивності й наукової достовірності. Використано історико-системний та аналітичний методи. Дослідження підготовлено на основі аналізу джерел – документи чеського дипломатичного архіву, аннали й хроніки, що велися в Празі та в окремих регіонах Священної Римської імперії. Закцентовано на працях провідних чеських науковців, які торкаються окресленої проблематики. **Наукова новизна** полягає в докладному висвітленні перебігу повстання чеської шляхти проти короля Вацлава I. **Висновки.** В процесі дослідження розкриваються причини, які спонукали чеську шляхту виступити проти свого володаря Вацлава I: ігнорування королем державних справ, непомірна щедрість монарха щодо вузького кола своїх фаворитів, амбітні прагнення його сина і спадкоємця – моравського маркграфа Пршемисла. Невдоволення в середовищі шляхти стало проявлятися в другій половині 1247 р. Основні події розгорнулися упродовж 1248-1249 років. У ході повстання бунтівники залучили на свій бік маркграфа Пршемисла, якого проголосили королем. Юнак пристав на це через свій амбітний норов, а також, мабуть, через гнів на батька за те, що той утратив інтерес до боротьби за спадок Бабенбергів.

Маркграф Приємисл, очевидно, припускав, що остаточно позбавити батька влади не вдасться, а тому прагнув домогтися більше повноважень у управлінні країною. Та король Вацлав I не бажав їти на поступки, діяв увевнено й ретельно підготувався до вирішального удару. В результаті, він зберіг за собою владу та примирився з сином, однак приставив до нього своїх довірених осіб та обмежив деякі його прибутки. Повстання засвідчило кризу чеської державності. Шляхта зазнала поразки, а Приємисл усвідомив, що опір батькові підриває монархічний лад у Чеській державі, а заєравання зі шляхтою може зашкодити і йому самому.

Ключові слова. Чеське королівство, Приємисловичі, король Вацлав I, маркграф Приємисл, чеська шляхта.

UPRISING OF THE CZECH NOBILITY AGAINST KING VACLAV I IN 1248-1249: CAUSES, CONTRADICTIONS, CONSEQUENCES

Abstract. *The purpose of the scientific study is to reveal the reasons for the Czech uprising of nobles against their king Vaclav I, highlight the main points of confrontations and to find out the motives that made Prince Przemysl to side with the rebels. The methodological basis of the work is the principles of historicism, objectivity and scientific reliability. Historical-systemic and analytical methods have been used. The study was prepared on grounds of the source analysis. It is about the documents of the Czech diplomacy, as well as about the annals and chronicles that were kept in Prague and in certain regions of the Holy Roman Empire. It was focused on works of the leading Czech scientists dealing with the outlined issues. The scientific novelty is in the detailed coverage of the course of the Czech nobility uprising against King Václav I.*

Conclusions. *In the process of research, the reasons that induced the Czech nobility to oppose their lord Vaclav I, are revealed: it's king's ignoring the state affairs, the monarch's excessive generosity towards a narrow circle of his favorites, ambitious aspirations of his son and the heir – the Moravian Margrave of Przemysl. The discontent among the nobility manifested in the second half of 1247. The main events developed during 1248-1249. In the course of the uprising, the rebels have attracted to their side Margrave of Przemysl, who was proclaimed the king. The young man accepted that because of his ambitious nature, and also, apparently, because of his being angry with his father for his loss of interest to the struggle for the Babenberg inheritance. Margrave Przemysl obviously assumed that it would not be possible to deprive his father of power completely, and therefore he sought the ways to achieve more powers in governing the country. And King Vaclav I did not want to make concessions, he acted confidently and carefully prepared for a decisive blow. As a result, he retained his power and reconciled with his son, however, he appointed his confidants to him and limited some of his profits. The uprising witnessed the crisis of the Czech statehood. The nobility was defeated, and Prshemysl realized that the resistance to father undermines the monarchical order in the Czech state, and flirting with nobility can harm himself.*

Key words. Czech Kingdom, Przemyslovyches, King Václav I, Margrave Przemysl, Czech nobility.

Постановка проблеми. У період правління Вацлава I (1230-1253) тривало подальше піднесення Чеської держави та зростання її авторитету на міжнародній арені. Дружиною Вацлава I була Кунігунда (1202-1248), донька німецького правителя Філіппа Швабського з династії Штауфенів (Гоген-

штауфенів). У сферу впливу чеських монархів потрапили герцоги Каринтії та силезькі князі. На початку 1241 р. у Центральну Європу вторглися монголо-татари, яким належало дати відсіч. Король Вацлав I вирушив зі своїми бойовими підрозділами на допомогу силезькому князеві Генрикові II «Побожному» (1238-1241). Але трохи спізнився: у битві під Легницею монголо-татари розгромили військо Генрика II «Побожного», а сам князь загинув. У цій ситуації чеський володар був змушений діяти дуже обережно. Його головне завдання полягало в тому, аби не впустити нападників углиб чеських земель. Та монголо-татари, сплюндрувавши Моравію, подалися до Угорщини (Головко, 2019; Ліхтей, 2021).

Улітку 1246 р. в битві з угорцями на березі річки Лейти загинув герцог Фрідріх II Бабенберг (1230-1246) на прізвисько «Войовничий». З його смертю припинилася й чоловіча гілка династії Бабенбергів, тож на порядку денному в Центральній Європі постало питання правонаступництва володінь Бабенбергів. Йдеться про герцогства Австрію та Штирію, які були найбагатшими серед тогочасних імперських князівств на північ від Альп. Після смерті Фрідріха II «Войовничого» герцогство Австрію здобув старший син чеського короля моравський маркграф Владислав, який був одружений з Гертрудою Бабенберг, донькою старшого брата Фрідріха II Войовничого – Генріха. Однак уже в січні 1247 р. Владислав помер. Намагання німецького імператора Фрідріха II Штауфена заволодіти спадщиною Бабенбергів наштотувалися на протидію папської курії. Стосунки ж між папою Іннокентієм IV (1243-1254) та імператором Фрідріхом II Штауфеном (1212-1250) були напруженіми. Кожен з них намагався перетягти на свій бік чеського короля Вацлава I.

Саме в цей час активізувала свої політичні амбіції чеська шляхта, права якої за правління Вацлава I було суттєво обмежено. У своїх рішеннях Вацлав I опирався на незначне коло радників та кількох улюбленців, до яких виявляв неабияку приязнь і яких щедро обдаровував маєтками, що неабияк драгувало шляхту (Přehled dějin Československa. I/1, 1980, s. 222). Її позиції Вацлав I намагався послабити, засновуючи міста. Тож останні роки другого десятиліття правління Вацлава I були затьмарені повстанням чеської шляхти, в епіцентрі якого опинився його молодший син і спадкоємець Пршемисл. Ідеться про майбутнього чеського короля Пршемисла Отакара II.

Аналіз джерел та останні дослідження. Наприкінці XIX ст. невелику розвідку про повстання чеської шляхти проти короля Вацлава I підготував Йозеф Пекарж, однак її було опубліковано аж у 1941 р., уже після смерті автора (Рекаї, 1941). Відтак буремні події, що відбувалися в Чеському королівстві наприкінці 40-х років XIII ст., досліджували такі вчені, як Вацлав Новотний (Novotný, 1928, s. 784–817) і Йозеф Шуста (Šusta, 1915). Спробу підкорегувати деякі хронологічні моменти щодо перебігу повстання здійснив Індрих Шілган (Šilhan, 1971). Серед останніх публікацій заслуговують на увагу узагальнюючі праці сучасних чеських медієвістів Вратислава Ванічека (Vaníček,

2000, s. 371–387), Йозефа Жемлічки (Žemlička, 2002, s. 166–185) та Роберта Антоніна (Antonín, 2012, s. 383–389), в яких розглядаються ті чи інші аспекти, пов'язані з повстанням 1248–1249 років. Попри значний інтерес до цього питання, серед дослідників і досі точаться дискусії щодо причин та початкового періоду повстання, а відтак і його подальшого перебігу. В історіографії немає також одностайності щодо мети, яку ставив перед собою Пршемисл, коли долучився до бунтівників: чи прагнув він бути лише співправителем, чи намагався й зовсім позбавити батька трону.

Мета статті – розкрити причини повстання чеської шляхти проти свого короля Вацлава I, висвітлити основні моменти протистояння та з'ясувати мотиви, які спонукали королевича Пршемисла стати на бік заколотників.

Виклад основного матеріалу. Відразу ж після смерті Владислава королевич Пршемисл, який на той час мав приблизно 14 літ (нар. на межі 1232–1233 років), став маркграфом Моравії (Vaníček, 2008, s. 103). Уперше він титулується так у грамоті, яку видав 27 березня 1247 р. у Брні для костелу в Оломоуці (Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae, 1962, num.105; p. 198–199). Юний маркграф здобув основи як церковної освіти, так і рицарського виховання. В історіографії робиться припущення, що спочатку Пршемисла готували до церковної кар'єри (Palacký, 1922, s. 148; Рекаш, 1941, s. 8; Žemlička, 1998, s. 96). Щоправда, джерела про все це нічого не повідомляють.

Історик В. Ванічек відзначає, що король Вацлав I інтенсивно надавав Владиславі протекцію, а щодо молодшого Пршемисла, то він, імовірно, міг отримати єпископську кафедру або в Чеському королівстві, або десь у найближчій околиці (Vaníček, 2008, s. 104). Не відкидаючи можливості піти по, так би мовити, духовній стежі Вацлавового молодшого сина, В. Ванічек, разом з тим, вважає, що принагідно міг робитися розрахунок і на якусь другорядну політичну роль королевича (Vaníček, 2000, s. 371). На думку ж Й. Жемлічки, не слід відкидати й відновлення управлінської моделі, яку в 1222 р. запровадив король Пршемисл Отакар I (1197–1230), батько Вацлава I. Згідно з нею, первісток успадковував королівство з усіма регаліями, тоді як молодші сини отримували Моравію з титулом маркграфа. Тож за звичайних обставин королевич Пршемисл у 14-літньому віці досягнув би максимум з того, що йому могла запропонувати тогочасна управлінська вертикаль (Žemlička, 2002, s. 169).

Як свідчить один із празьких хроністів, на п'ятнадцятий чи шістнадцятий рік свого правління «...король Вацлав, піддаючи насолоді своє тіло, став полюбляти життя на самоті й усамітнене перебування в оточенні невеликого супроводу в замках або в будинках, зведених саме для цього...» (Příběhy krále Wacslawa I, 1874, p. 304; Druhé pokračování Kosmovy kroniky, 1974, s. 102). Окремі дослідники вважають, що йдеться про велику пристрасть короля до полювання. Через це він занедбав свої державницькі повинності й більше часу проводив у замку Кршивовлат, ніж у Празі. Щоправда, Вацлав I був не першим чеським правителем, який отримував радість на ловах. Полювання полюбляли й

інші представники династії Пршемисловичів. Лови, однак, приносили не тільки задоволення, але й сприяли тренуванню верхової їзди, вчили спостережливості, спритності й наполегливості, розвивали й виявляли лідерські здібності, здатність до колективної співпраці, провокували схильність до поспіху чи вагання. Деякі особи з оточення Вацлава I контактували з ним частіше (зокрема на полюванні в лісах, що простягалися навколо замку Кршивоклат), а отже, на думку частини тих представників державних структур, які виконували свої функції в Празі, мали на короля більший вплив, ніж вони (Marková, 2008, s. 97). Все це стало однією з причин невдоволення чеської шляхти.

Опозиційні настрої у чеському суспільстві визрівали давно, однак відкрито вони стали проявлятися, починаючи з осені 1247 р. Чутки про неспокійну ситуацію в країні доходили й до папи. Відсутність достатньої кількості джерел не дозволяє повністю з'ясувати, як саме розгорталися події в Чехії влітку 1247 року. Відомо, що весною 1247 р. імператор Фрідріх II Штауфен призначив графа Оттона фон Еберштайна (*Otto comes de Eberstein*) своїм управителем у Австрії, Штирії і Крайні, однак той на цьому поприщі не досяг успіху (Continuatio Garstensis a. 1182–1257, 1851, p. 598; Continuatio Praedicatorum Vindobonensium a. 1025–1283, 1851, p. 727). Та попри це, вчинок імператора викликав неприязнь з боку празького двору. Тож Вацлав I, очевидно, став шукати шляхи до порозуміння з Іннокентієм IV. Розвиток подій у Священній Римській імперії, зокрема обрання 1247 р. на німецький трон (на противагу Фрідріхові II Штауфенові) Вільгельма Голландського, відкривало для чеського володаря нові можливості.

Овдовіла Гертруда Бабенберг намагалася влаштувати своє життя в новому шлюбі. Про моравського маркграфа Пршемисла як нареченого вона навіть не думала. Папа ж пропонував Гертруді Бабенберг вийти заміж за Вільгельма Голландського. На початку 1248 р. Іннокентій IV доручив оломоуцькому єпископові Бруно охороняти Гертруду Бабенберг, і звернувся до Вацлава I, аби той її підтримав (Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae, 1962, num. 131, p. 227; Novotný, 1928, s. 782–783; Vaníček, 2000, s. 376). Тим часом чеський король задля утвердження власного престижу вирішив взяти участь у хрестовому поході проти Штауфенів. Адже тільки в такий спосіб, тобто з допомогою папського авторитету, він зміг би знову опинитися в епіцентрі подій, до того ж, сподіватися на підтримку прихильних до нього німецьких князів.

Відтак Вацлав I став збирати військо, і в цьому його підтримала частина чеської шляхти. Така активність чеського короля імпонувала Іннокентієві IV, який вважав за необхідне втрутитися в чеські справи. Свідченням цього є лист папи від 5 травня 1248 р., в якому він доручає регенсбурзькому і мейсенському єпископам, аби ті під страхом церковного покарання змусили чеських хрестоносців виступити проти Фрідріха II Штауфена й заборонили їм використовувати збройну виправу у своїх приватних цілях. Невтомний Іннокентій IV згадує також про супротивників Вацлава I з середовища чесь-

кої шляхти, які побоюються гніву короля через свою непокору. Папа ж наполягає, що Вацлав I повинен з ними примиритися (Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae, 1962, num. 137, p. 232–233; Vaníček, 2000, s. 376).

Очевидно, невдоволення серед чеської шляхти стало визрівати в другій половині 1247 р. На той час Вацлав I зі своїми прихильниками міг брати участь в деяких акціях, які організовувалися в імперії проти Фрідріха II Штауфена. Ймовірно, влітку 1247 р. він задля цього покинув Прагу і в країні стало наростати напруження. Вчений В. Ванічек припускає, що вже весною 1248 р. Вацлав I міг удавати, ніби змирився з непокорою частини знаті, хоча насправді під приводом війни проти Штауфенів гуртував під своїми корогвами відданих шляхтичів. Папській курії здалося, що все це може призвести до поглиблення внутрішньої конфронтації, тож своїм листом від 5 травня 1248 р. Іннокентій IV прагнув не допустити використання сил, зібраних для хрестового походу, у приватних інтересах Вацлава I (Vaníček, 2000, s. 377).

Бунтівники ж намагалися заручитися покровительством когось із представників правлячої династії, бо лише у такий спосіб сподівалися досягти успіху. Тут і нагодився Вацлавів син, юний моравський маркграф Пршемисл. Змовникам, мабуть, не довелося докладати значних зусиль для того, аби переконати запального юнака: достатньо було обмежитися тезою про те, що все робиться для блага країни, а в разі поразки король не наважиться на надто суворе покарання для єдиного спадкоємця (Žemlička, 2002, s. 170). У Пршемисла, очевидно, була ще одна причина взяти участь у повстанні. На той час Вацлав I утратив інтерес до долі придбаних Владиславом австрійських земель, з чим Пршемисл, очевидно, не мав наміру миритися, тож прагнув активізувати свої зусилля у цьому напрямку, про що свідчить його успішна діяльність після повстання. Зрештою, відновлення боротьби за спадок Бабенбергів могло стати стимулом і для шляхти, яка мріяла про здобич на австрійських землях.

Так чи інакше, але хроніст празького костелу занотував, що 1248 р. *«Короля Вацлава було скинуто з трону»* (Letopisy České od roku 1196 do roku 1278, 1874, p. 286; Druhé pokračování Kosmovy kroniky, 1974, s. 101). Більш докладно про окреслені вище події інформує автор «Історії короля Вацлава I». Розповідаючи про події, що сталися в країні у 1249 році, він, зокрема, повідомляє: *«31 липня вельможі і старійшини землі чеської вибрали собі за князя чи за короля сина того ж короля Вацлава на ім'я Пршемисл і присягнули йому на вірність у приміщенні костелу Празького, хоча його батько про це нічого не знав»* (Příběhy krále Václava I, 1874, p. 304; Druhé pokračování Kosmovy kroniky, 1974, s. 102).

З огляду на розбіжності щодо датування у джерелах, в чеській історіографії немає одностайності з приводу того, коли все це сталося. Богемісти XIX ст. вважали, що Вацлава I було усунуто від влади у 1248 році (Palacký, 1921, s. 149; Tomek, 1855, s. 175). Такої ж позиції притримувався й дослідник Й. Пекарж (Pečář, 1941, s. 13). Потім серед науковців на деякий час утверди-

лася теза про те, що згадана подія відбулася 31 липня 1247 року. Саме цю дату наводить дослідник Й. Шуста у своїй розлогій статті про перебіг протистояння Пршемисла з Вацлавом I (Šusta, 1915, s. 12–39). При цьому Й. Шуста наголошує, що тоді чеські пани без відома батька проголосили Пршемисла лише молодшим королем (Šusta, 1915, s. 25). З незначними корективами погляди Й. Шусту, зокрема й щодо обрання Пршемисла саме молодшим королем, поділяє В. Новотний (Novotný, 1928, s. 793). Натомість сучасні медієвісти доводять, що частина шляхти визнала Пршемисла за свого короля все-таки у 1248 році, однак, на зібранні в приміщенні Празького костелу була присутня лише незначна її частина (Šilhan, 1971, s. 322–334; Žemlička, 2002, s. 170).

Так, на думку Й. Жемлічки, обрання 31 липня 1248 р. маркграфа Пршемисла королем не було наслідком масового збурення. За цим стояла невелика група радикально налаштованих осіб з Чехії та (меншою мірою) з Моравії. Вже після згаданої події до «нового» короля стали більш активно приєднуватися невдоволені особи або ж ті, які були переконані, що влада Вацлава I добігає кінця. У цій думці вони утверджувалися не лише через відсутність реакції з боку Вацлава I на обрання сина, не лише через упевненість у тому, що корона не омине Пршемисла, але й завдяки позиції празького єпископа Миколая, який приєднався до заколотників. Вдатися до такого кроку владику, можливо, спонукало кілька причин: слабкі гарантії прав церкви в королівстві та узгоджена позиція верхівки місцевого кліру щодо суперечки папи з імператором (Žemlička, 2002, s. 170). Не останню роль, мабуть, зіграли й розбіжності, що раніше існували між єпископом Миколаєм та папською курією.

Не погоджуються сучасні історики і з твердженням Й. Шусту, а відтак і В. Новотного, що нібито 31 липня 1247 р. Пршемисла було проголошено молодшим королем. Дослідник Й. Шілган, зокрема, відзначає, що позаяк Й. Шуста тлумачить повідомлення джерела так, ніби непокірні феодали без відома Вацлава I іменували маркграфа Пршемисла молодшим королем, то в такий спосіб він вкладає у текст джерела те, чого там немає. Адже якщо бунтівники обрали Пршемисла королем чи князем і присягнули йому на вірність, а Вацлав I про це нічого не знав, то для них він перестав бути монархом. Однак Й. Шуста прагне довести, що заколот спалахнув раніше, а тому 31 липня 1247 р. Пршемисл з волі своїх прихильників та без відома батька став його співправителем. Позбавлення ж Вацлава I трону Й. Шуста відносить до 1248 року, як про це й повідомляє хроніст празького костелу (Šilhan, 1971, s. 327).

Дослідник Й. Жемлічка теж вважає, що липневий акт не надавав Пршемислові титулу «молодшого короля» за умови збереження верховного правління батька. Прихильники Пршемисла домагалися єдиного: аби Вацлав I покинув трон. Однак бунтівники припустилися фатальних помилок. Скориставшись моментом раптовості, вони обрали Пршемисла королем, однак у подальшому опинилися в безпорадному становищі, адже не замислилися над тим, яким чином зможуть змусити Вацлава I відмовитися від влади.

А отже, залишили тому простір для маневрування. І результат не забарився. Змовники недооцінили не лише здатність Вацлава I вдаватися до гнучких і тактичних дій та вміло використовувати момент, але й не врахували почуття солідарності чималого угруповання шляхти, якій загрожувала небезпека. І хоча протистояння охопило всю країну і спричинило значні збитки у маєтках, кожна зі сторін мала невелику кількість активних прибічників. Перемога залежала від організованості, витримки та вміння завдати удару супротивнику (Žemlička, 2002, s. 170–171).

На момент проголошення Пршемисла королем Вацлав I знаходився поза межами чеських земель. Він, імовірно, перебував у Мейсені, де збирав військо та своїх прихильників. На його боці виступили придворні роди Грабішціу (Бореш, до імені якого згодом було додано «з Рейзенбурга»), Марквартіцу (Гавел з Лемберка з братом Ярославом), Роновців (Частолов, Індрих і Сміл із Житави) тощо. Активно боронив інтереси Вацлава I оломоуцький єпископ Бруно, який брав участь у подальших бойових діях зі своєю збройною дружиною. Крім того, за пристойну винагороду на службу до Вацлава I найнялося чимало німецьких рицарів, зокрема із Мейсена, Плайсенланду, Фогтланду та деяких інших регіонів. До когорти Вацлавових прибічників входило й кілька австрійських родин. Він також знайшов підтримку в Лужиці, де роль його дипломатичного представника виконав мейсенський єпископ Конрад. Під корогви Вацлава I став також управитель Вроцлавщини Ульрих Каринтійський (Kronika tak řečeného Dalimila, 2005, s. 152; Žemlička, 2002, s. 171).

Про лідерів угруповання знати, що стало на підтримку Пршемисла, маємо небагато інформації. Ймовірно, на перших порах до них належав пражський єпископ Миколай. У джерелах майже нічого не сказано і про те, хто ж були ті «вельможі і старійшини землі чеської», які в Празькому костелі проголосили Пршемисла королем. Мабуть, серед них був суддя Цтібор, про якого у римованій хроніці Даліміла сказано, що мав прізвисько «Мудра голова» (Kronika tak řečeného Dalimila, 2005, s. 152). Але досі так і не вдалося з'ясувати, з якого роду він походив та коли обійняв посаду судді. Дослідник Й. Жемлічка, проаналізувавши грамоти, видані Пршемислом у 1247 році, тобто після того, як він став маркграфом Моравії, дійшов висновку, що на той час серед його супроводу були другорядні представники тамтешнього нобілітету. Щоправда, свідчення з доби повстання, які б характеризували його оточення, відсутні (Žemlička, 2002, s. 171–172).

Отже, протистояння між Вацлавом I та його сином Пршемислом розгорілося у 1248 р. Крім пражських хронік, про це свідчать і деякі інші джерела. Так, Генріх Гайнбурзький занотував, що в 1248 р. «Оттокар, маркграф Моравії, за порадою негідників пішов проти свого батька Вацлава, короля Чехії» (Annales Heinrici Heimburgensis, 1882, p. 312). Про те, що події стали активно розгортатися саме в 1248 р., повідомляють також аннали, які велися в монастирі св. Рутберта Зальцбурзького: «Син короля Чехії за порадою

своїх людей напав на власного батька, маючи намір позбавити його влади; той з допомогою деяких німців мужньо боронився, і боротьба між ними таким чином продовжувалася увесь рік» (Annales Sancti Rudperti Salisburgenses a. 1–1286, 1851, р. 789–790). Упродовж короткого періоду всі чеські міста і замки опинилися під впливом Пршемисла.

Поки Вацлава I не було в Празі, померла його дружина – королева Кунігунда. Ймовірно, їй надзвичайно боляче було спостерігати за всім тим лихом, яке творилося в країні загалом, і в столиці зокрема. Про смерть Кунігунди, яка відійшла за межу 13 вересня 1248 р., повідомляє хроніст Празького костела. Крім цієї сумної звістки, він досить побіжно згадує й про деякі інші події, пов'язані з перебігом протистояння між батьком і сином: «Короля Вацлава було скинуто з трону... Навчання в Празі припинилося. Чимало будинків у місті Празькому і багато сіл в усьому королівстві Чеському було спалено. Сторожа з костелу Празького втекла...» (Letopisy České od roku 1196 do roku 1278, 1874, р. 286; Druhé pokračování Kosmovy kroniky, 1974, s. 101). Від спустошень найбільше потерпали північні та північно-західні регіони Чеського королівства, де простягалися володіння головних Вацлавових прихильників. До плюндрувань світських і церковних маєтків активно долучалися й ті, які не визначилися щодо підтримки тієї чи іншої сторони.

Попри всі зусилля опозиційної знаті, Вацлав I зберігав за собою королівський титул і замки Звіков, Локет та Мост (Przibiconis de Radenin dicti Pulkavae Chronicon bohemiae, 1893, р. 141; Přibík z Radenína, řečený Pulkava. Пулкава, 1987, s. 359). Дослідник Роберт Антонін стверджує, що саме у замок Звіков, де тоді перебував Вацлав I, шляхтичі відрядили посольство на чолі з празьким єпископом Миколаєм та пробстом Тобіашем із Бехіне, аби поінформувати правителя про волю чехів. Однак обох послів було взято під варту. На думку Р. Антоніна, шойно Вацлав I усвідомив, що йому знадобиться більше часу для мобілізації своїх сил і прийняв ситуацію такою, якою вона була насправді, то тоді вже й розпочав шлях до відновлення своєї влади (Antonín, 2012, s. 386).

Подією, що підготувала ґрунт для повернення Вацлава I, безумовно, стала битва під Мостом, у якій Бореш Грабішці та Гавел з Лемберка розгромили прибічників Пршемисла. Вона відбулася восени 1248 р. і стала, мабуть, переломним моментом у подальшому перебігу подій (Przibiconis de Radenin dicti Pulkavae Chronicon bohemiae, 1893, р. 141; Přibík z Radenína, řečený Pulkava, 1987, s. 359; Choc, 1957, s. 208; Novotný, 1928, s. 801–802; Pekař, 1941, s. 15). Можемо припустити, що після цієї перемоги Вацлав I посилив натиск, тоді як Пршемсл був змушений оборонятися. У грудні 1248 р. Вацлав I вторгся з військом у Моравію. При цьому він мав добре забезпечений тил, позаяк, крім мейсенського єпископа Конрада, заручився підтримкою свого зятя, бранденбурзького маркграфа Оттона III, саксонського герцога Альбрехта, мейсенського маркграфа Генріха та деяких інших можновладців. Криза зайшла надто далеко, тож батько й син шукали шляхи виходу з неї, намагалися домовити-

ся й закріпити свої позиції відповідною угодою. В результаті, Пршемисл був змушений задовольнитися титулом «молодшого короля», щоправда, джерела не повідомляють, у який спосіб і коли саме було ухвалено таке рішення (Žemlička, 2002, s. 172). Королевич, очевидно, усвідомлював, що остаточно позбавити батька влади не вдасться, а тому прагнув домогтися більше повноважень в управлінні країною.

У лютому 1249 р. Вацлав I знаходився в місті Жатець, яким заволодів без бою. Однак похід на Прагу, яку контролював Пршемисл, довелося відкласти. Та попри це, табір прихильників короля зростав. Як часто буває в подібних ситуаціях, до Вацлава приєднувалися не лише ті шляхтичі, які ще недавно сумнівалися у виборі, на чий бік стати, але й чимало учасників повстання (Přiběhy krále Wáclawa I, 1874, p. 304; Druhé pokračování Kosmovy kroniky, 1974, s. 103; Žemlička, 2002, s. 172). На підтримку Вацлава став також Іннокентій IV. За посередництва очільника мейсенської дієцезії Конрада він став залякувати Пршемисла та його прихильників відлученням від церкви, наполегливо застерігав празького єпископа Миколая та церковнослужителів триматися осторонь повстання. Папа дозволив, щоб Вацлава I було звільнено від вимушеної присяги з приводу гарантії своїх поступок на користь повсталих (Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae, 1962, num. 162, p. 266–267, num. 163, p. 267–268). Отже, тепер Іннокентій IV уже не ратував за те, щоб Вацлав I примирився з бунтівниками, а навпаки – став їм усіляко порожувати.

Тим часом Вацлав I зміцнював свої позиції. З настанням літа 1249 р. він у супроводі відданих людей, кількість яких постійно зростала, побував у регіоні Лужиці (Радомержиці, Будишин), а відтак закріпився на півночі Чехії. У другій половині липня і на початку серпня 1249 р. Вацлав I перебував у Літомержицях. Там повсюдно і швидко здійснювалися процедури даріння, надавалися привілеї та укладалися різні угоди. Серед тих інституцій, які отримали привілеї, були Мейсенське єпископство, Вишеградське пробство, Празький костел, жіноча чернеча обитель Ордену премонстрантів у Доксанах (Žemlička, 2002, s. 172).

На заклик Вацлава до Літомержиць прибули прелати й каноніки дієцезії. Водночас належало задіяти екскомунікаційні погрози Іннокентія IV і зробити це було доручено мейсенському єпископові Конрадові. Відтак Вацлав I оглянув військо і, виступивши в ролі охоронця земського миру, скликав у Літомержицях сейм. Тоді *«було видано наказ і оголошено на всіх найближчих ринках, щоб з одержанням королівської милості і під загрозою кримінального покарання припинилося всіляке насилля та утиски, нищення й пограбування сіл, і щоб усі, як шляхтичі, так піддані, втішались безпечним миром»*. Ніхто не повинен мати сумнівів у тому, хто є справжнім володарем країни і хто турботливо переймається добробутом родовитого і неродовитого люду (Přiběhy krále Wáclawa I, 1874, p. 304–305; Druhé pokračování Kosmovy kroniky, 1974, s. 103–104).

Нарешті настав час покласти край смуті. Вдавшись до спритного прихованого маневру, Вацлав I 5 серпня 1249 р. підійшов з військом до Праги і за підтримки деяких своїх прихильників зайняв Старе Місто. Його учриво привітало місцеве духовенство на чолі з єпископом Миколаєм. Невдовзі було розпочато облогу Празького граду, де Пршемисл залишив потужну збройну залогоу. При цьому Вацлавові I допомагали «брутальні мужі з Їглави» (*viros etiam impios de Gíglaw*), сміливі гірники, які володіли технікою підкопу фортифікаційних укріплень. Відтак 15 серпня 1249 р., на свято Успіння Діви Марії, Вацлав I оголосив про примирення, а вже наступного дня в монастирському храмі св. Франциска символічно відновив свій владний авторитет новою короною. Поставши в пишному королівському вбранні, він звелів, аби празький та оломоуцький єпископи увінчали його голову короною. Потім король відстояв учриву месу, після якої відбувся бенкет (*Přiběhy krále Wáclawa I*, 1874, р. 305–307; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, 1974, s. 104–105).

Відтак було запущено процедуру примирення. Прибув Пршемисл, який підкорився Вацлавові I та став просити, щоб той не карав занадто суворо його прихильників. Батько пообіцяв проявити милість, але Пршемисл був змушений здати Празький град та інші замки, зректися титулу короля і залишити собі лише Моравію і правити там у якості маркграфа. При цьому, наполовину було зменшено прибуток від копалень Їглави, який отримував Пршемисл (*Přiběhy krále Wáclawa I*, 1874, р. 307; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, 1974, s. 105–106).

Після вияву покори, Пршемисл поспіхом виїхав у Моравію. Десь через місяць Вацлав I викликав Пршемисла з його найближчим оточенням у замок Тиржів. Син виконав волю батька, але під час бенкету той наказав усіх схопити та ув'язнити. Маркграфа Пршемисла було заслано в один «добре укріплений замок», а знатних мужів його землі (*nobiles autem terrae*) – на Празький град. Утім досить швидко Пршемисла було випущено на свободу і як маркграф він знову став управляти Моравією. Щоправда, відтепер його супроводжували довірені особи Вацлава I. Відтак празький хроніст, описуючи події 1250 р., занотував: «Цтібора, суддю, 29 грудня було обезголовлено мечем на горі Петржине, а його сина Яроша колесовано за міськими мурами» (*Přiběhy krále Wáclawa I*, 1874, р. 308; *Druhé pokračování Kosmovy kroniky*, 1974, s. 106–107). Обидва були прихильниками Пршемисла і, як повідомляє хроніст Далимил, головними підбурювачами повстання (*Kronika tak řečeného Dalimila*, 2005, s. 152–153).

Можна погодитися з думкою В.Ванічека про те, що події 1247–1250 років свідчили про кризу чеської державності. При цьому вчений відзначає, що не йдеться про внутрішній розлад у державі, а про небажання Вацлава I повноцінно виконувати свої управлінські функції, які ставали для нього дедалі більшим тягарем, тож частина шляхти відреагувала на таку ситуацію й запросила сина короля, молодого маркграфа Пршемисла, перебрати владу в Празі. В результаті, було запроваджено систему діархії (двовладдя), яка на-

мітилася ще в 1246–1247 р. за старшого Пршемислового брата Владислава: спадкоємець трону був володарем Моравії та займався вирішенням важливих політичних питань у Подунав'ї. Щоправда, Владислав мав довіру короля, а владу Пршемисла було запроваджено всупереч монархічному авторитету Вацлава I. А тому повноваження Пршемисла не було визнано на міжнародній арені, тож невдовзі він дистанціювався від своєї ролі. Проте легітимність діархії на внутрішньодержавному рівні була безсумнівною та спиралася на рішення чеської знаті, а тому була підтверджена Вацлавом I (через його поboювання бути повністю скинутим із трону).

Утім стан двовладдя, наголошує далі В. Ванічек, не був стабільний і супроводжувався бойовими діями і новим примиренням. У війну втягувалися рицарі з навколишніх земель, сподіваючись на тимчасові або постійні прибутки з чеських володінь. Після того, як Вацлав I знову став демонструвати свої владні здібності та використовувати власний досвід, відбувся перехід до моделі 1246 року, коли спадкоємець трону залишався лише маркграфом у Моравії під зверхністю батька (Vaniček, 2000, s. 386–387). Крім того, В. Ванічек вважає, що повстання привернуло увагу суспільства до управлінських здібностей Пршемисла та загалом до потенціалу чеської держави. Королевич ближче пізнав закордонну знать, усвідомив стратегічну роль міст та вплутався в дипломатичні чвари між угрупованнями гвельфів і гібеллінів (Vaniček, 2008, s. 106).

Висновки. Невдоволення в чеському суспільстві стало набирати обертів з літа 1247 року і було зумовлене передусім тим, що король Вацлав став проводити дедалі більше часу у своїх мисливських замках поза межами Праги. Багатьом знатним особам здавалося, що таким чином він занедбав управління країною. Ще однією причиною обурення серед частини знаті можна вважати непомірну щедрість короля щодо вузького кола своїх фаворитів. Це неабияк дратувало шляхту, вплив якої Вацлав I намагався послабити, засновуючи міста. Не останню роль відіграли також честолюбні прагнення маркграфа Пршемисла. Події розгорталися досить несподівано: влітку 1248 року частина чеської знаті позбавила Вацлава I влади та проголосила королем його сина Пршемисла. Юнак пристав на це через свій амбітний норов, а також, мабуть, через гнів на батька за те, що той утратив інтерес до боротьби за спадок Бабенбергів. На перших порах перевага була на боці повсталих, до яких приєднався навіть празький єпископ Миколай. Однак початковий успіх бунтівників можна пояснити радше моментом несподіванки. На короткий період повстання викликало сум'яття та неспокій у Чеській державі, але не підірвало основ її політичної структури. Досить швидко проявилася крихкість опору владі Вацлава I, стали очевидними невпевненість та егоїзм керівного ядра опозиції. Своїми діями вона радше прагнула розхитати ситуацію в країні та посилити власний вплив на Пршемисла як нового правителя. Натомість король Вацлав I не розгубився, діяв упевнено, хоча й змушений був тимчасово

змиритися з тим, що опозиційна знать обрала Пршемисла королем і в країні утвердилося двовладдя. Попри це, Вацлав I ретельно підготувався до вирішального удару, мобілізувавши чеські підрозділи та залучивши підмогу з сусідніх регіонів. В результаті, повстання було придушено, а кризу подолано.

Список використаних джерел і літератури:

Головко, О. Б. (2019). Південна Русь і Польща під час західного походу монголів до Центрально-Східної Європи (1239-1241 рр.). *Хазарський альманах*, (16). Москва: Индрик, 2019, 63–88.

Ліхтей, І. М. (2021). Протидія чеського короля Вацлава I монголо-татарській агресії у 1241 році. *Стародавнє Причорномор'я*, (XIII). Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 237–243.

Annales Heinrici Heimburgensis (Letopisové Jindřicha Heimburgského). (1882). *Fontes rerum bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého péčí «Spolku historického v Praze»* (III). Praha: Nákladem Nadání Františka Palackého, 303–312.

Annales Sancti Rudperti Salisburgenses a. 1–1286 (Tab.V). (1851). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*, (IX). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 758–810.

Antonín, R. (2012). *České země za posledních Přemyslovců. I. díl (1192-1253). Cestou proměny společnosti k vrcholně středověké monarchii*. Praha: Libri, 431 s.

Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae. (1962). T.IV, fasciculus primus, Inde ab a. MCCXLI usque ad a. MCCLIII. Praege: ČSAV, 589 s.

Continuatio Garstensis a. 1182–1257. (1851). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*, (IX). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 593–600.

Continuatio Praedicatorum Vindobonensium a. 1025–1283 (Tab.V). (1851). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*, (IX). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 724–732.

Druhé pokračování Kosmovy kroniky (1974). *Pokračovatelé Kosmovi*. Praha: Svoboda, 75–191.

Choc, P. (1957). *Boje o Prahu za feudalism*. Praha: Naše vojsko, 497 s.

Kronika tak řečeného Dalimila. (2005). Vyd. 2., opr. a dopl. Praha-Litomyšl: Paseka, 272 s.

Letopisy České od roku 1196 do roku 1278. (1874). *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého*. T.II. (Díl II). Fasc. 1. (Svazek 1). Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus (Kosmův letopis Český s pokračovateli). Praha: Nákladem musea Království Českého, 282–303.

Marková, M. (2008). *Václav I. Čestí králove*. Praha-Litomyšl: Paseka, 93–101.

Novotný, V. (1928). *České dějiny. Dílu I. Část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197-1253)*. Praha: Nákladem Jana Laichtera, 1088 s.

Palacký, F. (1921). *Dějiny národu Českého v Čechách a v Moravě dle původních pramenů*. Praha: Nakladatel V.Kočí, 1280 s.

Pecka, J. (1941). *O povstání královice Přemysla proti králi Václavovi I*. Praha: Katolický Literární Klub: Vyšehrad, 25 c.

Přehled dějin Československa. I/1. Do roku 1526. (1980). Praha: Academia, 645 s.

Příběhy krále Wáclava I. (1874). *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého*. T.II. (Díl II). Fasc. 1. (Svazek 1). Cosmae chronicon Boemorum

cum continuatoribus (Kosmův letopis Český s pokračovateli). Praha: Nákladem musea Království Českého, 303–308.

Přibík z Radenína, řečený Pulkava. (1987). Kronika česká / Překlad Marie Bláhová. *Kroniky doby Karla IV.* Praha: Svoboda, 269–444.

Przibiconis de Radenin dicti Pulkavae Chronicon bohemiae. (1893). *Fontes rerum bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého péčí «Spolku historického v Praze», pořádáním Josefa Emlera.* T.V. Praha: Nákladem Nadání Františka Palackého, 1893, 1–326.

Šilhan, J. (1971). Cisterciácké datování a vzpoura Přemysla mladšího. *Vlastivědný věstník moravský*, (23). Brno, 322–334.

Šusta, J. (1915). Kritické příspěvky k počátkům Přemysla II. Otakara. *Český časopis historický*, (21,1). Praha: Historický klub, 12–39.

Tomek, W. W. (1855). *Dějepis města Prahy. Díl I.* Praha: W kommissí u Františka Říwnáče, 630 s.

Vaniček, V. (2000). *Velké dějiny zemí Koruny české. Svazek II., 1197-1250.* Praha-Litomyšl: Paseka, 582 s.

Vaniček, V. (2008). Přemysl Otakar II. *Čeští králove.* Praha–Litomyšl: Paseka, 103–115.

Žemlička, J. (1998). *Století posledních Přemyslovců.* Druhé přepracované vydání, v Melantrichu první. Praha: Melantrich, 416 s.

Žemlička, J. (2002). *Počátky Čech královských: 1198–1253: proměna státu a společnosti.* Praha: Lidové noviny, 964 s.

References:

Holovko, O. B. (2019). Pivdenna Rus i Polshcha pid chas zakhidnoho pokhodu monholiv do Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (1239-1241 rr.) [Southern Rus and Poland during the western campaign of the Mongols to Central-Eastern Europe (1239-1241)]. *Khazarskyi almanakh*, (16). Moskva: Yndryk, 2019, 63–88. [in Ukrainian].

Likhtei, I. M. (2021). Protydiia cheskooho korolia Vatslava I monholo-tatarskii zahrozi u 1241 rotsi [Counteraction of the Czech king Waclav I to the Mongol-Tatar threat in 1241]. *Starodavnie Prychornomoria*, (XIII). Odesa: ONU im.I.I.Mechnykova, 237–243. [in Ukrainian].

Annales Heinrici Heimburgensis (Letopisové Jindřicha Heimburského). (1882). *Fontes rerum bohemicarum.* Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého péčí «Spolku historického v Praze» (III). Praha: Nákladem Nadání Františka Palackého, 303–312. [in Latin].

Annales Sancti Rudperti Salisburgenses a. 1–1286 (Tab.V). (1851). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*, (IX). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 758–810. [in Latin].

Antonín, R. (2012). *České země za posledních Přemyslovců. I. díl (1192-1253). Cestou proměny společnosti k vrcholně středověké monarchii.* Praha: Libri, 431 s. [in Czech].

Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae. (1962). T.IV, fasciculus primus, Inde ab a. MCCXLI usque ad a. MCCLIII. Praeae: ČSAV, 589 s. [in Latin].

Continuatio Garstensis a. 1182–1257. (1851). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*, (IX). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 593–600. [in Latin].

Continuatio Praedicatorum Vindobonensium a. 1025–1283. (Tab.V). (1851). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*, (IX). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 724–732. [in Latin].

Druhé pokračování Kosmovy kroniky (1974). *Pokračovatelé Kosmovi*. Praha: Svoboda, 75–191. [in Czech].

Choc, P. (1957). *Boje o Prahu za feudalism*. Praha: Naše vojsko, 497 s. [in Czech].

Kronika tak řečeného Dalimila. (2005). Vyd. 2., opr. a dopl. Praha; Litomyšl: Paseka, 272 s. [in Czech].

Letopisy České od roku 1196 do roku 1278. (1874). *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého*. T.II. (Díl II). Fasc. 1. (Svazek 1). Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus (Kosmův letopis Český s pokračovateli). Praha: Nákladem musea Království Českého, 282–303. [in Latin].

Marková, M. (2008). *Václav I. Čeští královo*. Praha–Litomyšl: Paseka, 93–101. [in Czech].

Novotný, V. (1928). *České dějiny. Dílu I. Část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197-1253)*. Praha: Nákladem Jana Laichtera, 1088 s. [in Czech].

Palacký, F. (1921). *Dějiny národu Českého v Čechách a v Moravě dle původních pramenu*. Praha: Nakladatel V.Kočí, 1280 s. [in Czech].

Pekař, J. (1941). *O povstání kralevice Přemysla proti králi Václavovi I*. Praha: Katolický Literární Klub: Vyšehrad, 25 c. [in Czech].

Přehled dějin Československa. I/1. Do roku 1526. (1980). Praha: Academia, 645 s. [in Czech].

Příběhy krále Wácslawa I. (1874). *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého*. T.II. (Díl II). Fasc. 1. (Svazek 1). Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus (Kosmův letopis Český s pokračovateli). Praha: Nákladem musea Království Českého, 303–308. [in Latin].

Příběh z Radenína, řečený Pulkava. (1987). *Kronika česká / Překlad Marie Bláhová. Kroniky doby Karla IV*. Praha: Svoboda, 269–444. [in Czech].

Przibiconis de Radenin dicti Pulkavae Chronicon bohemiae. (1893). *Fontes rerum bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého péčí «Spolku historického v Praze», pořádáním Josefa Emlera*. T.V. Praha: Nákladem Nadání Františka Palackého, 1893. p. 1–326. [in Latin].

Šilhan, J. (1971). Cisterciácké datování a vzpoura Přemysla mladšího. *Vlastivědný věstník moravský*, (23). Brno, 322–334. [in Czech].

Šusta, J. (1915). Kritické příspěvky k počátkům Přemysla II. Otakara. *Český časopis historický*, (21,1). Praha: Historický klub, s12–39. [in Czech].

Tomek, W. W. (1855). *Dějepis města Prahy. Díl I*. Praha: W kommissí u Františka Řiwnáče, 630 s. [in Czech].

Vaniček, V. (2000). *Velké dějiny zemí Koruny české. Svazek II., 1197-1250*. Praha-Litomyšl: Paseka, 582 s. [in Czech].

Vaniček, V. (2008). Přemysl Otakar II. *Čeští královo*. Praha–Litomyšl: Paseka, 103–115. [in Czech].

Žemlička, J. (1998). *Století posledních Přemyslovců*. Druhé přepracované vydání, v Melantrichu první. Praha: Melantrich, 416 s. [in Czech].

Žemlička, J. (2002). *Počátky Čech královských: 1198-1253: proměna státu a společnosti*. Praha: Lidové noviny, 964 s. [in Czech].

Отримано: 19.07.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-37.115–131
УДК 94:355.48(477.85-192.2)«162/164»

БАЛУХ Олексій – кандидат історичних наук, докторант, доцент, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, вул. М. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, індекс 58012, Україна (a.balukh@chnu.edu.ua)

ORCID 0000-0001-8091-8118
Researcher ID R-7967-2016

BALUKH Oleksii – Candidate of Historical Sciences, doctoral student, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Chernivtsi National University named after Yurii Fedkovich, 2, M. Kotsiubinski Street, Chernivtsi, index 58012, Ukraine (a.balukh@chnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Балух, О. (2022). Збройні сутички на польсько-молдавському прикордонні в середині 20-х – середині 40-х років XVII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (37), 115–131.

ЗБРОЙНІ СУТИЧКИ НА ПОЛЬСЬКО-МОЛДАВСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ В СЕРЕДИНІ 20-х – СЕРЕДИНІ 40-х РОКІВ XVII ст.

Анотація. *Мета дослідження* – спираючись на доробок попередників, наявну джерельну базу, проаналізувати воєнно-політичне становище у північномолдавських прикордонних волостях під час боротьби Речі Посполитої та Османської імперії за гегемонію у Центрально-Східній Європі в середині 20-х – середині 40-х років XVII ст. **Методологія дослідження.** Представлене у статті дослідження здійснене, виходячи із принципів історизму та об'єктивності, які передбачають розгляд фактів у їхньому часовому та просторовому взаємозв'язку. Методи, які використовувалися автором (аналізу та синтезу, описовий, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та проблемно-хронологічний), дали змогу реалізувати поставлену мету та виконати основні завдання. **Наукова новизна** полягає у тому, що здійснено докладний аналіз подій 1620–1640-х рр. на польсько-молдавському прикордонні, як часу наростання конфронтації Польщі та Порти, що врешті призвело до тривалого їхнього протистояння і посилення внутрішньо- та зовнішньополітичного втручання у молдавські справи, а володіння Хотинською фортецею набуло стратегічного значення. **Висновки.** Друга чверть XVII століття характеризувалася посиленням суперництва між Річчю Посполитою та Османською імперією. Впродовж цього періоду Молдавія продовжувала перебувати у васальній залежності від Порти, а воєнно-політичне становище буюківських прикордонних земель у складі Молдавської держави визначалося постійним втручанням польсько-козацьких та ординських військ у її внутрішні справи. Польські королі намагалися зберегти Молдавію у своїй сфері впливу і відправили туди війська, які руйнували та грабували переважно прикордонні території з Польщею, особливо території Чернівецької та Хотинської волостей. Стратегічне значення Хотинської фортеці у цей час значно зростає, вона продовжувала відігравати роль форпосту на

польсько-молдавському кордоні. Отже, територія північномолдавських прикордонних волостей була плацдармом боротьби між Туреччиною та Польщею, оскільки упродовж 1620–1640-х рр. обидві держави прагнули збільшити свій вплив на Молдавію, зокрема і на Буковину, як її складову частину. Внаслідок цього, з другої чверті XVII ст. територія сучасної Буковини стала ареною важливих воєнно-політичних сутичок.

Ключові слова: польсько-молдавське прикордоння, Чернівці, Хотин, Молдавська держава, воєнно-політичні відносини, Річ Посполита, Османська імперія.

ARMED CLASHES ON THE POLISH-MOLDAVIAN BORDERLAND IN THE MID-20s – MID-40s OF THE XVII CENTURY

Abstract. The aim. Based on the work of predecessors, the available source base, **the purpose of the study** to analyze the military and political situation in the northern Moldavian border volosts during the struggle of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire for hegemony in Central-Eastern Europe in the mid-20s – mid-40s of the 17th century. **Research methodology.** The research presented in this article is carried out on the basis of the principles of historicism and objectivity, which involve considering the facts in their temporal and spatial interconnection. The methods used by the author (analysis and synthesis, descriptive, problem-chronological, comparative-historical and problem-chronological) allowed to realize the purpose of the study and perform the main tasks of the research. **The scientific novelty** is that a detailed analysis of the events of the 1620s-1640s on the Polish-Moldavian borderland, as a time of increasing confrontation between Poland and the Porte, which ultimately led to their long-term confrontation and increased internal and external political interference in Moldavian affairs, and possession of the Khotyn fortress gained strategic importance. **Conclusions.** The second quarter of the 17th century was characterized by increased rivalry between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire. Throughout this period, Moldavia continued to be a vassal dependency of the Porte, and the military-political situation of the Bukovynian borderland within the Moldavian state was defined by the constant interference of Polish-Cossack and Horde troops in its internal affairs. The Polish kings tried to keep Moldavia in their sphere of influence and sent troops there, which destroyed and plundered mainly the border territories with Poland, especially the territories of Chernivtsi and Khotyn volosts. At this time, the strategic importance of the Khotyn fortress grew significantly, it continued to play the role of an outpost on the Polish-Moldavian border. So, the territory of the Northern Moldavian border volosts was a bridgehead for the struggle between Turkey and Poland, as during the 1620s and 1640s, both states sought to increase their influence on Moldavia and also on Bukovyna, as its constituent part. As a result, from the second quarter of the 17th century the territory of Bukovyna became the scene of important military and political clashes.

Key words: Polish-Moldavian borderland, Chernivtsi, Khotyn, Moldavian state, military and political relations, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ottoman Empire.

Постановка проблеми. Аналізуючи події у Центральній-Східній Європі у середині 20-х – до середини 40-х рр. XVII ст., слід зазначити, що у зарубіжній та вітчизняній історіографії польсько-молдавські, молдавсько-турецькі та польсько-турецькі воєнно-політичні взаємини, які б мали безпосереднє відношення до історії України, зокрема території сучасної Чернівецької області, досі не отримали комплексного та всебічного висвітлення. З'ясування

та висвітлення змісту і характеру воєнно-політичних відносин у цих землях досліджуваного періоду набуває у наш час важливого науково-теоретичного і практичного значення.

Аналіз джерел та останні дослідження. Висвітленням певних аспектів проблеми займалися українські науковці (Жуковський, 1991; Масан, 2005; Масан, 2009; Чучко, 2022). Частково вона також висвітлена в роботах молдавських (Власова, 1988; Драгнев, 1987; Статти, 2002; Constantinov, 2007), польських (Czamańska, 2014; Czamańska, 2016; Milewski, 2014; Milewski, 2015; Milewski, 2016) і румунських (Carpoșu, 1974) авторів. Джерельною базою для написання роботи стали документи господарів Молдавії, опубліковані у різних збірниках (Черепнин, 1961; Balan, 1933; Balan, 1934; Balan, 2005), а також молдавські літописи (Costin, 1990). Незважаючи на значний масив наукової літератури, означена у темі статті проблема комплексно не досліджувалася.

Мета статті. На основі наявної джерельної бази та наукового доробку українських та зарубіжних дослідників висвітлити воєнно-політичне становище на буковинських землях під час боротьби Речі Посполитої та Османської імперії за гегемонію у Центрально-Східній Європі в середині 20-х – середині 40-х років XVII ст.

Виклад основного матеріалу. У другій чверті XVII ст. територія північних волостей Молдавії продовжувала перебувати межею між Османською імперією та Річчю Посполитою. 9 жовтня 1621 р., із завершенням польсько-турецької війни 1620-1621 рр., між обома державами був укладений преліминарний Хотинський мирний договір, де узгоджувалися договірні статті та відбувся обмін попередніми примірниками угоди (Сас, 2011, с. 425). За його умовами сторони зобов'язувалися стримувати напади татар і козаків на свої території, на молдавському престолі повинні повсякчас сидіти господарі, які б виявляли повагу до Польщі та не порушували мир. Щодо питання передачі Хотинської фортеці, окупованої поляками, то стаття 8 зобов'язувала останніх повернути її молдавському господарю (Ибрагимбеїли, Рашба, 1984, с. 190). Сучасник тих подій, люблінський воевода Якуб Собеський зазначав, що комендант Збігнев Сільницький передав Хотинський замок валаському боярину Катарджі, який і повернув його Костантинові, представнику «молдавської шляхти» (Sobieski, 1854, р. 76). Отже, після відходу турецько-татарської армії з Хотинщини, поляки віддали «твердиню на Дністрі» молдавській стороні.

Основним наслідком польсько-турецької війни 1620-1621 рр. було те, що північномолдавські прикордонні землі зазнали тоді значних спустошень. Османська армія вбила або полонила тисячі місцевих людей, забиравала у них їжу та фураж, спалювала десятками їхні села. Населення охоплених війною північномолдавських територій, рятуючись від нападів, ховалося у горах та лісах (Ботушанський, 1998, с. 50). Водночас на польсько-молдавському прикордонні почали активно діяти місцеві «банди», які боролися проти поляків, що здобували собі їжу та фураж (Масан, 2005, с. 100). 14 серпня 1621 р.

«якийсь румун (молдаванин. – О.Б.) Бернацький, ватажок зграї розбійників, ховаючись у сусідніх лісах, нападав із засідки на тих, які там рубали дрова або пасли худобу, при чому захопив багато коней, возів і людей», – повідомляв Я. Собеський (Антонович, 1896, с. 57). На думку автора, спротив польським військам, які займалися мародерством, чинили, насамперед, загони, організовані М. Барновським, які польські сучасники, за методи партизанської війни, називали «бандами» та «опришками».

Ватажок цих військових загонів Мирон Барновський обіймав посаду хотинського пиркалаба, впродовж правління Гаспара Граціані (1619-1620 рр.) та Олесандра Іліаша (1620-1621 рр.) (Milewski, 2014, р. 42). Його основними обов'язками було стежити за безпекою на польсько-молдавському прикордонні. Проте, не володіючи достатніми силами, щоб стримати кількісно переважаючого супротивника, на думку М. Чучка, М. Барновський вдався до партизанської тактики боротьби з поляками, спираючись на місцеве населення (Чучко, 2022, с. 70).

За свідченнями молдавського літописця М. Костіна, він був активним учасником Хотинської битви 1621 р., який вірно служив султану Осману II (Costin, 1990, р. 171). Зокрема, під Хотином, разом із татарами Кантеміра, він розпочав масштабну партизанську та диверсійну діяльність на комунікаціях польської армії (Milewski, 2014, р. 49–53). Отже, його загони, які боролися під Хотином, успішно протистояли та зуміли стримати просування поляків територією Хотинщини.

М. Барновський – уродженець с. Топорівці Чернівецької волості, по материнській лінії був родичем господарського роду Могили. Після смерті своєї першої дружини Антемії влітку 1622 р., він робить блискавичну кар'єру молдавського гетьмана, а господар Раду Міхня (1616-1619, 1623-1626 рр.) вбачав у ньому свого наступника, плануючи його одруження на своїй доньці Катерині (Milewski, 2014, р. 44).

Внаслідок внутрішньополітичної кризи в Османській імперії її правителі змушені були проводити мирну політику у країнах Європи. А Кримське ханство, навпаки, у цей час зміцнює своє воєнно-політичне значення у Центрально-Східній Європі (Семенова, 2006, с. 180), що першочергово вплинуло на недотримання Хотинського мирного договору з боку буджацьких татар, очолюваних Кантемір-пашею. Він приятелював з молдавським гетьманом М. Барновським ще з часів, коли був мурзою, а також коли спільно ходили «на Ляську землю» (Costin, 1990, р. 171). На думку автора, мова йшла про татарські набіги на Покуття влітку 1616 р. та осінню 1620 р., учасником яких, очевидно, був і М. Барновський.

Упродовж господарювання Олесандра Іліаша (1620-1621 рр.) старостою у Чернівецькій волості був заможний молдавський боярин Матеяш Гаврилаш (Balan, 2005, р. 134–135; Balan, 1934, р. 78), який у 1622 р. займав посаду «великого ворника» (вищого судді) у північномолдавських волостях (Balan, 1933, р. 177–178), а невдовзі повернув собі посаду чернівецько-

го старости. Доказом його заможності була грамота від 17 вересня 1625 р., у якій «Гаврилаш, чернівецький староста» придбав частину с. Южинець. На печатці, яка була прикріплена до цієї грамоти, був напис: «Ця печатка з торгу Чернівці» (Черепнин, 1961, р. 383). Незабаром, а саме 21 вересня 1625 р., М. Гаврилаш докупив решту с. Южинець. Цей документ був складений дяком Іллею у Чернівцях і засвідчений шолтузом Йонашком «з усіма пиргарями» та іншими особами (Balan, 1933, р. 193; Масан, 2009, с. 38).

У січні 1624 р. відбувся черговий татарський напад на землі Поділля. А навесні цього ж року напад на землі Речі Посполитої орди буджацьких татар, що становила бл. 40 тис. воїнів, очолив сам Кантемір-паша. Для нападу було використане молдавське і буковинське прикордоння. На початку червня 1624 р. вони перетнули польський кордон поблизу Снятина, швидко досягли передмість Стрия і здобули Перемишль, далі рушили на белзькі землі та Прикарпаття. Зустрівши значний опір місцевого населення, вони вирішили повернутися, та по дорозі назад поляки влаштували їм засідку під Мартиновим (нині Івано-Франківська обл.), змусивши татар до переправи через Дністер у незручному місці. Вони спробували перетнути річку вплав, однак загони польного гетьмана С. Конєцпольського напали на татар, чимало з них повбивали та змусили їх залишити усю здобич. 22 червня під Хотимцем (90 км від Мартинова), після розгрому останньої групи татар, С. Хмелецький припинив їхнє переслідування. Лише Кантеміру, який був поранений під час переправи через річку, з групою у кілька сотень людей вдалося врятуватися втечею (Costin, 1990, р. 170–171; Семенова, 2006, с. 180; Pjaewski, 2003, р. 95–98). Досягнувши буковинських земель, Кантемір-паша заліковував отримане поранення у с. Топорівці (Чернівецька обл.), у родовому маєтку свого побратима М. Барновського (Масан, 2005, с. 100). М. Костін також повідомляв, що Кантемір «не раз зупинявся у Топорівцях у будинку гетьмана М. Барновського», а також що, «у його містечках та селах, ніколи не завдавав збитків, щоразу як орди йшли до Землі Ляської (Речі Посполитої. – О.Б.) через Чернівці» (Costin, 1990, р. 171). Тобто населені пункти, які належали М. Барновському у Чернівецькій волості, завдяки дружбі останнього з Кантемір-пашею, не зазнали тоді спустошень на відміну від інших на буковинських землях.

У січні 1626 р. господар Молдавії Раду Міхня помер (Constantinov, 2007, р. 342), а турецький султан призначив новим молдавським господарем Мирона Барновського (1626-1629 рр.), який раніше займав посади чернівецького старости, хотинського пиркелаба і молдавського гетьмана (Масан, 2009, с. 38; Стати, 2002, с. 147).

До речі, вищезгаданий боярин М. Гаврилаш був одружений на сестрі молдавського господаря М. Барновського – Сербці (Milewski, 2014, р. 41). Очевидно, як своєму свояку та за вірну службу молдавський господар у грамоті від 8 квітня 1627 р. підтвердив «боярину Гаврилашу, пиркелабу хотинському» його права на володіння денисівськими «полянами», а також подарував

ще «селище на ім'я Денисівка з болотами рибними і весь прибуток, що є від тих полян від Жучки», розміщене поблизу Жучки. У цій грамоті вказувалося на те, що раніше воно «належало до околиць торгу Чернівецького» та було запустіле (Caroșu, 1974, p. 188–189; Balan, 1933, p. 196–197; Масан, 2009, с. 38].

Таким чином, після серії татарських нападів на польські землі, що викликало ескалацію взаємовідносин між Річчю Посполитою і Портою, козаки, у відповідь, здійснили низку походів на причорноморські султанські володіння та Крим. Врахувавши усі за і проти, молдавський господар М. Барновський вирішив відмовитися від конфронтації із поляками і сконцентрував основні зусилля на налагодження внутрішніх справ у Молдавії (Масан, 2005, с. 100), тимчасово стабілізувавши військово-політичну ситуацію на північномолдавському прикордонні.

З метою покращення демографічної ситуації у Молдавії, особливо після польсько-турецької війни і татарських набігів, у запустілих молдавських населених пунктах було дозволено засновувати нові слободи, а також впорядковано та зменшено розміри податків. Зокрема, М. Барновський ініціював запрошення поляків до Молдавії: «людей з Ляської землі», – сповіщав М. Костін (Costin, 1990, p. 172). Зокрема, чернівецький дослідник О. Масан, слушно зауважував, що «цей переселенський рух стосувався насамперед території Буковини, особливо Хотинської волості, яка найбільше постраждала під час воєнних дій 1621 р.» (Масан, 2005, с. 101). Отже, за невеликий проміжок часу населення Молдавії, зокрема і Буковини, очевидно, збільшилося.

Упродовж 1620-х років у Молдавії, зокрема і на північномолдавських землях, проти молдавських бояр, які посилювали національний та соціально-економічний гніт, відбулися значні заворушення (Жуковський, 1991, с. 70). Місцевий люд, незадоволений своїм становищем, змушений був йти в опришки. Зокрема, у 1622 р. опришки з північномолдавських волостей здійснили напад на Путнянський монастир, пограбували його, забравши все майно, гроші, коней тощо (Драгнев, 1962, с. 16). Також, у 1628 р. озброєні селянські загони, очевидно сформовані на землях Чернівецької та Хотинської волостей, які налічували до 60 осіб, знову здійснили ряд нападів на боярські господарства, монастирі та заможних купців. Господар Молдавії направив проти опришків свої військові загони, проте вони зуміли втекти у Карпати (Шевченко, 1980, с. 69). У 1629 р. загін буковинських опришків, який складався із 50 осіб, здійснив повторний напад на монастир у Путні. В цьому ж році також постраждали монастирі Сучевиця та Воронеж. Напади на монастирі свідчили про ненависть населення не лише до боярства, а й духовенства (Драгнев, 1962, с. 16). Відомостей про пограбування монастиря Іоанна Нового в м. Сучава немає. На нашу думку, придушувати подібні народні виступи молдавським господарям допомагали і турецько-татарські військові загони.

Амбіції господаря змусили його шукати порозуміння з Польщею. У зовнішньополітичному становищі, в якій перебувала на той час Молдавія, іншого вибору не було. У сусідній Трансільванії правив вороже налаштований

до Польщі і відданий туркам Габор Бетлен, у Валахії – Олександр, син Раду Міхні, а в Криму – хан Мехмед III Гірей, який організував татарські набіги на Польщу у 1626 р. Тому жоден із сусідів не підходив як союзник проти османів. Оскільки М. Барновський вирішив надати Молдавії ширші можливості, а можливо, навіть зробити її повністю незалежною від Туреччини, тому змушений був порозумітися з Польщею (Milewski, 2015, р. 111). Таким чином, наприкінці 1620-х років відбулася нормалізація молдавсько-польських відносин на буковинсько-подільському прикордонні. Свідченням врегулювання взаємовідносин між Молдавією та Польщею була згадка літописця М. Костіна про те, що господар М. Барновський придбав «містечко у Лясській землі, а саме Устя» (Costin, 1990, р. 172), яке розташовувалося на Подільській землі. Відповідно, яки їхні відносини залишалися б напруженими, то ні про які акти купівлі-продажу землі не могло бути й мови.

Прагнучи не допустити загострення відносин Османської імперії та Речі Посполитої, М. Барновський став посередником в усуненні конфронтації між сторонами, а до осені 1627 р. їхні відносини більш-менш нормалізувалися. Проте боротьба між претендентами за ханський престол Мехмедом і Шахіном Гіреями, які отримали допомогу від козаків, та Кантеміром-пашею, якого підтримувала Туреччина, поставила під загрозу османсько-польське перемир'я. Встановлення Кантеміром свого впливу в усті Дунаю та повернення орд ногайських татар у Буджак загрожувало Молдавії постійними нападами. У 1627 р. турки разом з татарами мали намір збудувати фортецю в гирлі Дністра задля закриття доступу козакам до Чорного моря. Щоб запобігти цьому, а також через брак військових сил, зосереджених на відбитті шведського нападу на польську Пруссію в 1626 р., Польща вдалася до дипломатичних дій та погроз нібито про самовільні козацькі напади. У цій ситуації для М. Барновського найвигіднішим був союз Польщі з Кримським ханством, що дозволило б залишити державні кордони у безпеці від набігів татар, а також послабило б позиції османів у регіоні. Завдяки посередництву молдавського господаря, який виступав проти турецької присутності на своїх кордонах, було досягнуто компромісу, і турки змушені були відмовитися від своїх планів. У 1628-1629 рр. Крим був охоплений внутрішніми конфліктами, в яких поляки опосередковано брали участь, підтримуючи та надихаючи козаків на допомогу поваленому ханові. Внаслідок цих подій на бахчисарайському престолі Порта затвердила нового хана Джанібек-Гірея, який був активним противником Польщі, а господар Молдавії М. Барновський за підтримку та надання військової допомоги братам Гіреям міг позбутися господарського престолу. Отже, спроби Польщі поширити свій вплив на молдавських господарів у черговий раз закінчилися невдачею, а південний кордон Молдавії знову був укріплений, незважаючи на відсутність значних військових сил (Семенова, 1998, с. 121–122; Milewski, 2016, р. 130–145).

Незважаючи на це, М. Барновський продовжив здійснювати заходи, спрямовані на відновлення тісних взаємин між Молдавією та Польщею, які

повинні були стабілізувати воєнно-політичну ситуацію на буковинському прикордонні. У лютому 1629 р. Варшавський сейм ухвалив резолюцію про надання індигенату (привілею про визнання за шляхтичем-іноземцем шляхетства Речі Посполитої) господарю М. Барновському, яку він подав ще у 1628 р., коли користувався прихильністю в турків. Згідно із рекомендаціями сейму, посол Т. Шембек був направлений до господаря і повернувся з письмовою присягою на вірність королю Сигізмунду III (1587-1632 рр.). Факт складання такої присяги правителем Молдавії не міг залишитися непоміченим з боку турецького султана і М. Барновського негайно скинули з господарського престолу (Czamańska, 2016, р. 191–192; Czamańska, 2014, р. 83–84; Milewski, 2015, р. 113–114).

Молдавські бояри, почувши звістку про детронізацію господаря, підняли повстання і переманили військо на свій бік. Коли наприкінці літа 1629 р. Олександр Коконул (1629-1630 рр.) на чолі з турками і татарами остаточно захопив владу в Яссах, експедицію проти экс-господаря очолив Великий віс-терник (скарбник) В. Лупу. М. Барновський із невеликим військом і своїми прихильниками сховалися у Хотинському замку на польсько-молдавському прикордонні. В. Лупу розбив військові загони М. Барновського, але не зміг підкорити добре захищену фортецю. А поляки, які були зайняті відбиттям татарської навали, не змогли надати допомогу М. Барновському (Milewski, 2015, р. 114–115). Отже, на кордоні Буковини з Річчю Посполитою знову відбулися кровопролитні сутички.

М. Барновський, дізнавшись про своє зміщення з молдавського престолу, остаточно покинув територію Молдавії та емігрував до Польщі у нещодавно придбане містечко Устя, оселившись там на початку 1630 р. Раніше воно належало прашурам М. Барновського по лінії матері – Могилам. Зокрема, О. Масан висловив думку, що турецький султан запідозрив молдавського господаря у зв'язках з козаками, а також, що це були підступні дії його родичів (Масан, 2005, с. 101; Сперальський, 2001, с. 158).

Турецькі султани упродовж XVII ст. повсякчас збільшували щорічну данину, податки, обов'язки та обмежували права молдавських господарів. За свідченнями Д. Кантеміра, на початку 1630-х років у господарів Молдавії відібрали право «оголошувати війну, укладати мир та вести зовнішньополітичні відносини» (Кантемир, 1973, с. 44). Зокрема, новий молдавський господар за своє призначення зобов'язувався вірно служити султану, слухняно виконувати його накази, оберігати підданих султана, стежити за його ворогами і надсилати інформацію про їхні дії, мати спільних друзів та ворогів із султаном, щорічно надсилати султану подарунки, данину тощо (Власова, 1988, с. 110–111). Також новий господар з рук султана отримував символи влади господаря Молдавії, зокрема, бунчук, санджак, булаву, а після цього вирушав до молдавських земель (Смолій, Степанков, Горобець, Чухліб, 2016, с. 25).

Аналізуючи політику таких молдавських господарів, як Олександр Коконул і Олександр Іліаш (1631-1633 рр.), ватро зазначити, що вона здійснюва-

лася виключно в інтересах Порти. Щоб не загострювати ситуацію всередині країни й не дати приводу Польщі втручатися у внутрішню політику Молдавії, Порта дуже часто замінювала господарів на молдавському престолі (Драгнев, 1987, с. 195; Стати, 2002, с. 147–148). Правління Олександра Коконула було припинене самими османами у 1630 р. шляхом призначення на його місце Мойсея Могили (1630-1631 рр.), наступником якого став Олександр Іліаш у 1631 р. (Milewski, 2015, p. 115).

У роки правління Мойсея Могили чернівецький вїйт Ісак і кілька міщан звернулися із позовом на молдавського боярина М. Гаврилаша щодо прав на селище Денисівка, поблизу Чернівців. Боярська рада, яка в цей час була вищим судовим органом, підтримала останнього (Carpoșu, 1974, p. 196). Було ухвалене рішення від 7 вересня 1630 р., згідно якого господар М. Могила визнавав за М. Гаврилашем права на с. Денисівку та залишив її у власності боярина (Carpoșu, 1974, p. 185). Вїйт м. Чернівці Ісак також згадувався у грамоті від 10 січня 1631 р., як свідок угоди про купівлю Й. Бринзану частини села Рогізна (Balan, 1934, p. 100; Масан, 2009, с. 38). Жителі міста Чернівці наступними роками також здійснювали спроби повернути втрачені землі міської громади, проте знову зазнавали невдач.

Перебуваючи в еміграції у Польщі, М. Барновський планував своє повернення на молдавський престол. У 1633 р. молдавські бояри, незадоволені правлінням Олександра Іліаша, який оточив себе греками, підняли проти нього повстання і закликали господарювати М. Барновського, який у квітні 1633 р. повернувся до Ясс. Однак протримався він на господарській посаді всього декілька місяців. Порта вбачала у цьому призначенні боярське свавілля, а також спроби поляків встановити на молдавському престолі вірного їм ставленика, який мав земельні володіння саме у Польщі і був пов'язаний із польськими магнатами (Драгнев, 1987, с. 195; Семенова, 2006, с. 185).

У 1633-1634 рр. відносини Порти та Речі Посполитої знову погіршилися та переросли у чергову польсько-турецьку війну, яка для останньої стала справжнім «другим фронтом» у Смоленській війні (1632-1634 рр.) проти Московії. На початку літа 1633 р. татари, яких було близько тисячі кіннотників, порушили польський кордон. З буковинського прикордоння ординці форсували р. Дністер поблизу Жванця та напали на Поділля, спустошуючи навколишні землі під Кам'янцем. Зібравши численний ясир, вони рушили до Молдавії. Проте великий коронний гетьман С. Конєцпольський на чолі двохтисячного кінного загону наздогнав татар поблизу Сасового Рогу над Прутом і 4 липня розгромив їх, звільнивши чимало бранців (Costin, 1990, p. 179–180; Rajewski, 2003, p. 99–100). Від полонених ординців він довідався про підготовку нового нападу на Поділля, наказавши спорудити укріплений табір під Кам'янцем та зібрати жовнірів, козацькі та приватні загоони, для оборони коронних земель (Масан, 2005, с. 101).

Господар М. Барновський став жертвою польсько-турецької війни. Щоб отримати згоду на господарювання від Порти, він погодився відвіда-

ти Стамбул особисто. Однак там підступні дії його ворогів, зокрема В. Лупу, швидко призвели до ув'язнення та страти М. Барновського, яка відбулася на початку липня 1633 р. На молдавському престолі його знову змінив Мойсей Могила (1633-1634 рр.) (Семенова, 2006, с. 185; Milewski, 2015, р. 115). Отже, спроба повернутися на престол для М. Барновського закінчилася його трагічною смертю.

У жовтні 1633 р. намісник Сілістрії Мехмед Абаза паша розпочав напад на Поділля. За наказом останнього у цьому поході взяв участь і господар Мойсей Могила. У середині жовтня вони були на півночі Молдавії, а вже 19 жовтня буджацька орда форсувала Дністер біля Хотина. 22 жовтня вони завзято штурмували польський укріплений табір під Кам'янцем, заздалегідь зведений за наказом С. Конєцпольського. Господарі Молдавії та Валахії надали ординцям свої війська, однак відмовилися нападати на Кам'янець (Podhorodecki, 1976, р. 48; Семенова, 1998, с. 124). Здійснивши декілька невдалих штурмів польсько-козацького табору, Абаза-паша переконався у неможливості його здобуття. Отримавши неправдиві свідчення про 15 тис. козаків, які швидко наближалися з московського фронту, він віддав наказ зняти осаду з табору, відступив за Дністер, повернувшись на підвладні султанові буковинські землі (Bożejewicz, 2019, р. 126). Відомості про розгром москвитів під Смоленськом королем Владиславом IV (1632-1648 рр.), польсько-московський мирний договір і початок походу коронного війська на території поблизу Дністра змусили султана Мурада IV (1623-1640 рр.) відмовитися від своїх планів. Турки вийшли з уже оголошеної війни і стратили свого головнокомандувача Абаза-пашу. Господар Мойсей Могила швидко потрапив у немилість турків, підтримавши поляків в їхніх суперечках з Абаза-пашею. Тому султан звинуватив Мойсея Могилу у співпраці з поляками і скинув його з престолу (Milewski, 2015, р. 115). Таким чином, турецько-татарський похід 1633 р. на Польщу завершився безрезультатно для османів. Очевидно, що землі Чернівецької та Хотинської волостей, в черговий раз, опинилися у вирі воєнно-політичних подій.

Новим господарем у Молдавії навесні 1634 р. став Василь Лупу (1634-1653 рр.), який був хитрим і надзвичайно багатим, уміло лавірував між Османською імперією, підданим якої був, та Польщею, якої боявся і час-від-часу надавав допомогу. Для буковинських прикордонних земель настав відносно мирний час, унаслідок чого було стабілізовано демографічну ситуацію після тривалих бойових дій та врегульовано господарське життя.

У середині серпня 1634 р. між Османською імперією і Річчю Посполитою було укладено новий прелімінарний мирний договір. Поляки наполягали на праві рекомендації щодо призначення молдавських господарів і повернення Хотина з навколишніми землями, що було категорично відкинуто султаном (Семенова, 1998, с. 125).

Господар В. Лупу взяв тоді активну участь у врегулюванні польсько-турецького конфлікту. 19 серпня (1 листопада) 1634 р. в таборі під Кам'ян-

цем між С. Конєцпольським і Шахін-агою було узгоджено умови польсько-турецького договору (Podhorodecki, 1976, р. 70). Незважаючи на певні розходження думок, остаточний текст мирного договору «був витриманий у дусі Хотинського миру 1621 р.» (Масан, 2005, с. 102). Ось основні положення з нього: у разі нападу татар чи козаків на землі протилежної сторони збитки будуть виправлені, а полонені повернуті, але такі напади не будуть вважатися приводом для розриву союзу; Порта повинна міцно тримати татар у своїх руках, а Польща ж не дозволяти козакам нападати на землі султана ні суходолом, ні морем; Порта перекриє татарам дорогу через Дніпро, якою вони завжди йдуть до Польщі та ін. (Podhorodecki, 1976, р. 70–71).

Відтоді впродовж наступних десяти років ніщо серйозно не порушувало добросусідських відносин між Польщею і Туреччиною. Козацькі напади вдалося зупинити будівництвом фортеці Кодака та розгромом повстань П. Бута (Павлюка), Я. Острянина (Остряниці), Д. Гуні у 1637-1638 рр. Не було також значних татарських набігів на Річ Посполиту. У цій ситуації В. Лупу обмежився підтримкою добросусідських відносин із поляками та листуванням із великим гетьманом коронним С. Конєцпольським. Тому спрямував всю свою увагу на воєнні дії проти валаського господаря Матвія Басараба, якого намагався позбавити престолу в 1630-х рр. і замінити його кимось із своєї родини (Milewski, 2015, р. 116). Внаслідок цієї боротьби буковинське прикордоння не зазнало тоді відчутного впливу (Масан, 2005, с. 102), оскільки основні події розгорталися за межами північномолдавських волостей. Аж до кінця 1640-х рр. В. Лупу здійснював проосманську політику, використовуючи доручення Порти у своїх цілях, однак нормалізувати відносини з Польщею йому ще довго не вдалося (Драгнев, 1987, с. 196).

У цей час у Чернівцях відбувалося кілька подій місцевого значення. У 1634 і 1645 рр. чернівецькі містяни кілька разів зверталися до господаря В. Лупу з позовами на боярина М. Гаврилаша щодо с. Денисівка (Масан, 2009, с. 38), яке колись належало чернівецькій громаді. Зокрема, у грамоті від 1 квітня 1645 р. зазначалося, що «міщани з торгу Чернівецького» позиваються на «боярина М. Гаврилаша, колишнього великого логофета, через село Денисівку, що на ріці Прут, у Чернівецькій волості, між Жучкою і Ленківцями, із сіножатями та рибними болотами». Чернівчани доводили, що це село розташовується у межах володінь громади і що логофет Гаврилаш вчинив над ними «велике насильство». Відповідач надав грамоту господаря М. Барновського, очевидно, видану в 1627 р., яка переважила докази чернівецьких містян. Боярська рада не лише підтвердила право Г. Матяєша на володіння Денисівкою, але й «на віки вічні» заборонила містянам позиватися на нього (Balan, 2005, р. 175–176; Сапрошу, 1974, р. 190; Масан, 2009, с. 38).

Унаслідок стабілізації ситуації на польсько-молдавському прикордонні простежується якісне зростання населених пунктів краю, зокрема Денисівки, поблизу Чернівців. Слід зазначити, що на початку XVII ст. воно згадується як «поляни», тобто незаселені луки серед чагарників, у 1627 р. «поляни» перетво-

рюються на «селище Денисівка, з рибними болотами», а в 1645 р. «селище» стає «селом Денисівкою із сіножатями та болотами рибними» (Масан, 2009, с. 39). Отже, за півстоліття незаселені «поляни» перетворилися на велике «село». Розвиток населених пунктів Чернівецької волості пояснюється тим, що від завершення польсько-турецької війни 1620-1621 р. і до початку Визвольної війни середини XVII ст. Чернівці та околиці міста знаходилися у відносній безпеці, що сприяло активній транзитній торгівлі через буковинські митниці.

Перші документальні згадки про діяльність митників з Чернівців, які виконували свої функції на кордоні Молдавії з Польщею, з'являються у грамотах молдавських господарів лише з кінця XVI – початку XVII ст. Зокрема, у грамоті від 4 серпня 1645 р. згадується чернівецький митник Лупул Трандафір. Він був свідком купівлі частини буковинського села Валява. Також у ньому згадуються й деякі урядовці та жителі міста Чернівці, а саме: староста Діма, його заступник Чіходар, міщани Зота, Стефан Унгуряну та Лазар. Склали дану грамоту дяк Григорій (Balas, 1933, р. 245; Масан, 2009, с. 39; Чучко, Грябан, 2009, с. 86).

Врегулювання ситуації на польсько-молдавському прикордонні у 1630–1640-х рр. в основному було пов'язане із державами, які боролися за внутрішньо- і зовнішньополітичний вплив на воєнно-політичне становище Молдавії. Для Речі Посполитої в цей час основною проблемою була боротьба проти українських козаків, яка із внутрішньополітичної проблеми переросла у міжнародну. Порто, у свою чергу, була втягнута у затяжні військові конфлікти з Персією (1639 р.) та Венецією (1645 р.) (Масан, 2005, с. 102).

З середини 40-х років XVII ст. молдавський господар В. Лупу поступово відходить від проосманської політики та починає переорієнтацію на Польщу. Першим кроком, на шляху до цього, була згода господаря у 1644 р. привезти єзуїтів до Молдавії. Цією справою займався Єжи Кутнарський. Саме завдяки останньому В. Лупу став на польський бік, що не могло залишитися непоміченим у Варшаві. Наступним кроком на шляху до зміцнення зв'язків з Річчю Посполитою був шлюб доньки господаря Марії Гелени з литовським князем Яношем Радзивілом 5 лютого 1645 р.

У 1646 р Я. Радзивіл отримав від короля Владислава IV посаду литовського польного гетьмана. Це було пов'язано з планами турецької війни короля Владислава IV, який упродовж свого правління неодноразово повертався до думки про неї, серйозно захопившись цією ідеєю після перемоги поляків над татарами в битві під Охматовом у січні 1644 р. Тоді поляки вирішили призупинити виплату подарунків татарам. Додатковим стимулом для нього став початок турецько-венеціанської війни за Крит у 1645 р. (Milewski, 2015, р. 117).

У цьому ж році Я. Радзивіл особисто прибув до Молдавії із пропозицією приєднатися до майбутнього союзу спрямованого проти Порти. Порадившись з боярами, В. Лупу вирішив продовжувати сплату данину туркам, поки поляки не почнуть форсувати Дунай. У цьому ж році за посередництва Я. Радзивіла була укладена союзницька угода з Трансильванією (Драгнев, 1987, с. 203–205).

В. Лупул швидко усвідомив нереальність польських планів. У тому ж 1646 р. він почав відступати від своїх обіцянок Польщі і навіть восени послав до Стамбула своє посольство. Цим кроком він здобув подяку турків і скарги розчарованого польського короля, але досяг своєї мети: уникнув звинувачень у співпраці з Польщею проти Туреччини в ситуації, коли не було більше жодної перспективи війни. Отже, після відносно спокійного десятиліття, з середини XVII ст. для Чернівецької та Хотинської волостей знову настають буремні часи лихоліть.

Висновки. Загалом можна стверджувати, що після завершення Хотинської війни 1621 р. воєнно-політичне становище у Молдавії стабілізувалося, проте її відносини з Річчю Посполитою залишалися напруженими. Упродовж другої чверті XVII ст. османські султани постійно збільшували розмір данини, податків, обмежували права та обов'язки молдавських господарів. Щоб не загострювати внутрішньополітичну ситуацію у Молдавії й не дати приводу Польщі втручатися у молдавські справи, Порта часто їх змінювала. У 1620-1621 рр. господарем був Олександр Іліаш, у 1621-1623 рр. османи замінили його на Стефана IX Томшу, якого, в свою чергу, змінив господар Раду Міхня (1623-1626 рр.). Можливість зміцнити польсько-молдавські відносини використав господар М. Барновський (1626-1629 рр.), з роду Могил по материнській лінії. Турки скинули його з престолу на користь Олександра Коконула (1629-1630 рр.), сина екс-господаря Раду Міхні, а потім на молдавський престол стає Мойсей Могила (1630-1631 рр.). Останній був усунутий Олександром Іліашем (1631-1633 рр.), який після десяти років відсутності повернувся на молдавський трон. Після того, як султан скинув ставлеників Речі Посполитої М. Барновського (1633 р.) і Мойсея Могилу (1633-1634 рр.), до влади у Молдавії прийшов Василь Лупу (1634-1653 рр.), а пропольські позиції у державі значно ослабли. Внаслідок частих перестановок на молдавському престолі змінилося сім господарів, що негативно позначилося на становищі прикордонних польсько-молдавських земель.

У цей період Хотинська фортеця продовжувала зберігати своє стратегічне значення на польсько-молдавському прикордонні. Саме тут відбулася вирішальна битва польсько-турецької війни 1620-1621 рр., звідси ординські війська здійснювали набіги на польські землі Галичини і Поділля. Під час польсько-турецької війни 1633-1634 рр. північномолдавські землі знову стали ареною запеклих протистоянь, проте ці землі не стали об'єктом нападів польсько-козацьких і турецько-татарських військ. У часи правління в Молдавії В. Лупу для буковинських земель настали часи відносного спокою, внаслідок чого була стабілізована демографічна ситуація після тривалих польсько-турецьких конфліктів та врегульований господарський розвиток краю. Зокрема, у Чернівецькій волості продовжили активно розвиватися населені пункти.

Список використаних джерел і літератури:

Антонович, В. (ред.). (1896). *История Хотинского похода Якуба Собеского 1621. Мемуары, относящиеся къ истории Южной Руси.* (Вып. II). Киевъ: Типографія Г.Т. Корчакъ-Новицкаго, 40–126.

Ботушанський, В. М. (відп. ред.). (1998). *Буковина: історичний нарис.* Чернівці: Зелена Буковина, 416 с.

Власова, Л. (1988). Взгляды Дмитрия Кантемира на развитие молдавско-османских политико-правовых отношений в XV – начале XVIII в. *Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма.* Кишинев: Штиинца, 107–116.

Драгнев, Д. М. (1962). *Гайдуки – Народные мстители.* Кишинев: Штиинца, 52 с.

Драгнев, Д. М. (ред.). (1987). *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.).* Кишинев: Штиинца, 464 с.

Жуковський, А. (1991). *Історія Буковини.* (Ч.1: до 1774 р.). Чернівці: Час, 120 с.

Ибрагимбейли, Х. М. & Рашба, Н. С. (Сост.). (1984). *Османская империя в первой четверти XVII в.:* сб. док. и матер. Москва: Наука, 213 с.

Кантемир, Д. (1973). *Описание Молдавии.* Кишинев: Картя молдовеняскэ, 221 с.

Масан, О. (2005). Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. *Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.):* [кол. моногр.]. Чернівці: Рута, 9–168.

Масан, О. (2009). Чернівці в другій половині XIV – XVIII ст. (до 1775 р.). *Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто):* [кол. моногр.]. Чернівці: Зелена Буковина, 23–75.

Сас, П. (2011). *Хотинська війна 1621 р.:* монограф. Київ: Інститут історії України НАН України, 520 с.

Семенова, Л. (2006). *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории).* Москва: Индрик, 432 с.

Семенова, Л. (1998). Молдавия и Валахия в отношениях стран региона с османами (1618-1634 гг.). *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточная Европы в XVII в. (Ч.1).* Москва: Памятники ист. мысли, 115–127.

Смолий, В., Степанков, В., Горобець, В. & Чухліб, Т. (2016). *Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.):* посіб. для університетів. Київ: Вид-во «АМЕННОТЕР», 320 с.

Сперальский, З. (2001). *Молдавские авантюры.* Бэлць: б.и., 192 с.

Стати, В. (2002). *История Молдовы.* Кишинев: Ф.Е.Р. «Tipografia Centrală», 480 с.

Черепнин, Л. В. (ред.). (1961). *Молдавия в эпоху феодализма.* (Т.1). Кишинев: Штиинца, 454 с.

Чучко, М. (2022). Участь Молдавії і Валахії у Хотинській війні 1621 року. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія,* (1). Чернівці, 68–88.

Чучко, М. & Грябан, В. (2009). *Історія митної справи на Буковині (XIII – початок XXI ст.).* Чернівці: Золоті литаври, 272 с.

Шевченко, Ф. П. (відп. ред.). (1980). *Нариси з історії Північної Буковини.* Київ: Наука, 338 с.

Balan, T. (1933). *Documente bucovinene.* (Vol. 1: 1507-1653). Cernăuți: Inst. de arte grafice și Edit. «Glasul Bucovinei», 298 p.

- Balan, T.** (1934). *Documente bucovinene*. (Vol. 2: 1519-1662). Cernăuți: Inst. de arte grafice și Edit. «Glasul Bucovinei», 216 p.
- Balan, T.** (2005). *Documente Bucovinene*. (Vol. 7: 1464-1740). Iași: Ed. TAIDA, 318 p.
- Bożejewicz, A.** (2019). Bitwa pod Kamieńcem Podolskim 22 października 1633 roku – próba charakterystyki. *Studia z historii politycznej i wojskowej*, «Vade Nobiscum». Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 20, 113–131.
- Caproșu, I.** (1974). Noi documente moldovenești din arhive Vieneze. *Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A.D. Xenopol»*. Iași, XI, 187–197.
- Constantinov, V.** (2007). *Țara Românească și Țara Moldovei în timpul domniilor lui Radu Mihnea*. Iași: Editura Universității «Al.I.Cuza», 396 p.
- Costin, M.** (1990). Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron-vodă încoace. *Ureche G., Costin M., & Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei: Cronici*. (Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac). Chișinău: Hyperion, 135–248.
- Czamańska, I.** (2016). Between Poland and Ottoman Empire. The political and juridical status of Moldavi in the 15th – 18th century. *Turkey and Romania. A history of partnership and collaboration in the Balkans*. Istanbul, 181–192.
- Czamańska, I.** (2014). Miron Barnovschi i jego rodzina w relacjach z Polakami. *Wielowiekowe bogactwo polsko-rumuńskich związków historycznych i kulturowych*. Suceava, 79–89.
- Milewski, D.** (2015). Dobre sąsiedztwo potwierdzone indygenatem: trzy przypadki gospodarów moldawskich w XVII w. *Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne*, 22, 108–129.
- Milewski, D.** (2014). *Moldawia między Polską a Turcją. Gospodar Miron Barnowski i jego polityka (1626-1629)*. Oświęcim: Napoleon V, 369 s.
- Milewski, D.** (2016). Wobec groźby wojny na dwa fronty. Dyplomacja i dywersja w stosunkach polsko-osmańskich w latach 1627-1629. *Pecunia nervus belli. Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XV–XVIII wieku*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 130–145.
- Pajewski, J.** (2003). *Buńczuk i koncerz: Z dziejów wojen polsko-tureckich*. (Wyd. 2-ie). Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 279 p.
- Podhoroński, L.** (1976). Wojna polsko-turecka 1633-1634 r. «*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*». Warszawa: Wydawnictwo «Czasopisma Wojskowe», 20, 27–72.
- Sobieski, J.** (1854). *Jakoba Sobieskiego, pamiętnik wojny chocimskiej, xiąg troje* / [przełożył z łacińskiego, życiorysem autora i objaśnieniami uzupełnił Władysław Syrokomla]. Petersburg: Wolff Bolesław Maurycy, 78 s.

References:

- Antonovich, V.** (Ed.). (1896). *Istoriya Hotinskogo pohoda Yakuba Sobeskiego 1621* [History of the Khotyn campaign Yakub Sobieski 1621]. *Memuary, otnosyashchiesya k istorii Yuzhnoi Rusi*. (Vyp. II). Kiev: Tipografiya G. T. Korchak-Novickago, 40–126. [in Russian].
- Botushanskyi, V. M.** (Ed.). (1998). *Bukovyna: istorychnyi narys* [Bukovyna: a historical essay]. Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 416 s. [in Ukrainian].
- Vlasova, L.** (1988). Vzglyady Dmitriya Kantemira na razvitie moldavsko-osmanskih politiko-pravovoyh otnosheniy v XV – nachale XVIII v. [Dmitry Cantemir's views on the development of Moldavian-Ottoman political and legal relations in the 15th – early 18th centuries]. *Social'no-ekonomicheskaya i politicheskaya istoriya Moldavii perioda feodalizma*. Kishinev: Shtyntsya, 107–116. [in Russian].

Dragnev, D. M. (1962). *Gayduki – Narodnye mstiteli* [Gaiduks – People's avengers]. Kishinev: SHTiınca, 52 s. [in Russian].

Dragnev, D. M. (1987). *Ocherky vneshnepolytycheskoi ystoriy Moldavskoho kniazhestva (posledniaia tret XIV – nachalo XIX v.)* [Essays on the foreign policy history of the Moldavian Principality (the last third of the 14th – the beginning of the 19th century)]. Kyshynev: Shtyynntsa, 464 s. [in Russian].

Zhukovskiy, A. (1991). *Istoriia Bukovyny* [History of Bukovina]. (Vol.1: do 1774 r.). Chernivtsi: Chas, 120 s. [in Ukrainian].

Ybrahymbeily, Kh. M. & Rashba, N. S. (Comps.). (1984). *Osmanskaia ymperyia v pervoi chverti XVII veka* [The Ottoman Empire in the First Quarter of the 17th Century]: *sb. dok. y mater.* Moskva: Nauka, 213 s. [in Russian].

Kantemir, D. (1973). *Opisanie Moldavii* [Description of Moldavia]. Kishinev: Kartya moldovenyaske, 221 s. [in Russian].

Masan, O. (2005). Bukovyna yak ob'iekt mizhnarodnykh vidnosyn z davnykh chasiv do 1774 r. [Bukovyna as an object of international relations from ancient times to 1774]. *Bukovyna v konteksti yevropeiskyykh mizhnarodnykh vidnosyn (z davnykh chasiv do seredyny XX st.)*: [kol. monohraf.]. Chernivtsi: Ruta, 9–168. [in Ukrainian].

Masan, O. (2009). Chernivtsi v druhii polovyni XIV – XVIII st. (do 1775 r.) [Chernivtsi in the second half of XIV – XVIII centuries. (until 1775)]. *Chernivtsi: Istoriia i suchasnist (Yuvileine vydannia do 600-richchia pershoi pysemnoi zghadky pro misto)*: [kol. monohraf.]. Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 23–74. [in Ukrainian].

Sas, P. (2011). *Khotynska viina 1621 roku* [Khotyn War of 1621]: monohraf. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 520 s. [in Ukrainian].

Semenova, L. (2006). *Kniazhestva Valakhya y Moldavyia. Konets XIV – nachalo XIX v. (Ocherky vneshnepolytycheskoi ystoriy)* [Principalities of Wallachia and Moldavia. The end of the XIV – the beginning of the XIX century. (Essays on foreign policy history)]. Moskva: Yndryk, 432 s. [in Russian].

Semenova, L. (1998). Moldavyia y Valakhya v otnosheniakh stran rehyona s osmanamy (1618-1634 gg.) [Moldavia and Wallachia in the relations of the countries of the region with the Ottomans (1618-1634)]. *Osmanskaia ymperyia y strany Tsentralnoi, Vostochnoi y Yuho-Vostochnaia Evropy v XVII v.* (Vol. 1). Moskva: Pamyatniki ist. myisli, 115–127. [in Russian].

Smolii, V., Stepankov, V., Horobets, V. & Chukhlib, T. (2016). *Dyplomatiia na «mezhi svitu»: mizhnarodni vidnosyny ta zovnishnia polityka Ukrainskoi derzhavy (XVII st. – 1750-ti rr.)* [Diplomacy at the «edge of the world»: international relations and foreign policy of the Ukrainian state (17th century – 1750s). Guide for universities]: Posib. dlia universytetiv. Kyiv: Vyd-vo «AMENHOTEP», 320 s. [in Ukrainian].

Speralskiy, Z. (2001). *Moldavskie avanturyry* [Moldavian adventures]. Belts: b.i., 192 s. [in Russian].

Stati, V. (2002). *Istoriya Moldovy* [History of Moldova]. Kishinev: F.E.P. «Tipografia Centrală», 480 s. [in Russian].

Cherepnin, L. V. (red.). (1961). *Moldavyia v epohu feodalizma* [Moldavia in the era of feudalism]. (Vol. 1). Kishinev: Shtiintsa, 454 s. [in Russian].

Chuchko, M. (2022). Uchast Moldavii i Valakhii u Khotynskii viini 1621 roku [Participation of Moldova and Wallachia in the Khotyn War of 1621]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha: Istoriia*, (1). Chernivtsi, 68–88. [in Ukrainian].

Chuchko, M. & Hriaban, V. (2009). *Istoriia mytnoi spravy na Bukovyni (XIII – pochatok XXI st.)* [History of Bukovinian customs (XIII – beginning of XXI century)]. Chernivtsi: Zoloti lytavry, 272 s. [in Ukrainian].

Shevchenko, F. P. (Ed.). (1980). *Narysy z istorii Pivnichnoi Bukovyny* [Essays on the history of Northern Bukovina]. Kyiv: Nauka, 338 p. [in Ukrainian].

Balan, T. (1933). *Documente bucovinene.* (Vol. 1: 1507-1653). Cernăuți: Inst. de arte grafice și Edit. «Glasul Bucovinei», 298 p. [in Romanian].

Balan, T. (1934). *Documente bucovinene.* (Vol. 2: 1519-1662). Cernăuți: Inst. de arte grafice și Edit. «Glasul Bucovinei», 216 p. [in Romanian].

Balan, T. (2005). *Documente Bucovinene.* (Vol. 7: 1464-1740). Iași: Ed. TAIDA, 318 p. [in Romanian].

Bożejewicz, A. (2019). Bitwa pod Kamieńcem Podolskim 22 października 1633 roku – próba charakterystyki. *Studia z historii politycznej i wojskowej, «Vade Nobiscum».* Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 20, 113–131. [in Polish].

Caproșu, I. (1974). Noi documente moldovenești din arhive Vieneze. *Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A.D. Xenopol».* Jași, XI, 187–197. [in Romanian].

Constantinov, V. (2007). *Țara Românească și Țara Moldovei în timpul domniilor lui Radu Mihnea.* Iași: Editura Universității «A.I.Cuza», 396 p. [in Romanian].

Costin, M. (1990). Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron-vodă încoace. *Ureche G., Costin M, & Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei: Cronici.* (Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac). Chișinău: Hyperion, 135–248. [in Romanian].

Czamańska, I. (2016). Between Poland and Ottoman Empire. The political and juridical status of Moldavi in the 15th – 18th century. *Turkey and Romania. A history of partnership and collaboration in the Balkans.* Istanbul, 181–192. [in English].

Czamańska, I. (2014). Miron Barnovschi i jego rodzina w relacjach z Polakami. *Wielowiekowe bogactwo polsko-rumuńskich związków historycznych i kulturowych.* Suceava, 79–89. [in Polish].

Milewski, D. (2015). Dobre sąsiedztwo potwierdzone indygenatem: trzy przypadki gospodarów moldawskich w XVII w. *Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne,* 22, 108–129. [in Polish].

Milewski, D. (2014). *Moldawia między Polską a Turcją. Gospodar Miron Barnowski i jego polityka (1626-1629).* Oświęcim: Napoleon V, 369 s. [in Polish].

Milewski, D. (2016). Wobec groźby wojny na dwa fronty. Dyplomacja i dywersja w stosunkach polsko-osmańskich w latach 1627-1629. *Pecunia nervus belli. Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XV-XVIII wieku,* Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 130–145. [in Polish].

Pajewski, J. (2003). *Buńczuk i koncerz: Z dziejów wojen polsko-tureckich.* (Wyd. 2-ie). Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 279 p. [in Polish].

Podhorodecki, L. (1976). Wojna polsko-turecka 1633-1634 r. «*Studia i Materiały do Historii Wojskowości.*» Warszawa: Wydawnictwo «Czasopisma Wojskowe», 20, 27–72. [in Polish].

Sobieski, J. (1854). *Jakoba Sobieskiego, pamiętnik wojny chocimskiej, xiąg troje /* [przełożył z łacińskiego, życiorysem autora i objaśnieniami uzupełnił Władysław Syrokomla]. Petersburg: Wolff Bolesław Maurycy, 78 s. [in Polish].

Отримано: 08.08.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-37.132–143
УДК 94.271.2(437)«1924/1939»

ЗУБКО Ольга – кандидат історичних наук, старший лаборант кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса, вул. Грушевського, 2, м. Вінниця, індекс 21050, Україна (zubkoolga5@gmail.com)

ORCID 0000-0002-7052-1472

ZUBKO Olha – Candidate of Historical Sciences, senior laboratory assistant of the Department of World History and Archaeology of the Donetsk National University named after Vasyl Stus, 2 Hrushevsky Street, Vinnytsia, index 21050, Ukraine (zubkoolga5@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: **Зубко, О.** (2022). Осередок УАПЦ у Подєбрадах міжвоєнної ЧСР (1924-1939 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (37), 132–143.

ОСЕРЕДОК УАПЦ У ПОДЕБРАДАХ МІЖВОЄННОЇ ЧСР (1924-1939 рр.)

Анотація. *Мета дослідження* – аналіз діяльності подебрадського осередку Української автокефальної православної церкви в міжвоєнній Чехословаччині. **Методологія дослідження** спирається на принципи конкретно-історичного, проблемно-хронологічного підходів, об'єктивності та цілісності, а також на використання методів аналізу та синтезу. **Наукова новизна** полягає у відображенні вирішення українською еміграцією питання українізації Церкви. **Висновки.** Православна подебрадсько-українська течія була представлена трьома окремими групами віруючих. Перша з них належала до канонічної юрисдикції Сербської православної церкви під керівництвом архієпископа Горазда (Павліка, 1879-1942). Друга, переважно «автокефалісти», – Вища Церковна Рада Української православної церкви для еміграції на території Чехословацької Республіки на чолі з відомими політиком Сергієм Шелухініним (1864-1938) та знавцем українського церковного життя, фаховим істориком Василем Бідновим (1874-1935) – підпорядковувалася Константинопольському Патріарху. На чолі цієї групи «українських пражан» стояв архієпископ Савватій (Врабець, 1880-1952). А ось третя група українських емігрантів приєдналася до Російського православного приходу та визнала владу єпископа Сєргія (Корольова, 1881–1952) Еміграційний «автокефальний» осередок виник у курортному містечку Подєбради за 20 км від Праги і нарахував 182 студента Української Господарської Академії та 51 викладача. З 1924 р. по 1939 р. душпастиром подебрадських «автокефалістів» був Григорій Мельник (1893 – після 1939). Члени Православного Братства імені святих Кирила та Мефодія були активними учасниками життя української еміграційної спільноти в міжвоєнній ЧСР. Найбільш помітний слід вони полишили не тільки у підтримці високого морального духу, а й в матеріальній підтримці інших вигнанців та їх родин, в боротьбі з пияцтвом, самогубством, евеґенікою.

Ключові слова: українська еміграція Українська автокефальна православна церква, міжвоєнна Чехословаччина, моральний дух, матеріальна підтримка, пияцтво, саможубство, евгеніка.

THE PODEBRADY CENTRE OF THE UAOC IN THE INTERWAR CSR (1924–1939)

Abstract. *The purpose of the study is to characterize the activities of the Podebrady centre of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church of Ukraine in interwar Czechoslovakia. The research methodology is based on the principles of concrete-historical, problem-chronological approaches, objectivity, and integrity, as well as the use of methods of analysis and synthesis. The scientific novelty lies in reflecting the solution of Ukrainian emigration to the issue of the Ukrainianization of the Church. Conclusions.* The Podebrady Ukrainian Orthodox movement was represented by three separate groups of believers. The first belonged to the canonical jurisdiction of the Serbian Orthodox Church under Archbishop Gorazd (Pavlika, 1879–1942). The second, mostly “autocephalists”, – the Supreme Church Council of the Ukrainian Orthodox Church for emigration on the territory of the Czechoslovak Republic, headed by the famous politician Serhii Shelukhin (1864–1938) and the connoisseur of Ukrainian church life, specialist historian Vasyl Bidnov (1874–1935) – it was subordinate to the Constantinople to the patriarch. Archbishop Savvatii was the head of the group of “Ukrainian Praguers” (Vrabets, 1880–1952). The third group of Ukrainian emigrants joined the Russian Orthodox parish and recognized the authority of Bishop Serhii (Korolyova, 1881–1952). The emigration “autocephalous” centre arose in the resort town of Podebrady, 20 km from Prague, and had 182 Ukrainian Academy of Economics students and 51 teachers. From 1924 to 1939, Hryhoriy Melnyk (1893 – after 1939) was the Podebrady “autocephalists” pastor. The members of the Orthodox Brotherhood, named after Saints Cyril and Methodius, were active participants in the life of the Ukrainian emigration community in interwar Czechoslovakia. They left the most noticeable mark not only in maintaining high morale but also in the material support of other exiles and their families in the fight against drunkenness, suicide, and eugenics.

Key words: Ukrainian emigration, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, interwar Czechoslovakia, morale, material support, drunkenness, suicide, eugenics.

Постановка проблеми. Православні українські емігранти в міжвоєнній Чехословаччині були представлені трьома окремими групами віруючих. Перша з них належала до канонічної юрисдикції Сербської Православної Церкви під керівництвом архієпископа Горазда (Павлика, 1879-1942 рр.). До цієї течії належала також більшість українців (не греко-католиків) Закарпаття, що входило на той час до складу ЧСР. Друга, переважно «автокефалісти» – Вища Церковна Рада Української Православної Церкви для еміграції на території Чехословацької Республіки на чолі з відомими політиком Сергієм Шелухініним (1864-1938) та знавцем українського церковного життя, фаховим істориком Василем Бідновим (1874-1935) – підпорядковувалася Константинопольському Патріарху. На чолі цієї групи українських вихідців стояв архієпископ Савватій (Врабець, 1880-1952 рр.). Владу цього архієпископа, що цікаво, визнавала й частина греко-католицьких общин Закарпаття. А ось третя група українських емігрантів приєдналася до Російського пра-

вославного приходу та визнала владу єпископа Сєргія (Корольова, 1881-1952 рр.) (Бурега, 2009, т. 1, с. 296).

Ми вестимемо мову про «автокефалістів», які винесли за кордон нерозв'язані до кінця питання церковно-державних відносин. За часів Української Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського не було чіткої державної політики щодо Церкви. Цілеспрямовану політику щодо церковного питання (відокремлення від Московського Патріархату) проводила тільки Директорія. Прагнення Директорії до реалізації курсу на цілковиту незалежність УНР максимально сприяло розвитку національно-церковного руху в Україні. Чи не найбільше зацікавленими в цьому питанні були Симон Петлюра (1879-1926) та Іван Огієнко (1882-1972). Провідною метою діяльності Міністерства сповідань було створення Українського Патріархату. 1 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки ухвалила Закон «Про Верховну Владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій Церкві». На думку авторів закону, верховна церковна влада в Україні мала належати Всеукраїнському церковному собору. Крім того, для керування справами Української автокефальної православної церкви було утворено Український Церковний Синод у складі двох єпископів, одного протоієрея, одного священника, одного диякона, трьох мирян та одного архієпископа від Військового Відомства. До скликання Собору, який мав обирати членів Синоду і подавати на затвердження Уряду, члени Церковного Синоду мали призначатися Вищим республіканським українським урядом. Закон проголошував не відокремлення церкви від держави, а співпрацю між ними. Він (закон) був абсолютно правосильним, проте не був втіленим у життя.

Наприкінці січня – на початку лютого 1919 р. Директорія під тиском більшовицьких військ з одного боку, а з другого – збройних загонів Білої гвардії, змушена була почати відступ і цим почала втрачати контроль над ситуацією. Кроки ж радянської влади у 1919 р. були спрямовані на відокремлення церкви від держави. Таким чином, з оцінки діяльності Директорії стосовно церковного питання випливало, що український (доєміграційний) уряд не передбачав повного відокремлення Православної Церкви від держави, а намагався діяти шляхом поєднання двох чинників – світського та духовного. Згодом, уряд поставив за мету врегулювати статус Церкви. В Основному державному законі УНР стверджувалося, що Православна церква в межах Української Держави є автокефальною на чолі з Патріархом у Києві. Окремий державний закон мав визначити загальні основи організації Православної церкви в межах Української Держави, зберігаючи її внутрішню автономію та не порушуючи канонічних постанов, а також визначити її правове відношення до держави. (Власовський, 1998, т. 2, с. 69).

Аналіз джерел та останні дослідження. Дотичним дослідженням з окресленої проблематики є стаття В. Буреги «Церковне життя української еміграції в Чехії в 1920–1930-ті рр.», в котрому розглядається здебіль-

шого діяльність українських православних, які приєдналися в міжвоєнній Чехословаччині до Російського православного приходу (Бурега, 2009, т. 1, с. 294–299). Тоді як інформація про власне подебрадських «автокефалістів» міститься у документах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 50, арк. 68; оп. 3, спр. 92, арк. 45; спр. 505, арк. 14–15; спр. 506, арк. 17; спр. 507, арк. 2–3; спр. 510, арк. 10–11) та Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 87, арк. 221).

Мета статті – аналіз діяльності подебрадського осередку Української автокефальної православної церкви в міжвоєнній Чехословаччині.

Виклад основного матеріалу. Точної статистики щодо кількості еміграційних «автокефалістів», емігрантів греко-католиків та прихожан єпископа Сєргія не має. В офіційній документації більшості українських вихідців в графі «віросповідування» стояло лаконічне «православний». Крім того, належність до того або іншого приходу не афішувалася. За свідченням архівної документації, прихожанами Подебрадського Православного Братства ім. Святих Кирила й Мефодія, створеного на початку 1924 р., рахувалися 182 студенти та такі викладачі Української Господарської академії як: І. Шовгенів, В. Біднов, О. Ейхельман, К. Мацієвич, О. Вілінський, С. Шелухін, О. Лотоцький, М. Славінський, Б. Мартос, Ю. Русов, В. Дяконенко, М. Левицький, І. Мазепа, Я. Моралевич, В. Іванис, О. Безкровна, М. Омелянович-Павленко та інші. (Всього в списку 51 особа – О. З.) (ЦДАГО України, ф. 269, оп. 3, спр. 507, арк. 2–2зв.).

Створення потужної еміграційної Політехніки в курортних Подебрадах посприяло і створенню Православного братства. Архієпископ Савватій в одному із своїх листів до митрополита Антонія (Храповицького) (1863–1936) від 1924 р., писав: «Що стосується українців, то в містечку Подебради, де знаходиться Українська Сільськогосподарська академія, утворився український приход. Я не заперечував проти його утворення, оскільки сильну пропаганду ведуть уніати. Церковні служби в цьому приході здійснюються частково старослов'янською мовою, а частково – українською. Я особисто відправляв служби там чеською мовою... Зрозуміло усім, що консолідація українських церковних сил була здійснена на противагу російському приходу. Адже нахабна поведінка росіян у Чехії в питаннях церковних тільки підсилює бажання українців до посилення церковного національного начала. Відзначу, українці поки набагато коректніші та не намагаються переступити, як це роблять росіяни, через голову місцевого архієрея» (Бурега, 2009, т. 1, с. 294).

Однією із відправлених Служб архієпископом Савватієм була Служба 14 жовтня 1924 р., в день Святої Покрови, яку він провів на прохання українських прихожан Подебрадського братства чеською мовою. На Службі були присутніми 35 вірян, а Василь Біднов, як голова Братства, особисто вручив архієпископу 250 чеських крон (ЦДАГО України, ф. 269, оп. 3, спр. 506, арк. 28).

Однак, починаючи з моменту створення приходу і впродовж всього 1924 р. і Сергій Шелухін (1864-1938), і Василь Біднов, і, власне, самі прихожани шукали постійного «духовника». З цією метою вони звернулися навіть до «апостола українського національно-релігійного відродження» митрополита УАПЦ Василя Липківського (1864-1937) з проханням допомоги з візою Отцю Білону (Петру Павловичу Білону (1879-1959) – громадському й церковному діячу, колишньому начальнику Канцелярії Повітряного Флоту УНР, капелану Армії УНР – О. 3.), бо «... запрошувати кожного разу священника з Праги по багатьох причинах неможливо, та й всі ми бажаємо мати своїм Пан-Отцем людину знайому і близьку нам... Тоді й самі подбаємо про матеріальне забезпечення свого Пан-Отця. Разом з тим, маємо честь заявити Вам, що з національної та політичної причин не можемо звертатися до московсько-російської ієрархії, що перебуває в межах ЧСР...» (ЦДАГО України. ф. 269, оп. 3, спр. 505, арк. 14–15).

Коли ж подебрадцям стало відомо, що в серпні 1924 р. отець Білон виїхав з Польщі до США, то вони звернулися до митрополита Липківського з новим проханням щодо кандидатури отця Полікарпа Сікорського (Петра Дмитровича Сікорського (1875-1953) – в майбутньому митрополита Полікарпа, українського церковного діяча, митрополита УАПЦ в діаспорі (Франція) – О. 3.); мотивуючи своє прохання тим, що отець Сікорський, пострижений у монахи в 1922 р. в Кам'янці-Подільському, «як нинішній член духовної консисторії у Вільні терпить утиски з боку польської адміністрації, що примушує і його шукати іншого місця перебування» (ЦДАГО України. ф. 269, оп. 3, спр. 506, арк. 17).

Врешті-решт 6 липня 1925 р. подебрадці попросили архієпископа Савватія затвердити настоятелем Подебрадської парафії отця Григорія Мельника з одночасовим виклопоченням допомоги від чехословацького Міністерства культів на утримання священника 800 крон щомісячно, оренду приміщення для відправки Служб Божих й придбання церковного інвентарю – 700 крон щомісячно» (ЦДАГО України. ф. 269, оп. 3, спр. 506, арк. 45).

Отець Григорій Мельник (1893 – після 1939) походив родом з села Лаврівки Вінницького повіту Подільської губернії (нині с. Лаврівки Вінницького району Вінницької області – О. 3.). Закінчив військову школу в Києві, служив спершу в Російській армії, а потім до 1 січня 1918 р. у Богданівському полку військ Центральної Ради. Як писав сам Григорій Мельник: «З 1 січня 1918 р. моя діяльність міняється – то я у війську, як старшина, то в селі, як учитель української школи, то в Києві, як член Українського Церковного Собору. Врешті 15 лютого 1920 р. я отримав парахвію в ріднім Вінницькім повіті й прийняв священство. На парахвію я йшов з широкими плянами, але на ділі довелося їх дуже скоротити, бо всякий прояв культурно-національної праці безпощадно переслідувався з боку більшовицького уряду. Радянська влада довела мене до того, що в кінці травня 1921 р., спасаючи своє життя від Под. Губ. ЧК., я мусів просто з Українського Церковного Собору в Києві тікати до Польщі.

В Польщі я надіявся найти для своєї праці ґрунт більш сприяючий, але попав до пекла. Двохмісячне перебування в таборі інтернованих українських військ (в Каліші – О. З.) оставили в моїй пам'яті за час побуту у цій середньовіковій республіці не кращі спомини, бо по виходу з табору поляки за мою національну працю ганяли мене з одної парохвії на другу, не даючи мені, як кажуть, зігріти місця. За три з половиною роки я мав там дев'ять парохвій, а коли, згідно законуви, став проводити на Пінщині шкільний плебісцит на користь української школи, зістався зовсім звільнений з парохвії «за виступлення, несоответствующія интересам Государства», й до суду – під суворим доглядом поліції» (Коваль Р., Моренець В., Юзич Ю., 2017, т. 2, с. 144–145). Маємо відомості й про те, що Григорій Мельник, здобувши дозвіл для себе та родини на переїзд до Подєбрад, 20 вересня 1925 р. подав заяву на навчання до УГА. Однак, літописець життя та діяльності української празької еміграції Симон Наріжний (1898-1983) стверджує, що Григорій Мельник навчався на диригентському відділі музично-педагогічного факультету УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі й був, очевидно, в 1930-х рр. «промований» на доктора філософії Українського вільного університету (Наріжний, 1942, т. 1, с. 131).

Новий Пан-отець взявся досить заповзято за відбудову парафії. Вже 2 листопада 1925 р. на стіл ректору УГА Івану Опанасовичу Шовгеніву (1874-1943) Григорій Мельник поклав особисто заяву з проханням утримання певних сум з викладачів Академії на користь парафії. А активно листуючись з Карпаторуським єпископством (греко-католицьким) отець Григорій зумів зібрати необхідний церковний інвентар. Щоправда, звертався він по церковний інвентар й до Канцелярії православного архієпископа Празького. В грудні 1927 р. з Канцелярії празького архієпископа до Подєбрадської парафії надійшов навіть гнівний лист з вимогою повернути запозичений sv. Antimins (Антимінс – посвячена хустина із зашитою частинкою мощів святих на престолі в православних храмах. – О. З.).

За часи свого опікування парафією Григорій Мельник активно листувався і з першим духовним батьком більшості подєбрадців – отцем Петром Білоном. Так, в одному із своїх листів до США він бідкався про те, що «потрібні постійні кошти на утримання церковного хору (15 крон для кожного з десяти хористів на тиждень) та по 50 крон на оплату за світло та одного прислужника». В цілому, при двохразовій Службі Божій на тиждень – близько 400 крон (ЦДАГО України. ф. 269, оп. 3, спр. 510, арк. 10–11). Питався поради як чинити з тими прихожанами, що переходять з парафії до Товариства євангелістів, котре отборилося в Подєбрадах з 1928 р. А головне, як реагувати на подаровану Товариством євангелістів Подєбрадській парафії Біблію українською мовою.

Подєбрадська парафія проіснувала фактично до літа 1938 р. Останні згадки про Службу Божу отцем Григорієм Мельником датуються травнем 1938 р.: «Тепер на святу Паску служилась Служба Божа на українській мові у великий Четвер. А в страсну П'ятницю був виніс плащаниці. Співав

український хор. Співав чудово під орудою нашої визначної диригентки П. Щуровської» (ЦДАГО України. ф. 269, оп. 3, спр. 510, арк. 10–11).

За весь час свого існування «подебрадські автокефалісти» не тільки дбали про опікування людськими душами, а й долучилися до активного життя української еміграційної спільноти в ЧСР. Так відомо, що члени Православного Братства імені святих Кирила та Мефодія активно допомагали фахівцям Еміграційної Ради Комітету допомоги голодуючим на Україні. Так, в лютому 1933 р. подебрадцями були зібрані кошти дружині Василя Біднова – Любові Євгенівні Бідновій (1882 – ?) «яко голодуючій» в сумі 10 американських доларів та 5700 німецьких марок (ЦДАГО України. ф. 269, оп. 3, спр. 92, арк. 50). Стосовно останньої суми внесемо деякі уточнення: мова йде про рейхсмарку, що була запроваджена в Німеччині у 1924 р. До 1936 р. рейхсмарка не мала золотого стандарту, тому її курс по відношенню до американського долару становив 4.2:1, тобто 1 долар коштував 4 рейхсмарки і 20 рейхспфеннігів. Рейхсмарка набула «золотого стандарту» лише в 1936 р. У міжвоєнній Чехословаччині співвідношення банківського курсу чехословацької крони до німецької рейхсмарки в 1924–1936 рр. становило 10:1, тобто за одну рейхсмарку «давали» 10 крон (Зубко, 2010, с. 85–86). Тому, «подебрадські автокефалісти» зуміли зібрати суму в 570 крон. З урахуванням того, що прожитковий мінімум українського емігранта в міжвоєнній ЧСР становив 1 000–1 200 крон, сума в 570 крон була досить таки великою.

Та чи не найбільше «подебрадські автокефалісти» проявили себе в боротьбі з «захоплюючою усіх» на той час евгенією – практикою покращення фізичного та духовного здоров'я людини, а ще в боротьбі з такими девіантними явищами як пияцтво й самогубства.

У 1920-х, після Першої світової війни людство, приголомшене успіхами науки, було готове повірити в її всемогутність. Воно щиро сподівалося, що віднайдеться еліксир безсмертя, оживуть мертві (образ Франкенштейна не просто вигадка письменника, а одна з типових ознак першої половини ХХ ст.) та, головне, буде вибудований ідеальний світ: без хвороб, голоду, тяжкої праці. А якщо наука спроможна вдосконалити світ, то вона, вочевидь, спроможна і вдосконалити людину? Чимало хто з тодішніх фахівців стверджувально відповідав на це запитання. Маючи успіхи в селекції тварин, передбачалося перейти до селекції людини. Ці прагнення відомий російський біолог Костянтин Мережковський (1855–1921) виклав в своєму фантастичному творі «Рай земний» та передав словами жителя ХХVII ст., звертаючись до людей початку ХХ ст. «Це не ангели, не якісь особливі істоти, а такі ж люди, як ви, плоть від плоті вашої та кістка від кістки вашої, але дійсно покращена, вдосконалена порода. І досягли ми цього дуже простим способом – добором, тим самим штучним добором, який був добре відомий у ваш час, але який ви, божевільні, застосовували лише для вдосконалення коней, свиней, собак, всього, але тільки не самих себе. Ось цією безмежно потужною силою ми і скористались для того, щоб переродити людство і

зробити з людей вічно юних, веселих та щасливих дітей» (Мережковський, 2001, с. 123).

Євгеніка – наука про «поліпшення людини» – була дуже популярною в першій половині ХХ ст. Хоча тут слід одразу зробити зауваження: вже на той час говорилося як про «позитивну», так і «негативну» евгеніки, грані між якими були надзвичайно тонкими. Якщо метою «позитивної евгеніки» було сприяння відтворенню людей з ознаками, які розглядалися як цінні для суспільства, – наприклад, відсутність спадкових захворювань, хороший фізичний розвиток і високий інтелект, то мета «негативної евгеніки» полягала у припиненні «відтворення осіб», які мали спадкові дефекти, або тих, кого в цьому суспільстві вважали расово, фізично або розумово неповноцінними. Гору серед евгеністів міжвоєнного світу брали радянські та німецькі фахівці. Та, якщо радянські евгеністи в умовах тогочасних історико-політичних та економічних реалій, навіть з врахуванням Великого терору кінця 1930-х, все ж зуміли перейти до медичної генетики, то фахівці німецької евгеністичної школи обрали шлях расової гігієни, що й спричинило в подальшому цілковиту заборону евгеністичних досліджень у світі.

Зрозуміло, що позиція Вселенської Православної Церкви в цілому і «подебрадського осередку» УАПЦ, зокрема, відносно біологічного удосконалення людства була чіткою та безкомпромісною. Євгеніка, як «позитивна», так і «негативна» – богоборче бунтарство! На думку Православної Церкви й «подебрадських автокефалістів»: наука сама по собі – лише зброя в руках людини, тоді як справжнє поле битви – людське серце. Свої зміст та відтінок спрямованості наука отримує завдяки людині, яка робить моральний вибір у власному серці. Намагаючись створити собі комфортні умови для життя, позбутися хвороб і всього того, що призводить до «поганого» й надає життю мінорних тонів, людство забуває про причини своїх проблем, а головне – про джерело справжньої Життя: Бога. У спробах знайти ліки від смерті, з підходом до справи з найліпшими намірами, криються старі, як світ, людські вади: гординя, самоуправство, незгода з тим, що усвідомлене життя люди повинні починати не з втечі від недосконалості буття, а з розвороту до Творця. Людям потрібно перш за все «шукати Царства Божого і Його правди, а інше все додасться». А якщо Царство Боже – в середині людини, значить, і пошук відповідей на питання, як цього Царства досягти, лежить аж ніяк не евгеністичній площині.

Упродовж 1930-х, коли ЧСР охопила світова економічна криза, а «допомогова акція» була ліквідованою, а, отже, за умов чергового десятиліття невлаштованого еміграційного життя, в реаліях агресивного завоювання націонал-соціалізмом й комунізмом міжвоєнної Європи, серед українських вихідців Праги й Подебрад почастишали випадки пияцтва та самогубства. Софія Русова (1856-1940) писала у своєму «Щоденнику»: «Багато було цього лиха – пиячили і студенти, і професори, бо нелегко було призвичаїтись до емігрантського життя...» (Русова, 2004, с. 233). А в офіційних некрологах повідом-

лялося на кшталт: «...Смерть знайшла його в Подебрадах. Самогубство сталося коло 7-ї години вечора на луках села Клук біля Подебрад: перший стріл поцілів собі в серце, але, мабуть, зівстав в живих – тоді вистрілив собі ще подруге в правий спайок.... (...) Покійний не залишив жадного допису, але із переглянутої переписки та з тих балачок, що він вів перед смертю, можна догадуватися, що він розчарувався в житті на ґрунті тяжких, ненормальних умов емігрантського життя та пережитих страхів останньої московсько-української війни (...) Непевність положення його після скінчення високої школи – це була остання крапля, що переповнила келих терпіння: він часто застановлявся над тією думкою, що станеться з ним, коли закінчить Академію? Покійник був студентом 8-го семестру, пильно вчився, та, здавалось, ніщо не віщувало сумного кінця! За кілька місяців мав одержати диплом інженера. Не судилося!!!!!» (Коваль Р., Моренець В., Юзич Ю., 2017, т. 2, с. 207). (В процитованому некролозі мова йшла про Леонтія (Левка) Яковича Танцюру (1899-1928) із с. Мала Мочулка Гайсинського повіту Подільської губернії нині Теплицького району Вінницької обл. Хорунжого 3-ї Залізної дивізії Армії УНР. – О. 3.).

У діяльності «подебрадських автокефалістів» маємо відзначити два вагомих моменти. Перший: потяг до Храму навіть тих, хто в доеміграційні часи не був віруючим. Давня українська приказка «Як тривога, то до Бога» – найточніше визначення цього явища. В ті ж часі також «з'явилась» і відома молитва емігрантів: «Господи, дай терпіння перенести те, що не можу і що не в силах змінити. Господи, дай сили та мужності змінити те, що можу та повинен. Господи, дай хоч краплю мудрості розрізнити перше від другого» (ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 50, арк. 68).

Другий: повне ігнорування конкурентів. Взаємовідносин «подебрадських автокефалістів» з українськими греко-католиками й тими, що долучилися до РПЦ, – не було жодних. Ворожість відносно греко-католиків пояснювалася великою кількістю українців Західноукраїнської Народної Республіки, з якими доводилося вимушено жити поруч побутово, їх власними політичними сподіваннями й прагненнями та їх позицією щодо УНР в цілому (політично), а також тією репутацією, яку мав митрополит УГКЦ Андрій Шептицький (1865-1944). Особливо гострим критиком уніатства серед «автокефалістів» був Сергій Шелухін (1864-1938). Відносини цих двох груп віруючих гарно ілюстрував популярний наприкінці 1920-х роках анекдот: «Український посіпака опинився на безлюдному острові як ото Робінзон Крузо. Через десять років нашого посіпаку знаходять рятівники. Вони знайомляться з його господарством: милуються хатинкою, городом, одомашненими тваринами, різними господарськими будівлями. Одне тільки дивує рятівників: навіщо посіпака побудував дві Церкви, два храми. «Чому дві?» – запитують рятівники у нього. «А тому, – відповідає той, – що одну я відвідую, а в другу ніколи не ступить моя нога» (ЦДАВО України. ф. 4465, оп. 1, спр. 87, арк. 221). Тому владиці Шептицькому нічого не лишалося, як перевести в 1927 р. греко-католицьку подебрадську парафію до містечка Модржан.

А ось відносини з тими, хто «горнувся» до РПЦ, гарно ілюструє випадок, зафіксований Євгеном Чикаленком (1861-1929) у своєму «Щоденнику»: «Подєбради. 16.02.27 р. Треба записати характеристичний інцидент з тутешнього емігрантського життя. Вмерли два студенти-кубанці. Один – Кравчина – козак давнього запорозького роду, предка якого оспівано в піснях і думках за боротьбу з Савою Чалим; цей Кравчина служив у Врангелівській армії; тут належав до гуртка «русских»–кубанців, які, кажуть, присягали на Николая Николаевича. Другий – Івашина – не козак, а «навгородній» – (иногородній). Батьки якого родом з Рашовки на Полтавщині (нині с. Рашівка Гадяцького району Полтавської області – О. З.), переселилися в Настієвську станицю на Кубані; цей був свідомий українець, служив у Запорозькому Корпусі армії УНР і мав Залізний хрест за Зимовий похід. Студентська громада (УГА) хотіла влаштувати обом їм спільний похорон, але гурток «русских» кубанців» закликав ховати російського єпископа Сєргія, страшенно україножера. Громада запропонувала компроміс – запросити православного чеського священника, що служитиме по-слов'янському, але кубанці відмовилися. Довелося ховати нарізно: Івашину ховала вся Академія в суботу в супроводі автокефального українського священника, а Кравчину – невелика група в неділю. І смерть не примирила українців української орієнтації з українцями русскої орієнтації» (Чикаленко, 2016, с. 217–218).

Ще до 1939 р. й подебрадські автокефалісти підтримували контакти з архієпископом Савватієм. Останній після початку Другої світової війни інформував Імперське Міністерство церковних справ у Берліні, що у його підпорядкуванні є декілька «національних приходів». Однак, за свідченнями архієпископа Горазда на жовтень 1939 р. жодної церковної української православної общини в колишній ЧСР вже не було. Інформація архієпископа Горазда є більш достовірною, оскільки в 1930-х, після тривалої економічної кризи в ЧСР (до 1935 р.), що болюче позначилась на українській політичній еміграції, більшість української еміграційної інтелігенції змушена була «перформатувати» своє життя. Певна її частина, передбачаючи подальші події, виїздила за океан. Інша намагалася влаштувати життя в других європейських країнах. Тому православні приходи (парафії) дійсно розпалися.

Висновки. Отже, православна подебрадсько-українська течія була представлена трьома окремими групами віруючих. Перша з них належала до канонічної юрисдикції Сербської православної церкви під керівництвом архієпископа Горазда (Павлика, 1879-1942 рр.). Друга, переважно «автокефалісти», – Вища Церковна Рада Української Православної Церкви для еміграції на території Чехословацької Республіки на чолі з відомими політиком Сергієм Шелухіним (1864-1938) та знавцем українського церковного життя, фаховим істориком Василем Бідновим (1874-1935) – підпорядковувалася Константинопольському Патріарху. На чолі цієї групи «українських пражан» стояв архієпископ Савватій (Врабець, 1880-1952). А ось третя гру-

па українських емігрантів приєдналася до Російського православного приходу та визнала владу єпископа Сєргія (Корольова, 1881-1952). Еміграційний «автокефальний» осередок виник у курортному містечку Подебради за 20 км від Праги і нараховував 182 студента Української Господарської Академії та 51 викладача. З 1924 р. по 1939 р. душпастиром подебрадських «автокефалістів» був Григорій Мельник (1893 – після 1939). Члени Православного Братства імені святих Кирила та Мефодія були активними учасниками життя української еміграційної спільноти в міжвоєнній ЧСР. Найбільш помітний слід вони полишили не тільки у підтримці високого морального духу, а й в матеріальній підтримці інших вигнанців та їх родин, в боротьбі з пияцтвом, самогубством, евгенією.

Список використаних джерел і літератури:

Бурега, В. (2009). Церковная жизнь украинской эмиграции в Чехии в 1920–1930-е гг. *XIX Ежегодная Богословская конференция* (Т.1). Москва: Изд-во ПСТГУ, 294–299.

Власовський, І. (1998). *Нарис історії Української Православної Церкви* (Т.2). Київ: Вид. Київської Патріархії УПЦ КП, 390 с.

Зубко, О. (2010). *Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923-1933):* (дис... канд. іст. наук: 09.00.12 – Українознавство). Київ, 224 с.

Коваль, Р., Моренець, В. & Юзич, Ю. (2017). «Національна політехніка». «Подебрадський полк» Армії УНР: До історії Українських січових стрільців, Богданівського та Гордієвського полків військ Центральної Ради, 1-ї Сірої, 1-ї Запорозької, 2-ї Волинської, 3-ї Залізної, 4-ї Київської, 5-ї Херсонської, та 1-ї Кулеметної дивізії Армії УНР, Галицької армії, Вільного козацтва, повстансько-партизанського руху, Запорозької Січі Юхима Божка, окремого Чорноморського коша військ Директорії, ЛУН, УВО, ОУН, Карпатської Січі та дивізії «Галичина», (Т.2). Київ: Історичний клуб «Холодний Яр»; «Український пріоритет», 376 с. (Серія «Видатні українці». Кн. 8).

Мережковский, К. С. (2001). *Рай Земной, или Сон в зимнюю ночь. Сказка XXVII века*. Берлин: Издательство Ф. Готгейнера, 1903. Москва: Издательство ПРИОР, 256 с.

Наріжний, С. (1942). *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами* (Т.1, Ч.1). Прага, 1942. Студії Музею Визвольної боротьби України, 780 с.

Русова, С. (2004). *Мемуари. Щоденники*. Київ: Поліграфкнига, 544 с.

Старовойтенко, І. (Упоряд.). (2016). Чикаленко, Є. *Щоденник (1925–1929)*. Київ: Темпора, 448 с.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України).

References:

Burega, V. (2009). *Cerkovnaja zhizn' ukrainskoj jemigracii v Chehii v 1920–1930-e gg.* [Church life of Ukrainian emigration in the Czech Republic in the 1920s-1930s.].

XIX *Ezhagodnaja Bogoslovskaja konferencija* (Vol. 1). Moskva: Izd-vo PSTGU, 294–299. [in Russian].

Vlasovs'kyi, I. (1998). *Narys istoriyi Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy* [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church] (Vol. 2). Kyiv: Vyd. Kyyivs'koyi Patriarkhiyi UPTs KP, 390 s. [in Ukrainian].

Zubko O. (2010). *Stvorennia ta diialnist Ukrainskoho vyshchoho pedahohichnoho instytutu im. M. Drahomanova v Prazi (1923-1933 rr.)* [Creation and activity of the Ukrainian Higher Pedagogical Institute named after M. Drahomanov in Prague (1923-1933)]: (Candidate's thesis). Kyiv, 224 s. [in Ukrainian].

Koval', R., Morenets', V. & Yuzych, Yu. (2017). «Natsional'napolitehnika». «Podebrads'kyi polk» *Armiyi UNR: Do istoriyi Ukrayins'kykh sichovykh stril'tsiv, Bohdanivs'koho ta Hor-diyevs'koho polkiv viys'k Tsentral'noyi Rady, 1-yi Siroyi, 1-yi Zaporoz'koyi, 2-yi Volyns'koyi, 3-yi Zaliznoyi, 4-yi Kyyivs'koyi, 5-yi Khersons'koyi, ta 1-yi Kulemetnoyi dyviziyi Armiyi UNR, Halyts'koyi armiyi, Vil'noho kozatstva, povstans'ko-partyzans'koho rukhu, Zaporoz'koyi Sichi Yukhyma Bozhka, okremoho Chornomors'koho kosha viys'k Dyrektoriyi, LUN, UVO, OUN, Karpats'koyi Sichi ta dyviziyi «Halychyna»* [«National Polytechnic». «Podebrad Regiment» of the Army of the Ukrainian People's Republic: To the history of the Ukrainian Sich riflemen, Bohdaniv and Gordiyev regiments of the troops of the Central Rada, 1st Gray, 1st Zaporizhia, 2nd Volyn, 3rd Zaliznaya, 4th Kyiv, 5th Kherson, and the 1st Machine Gun Divisions of the Army of the Ukrainian People's Republic, the Galician Army, the Free Cossacks, the insurgent-partisan movement, the Zaporizhia Sich of Yukhym Bozhhek, the separate Black Sea basket of the forces of the Directory, the LUN, the UVO, the OUN, the Carpathian Sich, and the Galicia division] (Vol. 2). Kyiv: Istorychnyy klub «Kholodnyy Yar»; «Ukrayins'kyi pryoritet», 376 s. (Seriya «Vydatni ukraintsi». Kn. 8). [in Ukrainian].

Merezhkovskij, K. S. (2001). *Raj Zemnoj, ili Son v zimnjuju noch'. Skazka XXVII veka* [Heaven on Earth, or a Dream on a Winter Night. Fairy tale of the 27th century]. Berlin: Izdatel'stvo F. Gotgejnera, 1903; Moskva: Izdatel'stvo PRIOR, 256 s. [in Russian].

Narizhnyy, S. (1942). *Ukrayins'ka emihratsiya. Kul'turna pratsya ukraintsi emih-ratsiyi mizh dvoma svitovymy viynamy* [Ukrainian emigration. Cultural work of the Ukrainian emigration between the two world wars] (Vol. 1, Ch. 1). Praha, 1942. Studiyi Muzeyu Vyzvol'noyi borot'by Ukrayiny, 780 s. [in Ukrainian].

Rusova, S. (2004). *Memuary. Shchodennyky*. [Memoirs. Diaries]. Kyiv: Polihrafknyha, 544 s. [in Ukrainian].

Starovoytenko, I. (Comps.). (2016). Chykalenko, Ye. *Shchodennyk (1925–1929)* [Diary (1925 – 1929)]. Kyiv: Tempora, 448 s. [in Ukrainian].

Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian].

Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnya Ukrayiny [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. [in Ukrainian].

Отримано: 13.08.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-37.144-156
УДК 327(520)«2001/2006»

ДУБІНСЬКИЙ Володимир – кандидат історичних наук, доцент, перший проректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (dubinskyw@kpnpu.edu.ua)

ORCID 0000-0003-0661-6802

DUBINSKY Volodymyr – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, First vice rector Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 61, Ohiienko Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (dubinskyw@kpnpu.edu.ua)

ЮГА Олександр – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (juha@kpnpu.edu.ua)

ORCID 0000-0001-9872-8929

YUHA Oleksandr – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Department of World History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (juha@kpnpu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Дубінський, В., Юга, О. (2022). Американський та китайський вектори зовнішньої політики Японії прем'єрства Дзюнігіро Коїдзумі (2001-2006 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (37), 144–156.

AMERICAN AND CHINESE VECTORS OF THE JAPANESE FOREIGN POLICY UNDER THE PREMIERSHIP OF JUNICHIRO KOIZUMI (YEARS 2001-2006)

Abstract. *The article defines the essence, peculiarities and results of Prime Minister Koizumi Junichiro's foreign policy concept (2001–2006) in the context of Tokyo's relations with Washington and Beijing at the beginning of the 21st century. **The methodological bases of the study** are the principles of historicism, objectivity and systematicity, as well as different methods. Problem-chronological became the principal method. **The methods** of content analysis, expert assessments were also applied. **The scientific novelty** lies in the attempt to comprehensively study the main vectors of the Japanese (American and Chinese) government's foreign policy activities at the beginning of the 21st century, to determine their content and specifics of implementation, and to establish their consequences. **Conclusions.** It has been established that as Prime Minister, Koizumi paid close attention to the American vector of foreign policy, and as a result, Japan's relations with the United States improved considerably. The strengthening*

of Japan's crisis-response mechanism, and its positive experience of participation in overseas operations, helped the country gradually achieve the status of an equal ally of the United States. Simultaneously, there has been a strain on Japan-China relations. It has been established that China's dissatisfaction with Koizumi's policies stemmed firstly from his focus on strengthening the Japanese-American alliance and secondly from the Prime Minister's own behaviour, which was seen as disrespecting the national feelings of the Chinese ("war of nerves"). As a result, China's official policy was aimed at condemning Koizumi's actions and limiting intergovernmental contacts. As a result, during his premiership, there was no fundamental convergence in the assessment of the historical past and relations between the two countries, which was damaging to both of them in the end.

Key words: Japan, D. Koizumi, foreign policy, USA, China, Asia-Pacific, international relations.

АМЕРИКАНСЬКИЙ ТА КИТАЙСЬКИЙ ВЕКТОРИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЯПОНІЇ ПРЕМ'ЄРСТВА ДЗЮНІТІРО КОЇДЗУМІ (2001-2006 рр.)

Анотація. Метою статті є визначення сутності, особливостей та результатів реалізації зовнішньополітичної концепції прем'єр-міністра Дзюнітіро Коїдзумі (2001-2006 рр.) у контексті взаємовідносин Токіо з Вашингтоном і Пекіном на початку XXI ст. **Методологічними підвалинами дослідження** є принципи історизму, об'єктивності й системності, а також різні методи. В якості основного став проблемно-хронологічний. Також застосовувалися методи контент-аналізу, експертних оцінок тощо. **Наукова новизна** полягає у спробі комплексного дослідження основних векторів зовнішньополітичної діяльності уряду Японії (американського і китайського) на початку XXI ст., визначення їх змісту та особливостей реалізації, а також встановлення їх наслідків. **Висновки.** З'ясовано, що ставши прем'єр-міністром Д. Коїдзумі приділяв особливо велику увагу американському вектору зовнішньої політики, внаслідок чого відбулося істотне поліпшення союзницьких відносин Японії і США. Зміцнення механізму кризового реагування у Японії, позитивний досвід її участі в операціях за кордоном посприяли тому, що країна поступово наближалася до статусу рівноправного союзника США. Водночас, у японо-китайських відносинах спостерігалося їх погіршення. Вияснено, що невдоволення КНР політикою Коїдзумі викликали, перше, його орієнтація на зміцнення японо-американського альянсу, а, по-друге, власне особиста поведінка прем'єр-міністра, в якій вбачалася неповага до національних почуттів китайського народу («війна нервів»). Внаслідок чого, офіційна лінія зовнішньополітичного відомства КНР спрямовувалася на засудження дій Д. Коїдзумі та обмеження міжурядових контактів. Відтак, за період його прем'єрства не відбулося принципового зближення сторін у питаннях оцінки історичного минулого, взаємовідносин між державами, що врешті-решт завдавало шкоди обом країнам.

Ключові слова: Японія, Д. Коїдзумі, зовнішня політика, США, Китай, АТР, міжнародні відносини.

Problem statement. Today, Southeast Asia occupies a special place in the system of global international relations. After all, the region has become a center of the world economy. However, the existing system of relations between the leading

states is far from perfect, which has had a negative impact on their socio-economic development.

One of the most important factors in international relations at the beginning of the 21st century was the ongoing political confrontation in the struggle for influence in the Asia-Pacific Region (APR) between the US, Japan and China. And the politics of each of them undoubtedly had a significant impact on its acuteness. The activities of the government of the talented diplomat Junichiro Koizumi (2001–2006) are illustrative in this regard and require further study.

The current study comprehensively identifies the features of the Japanese government's foreign policy towards the US and PRC, its influence on inter-state relations in the Asia-Pacific region and the role of Junichiro Koizumi in it.

Analysis of the historiography of the problem. Despite the considerable attention of foreign and domestic researchers to the issue of interstate relations between the United States, Japan and China at the beginning of the 21st century, their works are mainly of a political science nature. At the same time, some of them generally analyze international relations in the Asia-Pacific region, omitting Japan's policy at the beginning of the 21st century (Gorodnya, 2010, 198–227; Shevchuk, 2010). Partially the problem we have mentioned is considered in the monographic study by S. Pron, devoted to the coverage of relations between Japan, the USA and Russia in the context of cooperation and rivalry in the Asia-Pacific region during 1951–2007 (Pron, 2008). The work of Shevchuk that focuses on the characteristics of relations between the United States, Russia and China at that time (Shevchuk, 2008), is also of some interest. Some aspects of this problem were also touched upon in scientific studies devoted directly to Japanese-American and Japanese-Chinese relations in the late 20th and early 20th centuries (Paramonov, 2007; Semin, 2009). In Ukrainian historiography the problem has not been studied at all.

The outline of the main material. Prime Minister Koizumi Junichiro became an influential figure in Japanese public and political life at the beginning of the 21st century, his stance greatly influenced the country's domestic stability and its foreign policy image. Nevertheless, before characterizing its foreign policy concept, it is important to determine the background of its formation and the influence of previous governments' doctrines on it. In the case of the Japan-US foreign policy vector, no principled documents on bilateral security cooperation were developed during the first half of the 1990s. The reason for this was the need for the allies to adapt to the new model of international relations and, accordingly, for Japan and the US to develop a modernized strategy to deal with the unstable situation in the Asia-Pacific region (Semenist, 2016, p. 118).

The key role in Tokyo's foreign policy was played by the so-called "Kaif Doctrine", based on the American New World Order doctrine of J. Bush Sr. Compared to previous Japanese military doctrines, it focused on ensuring peace and security in the Asia-Pacific region, ensuring freedom and democracy, security and prosperity in the world in an open market economy system, protecting the

environment, ensuring stable international relations based on dialog and cooperation (Shevchuk, Vovchuk, Pogorelova, 2016, p. 70). In the second half of the 1990s, the country's foreign policy concept was revised, resulting in the development of the Hashimoto Doctrine, which was already aimed at comprehensively ensuring Japan's national security in close cooperation with the US and European countries. Its main task was the "covert" struggle against the strengthening of Chinese influence in the Asian region through political and economic methods (Shevchuk, Vovchuk, Pogorelova, 2016, p. 70).

At the beginning of the 21st century, Japan's new foreign policy strategy began to form. One of its key objectives was to deepen mutually beneficial cooperation with many Eurasian countries. At the same time, relations with the United States remained among the priorities of the country's foreign policy. It has been revealed that before his premiership (during the election campaign) Koizumi positioned himself as an advocate of a strong Japan, which should enjoy great prestige in international circles, have a full-fledged armed force and security guarantees in an alliance with the strongest countries in the world (Koizumi, 2003, 4). After becoming prime minister, he has confirmed that the main objective of his policy was to further strengthen the alliance with the USA, the axis of Japanese foreign policy. Second, the promotion of peace and stability in the Asia-Pacific region was proclaimed. Priority was given to the relations with the PRC, the Republic of Korea and Russia. At the same time, the head of the government sought to ensure the country's leading role in the creation of an international system appropriate to the realities of the 21st century. Koizumi saw the main challenges in achieving this goal as reforming the UN and strengthening the multilateral system of international trade (Urazaeva, 2018, p. 119).

Note that during his premiership, relations with the USA developed especially dynamically. Within a month after becoming the head of the government, he visited the United States, where, during a meeting with G. Bush testified to his loyalty to allied commitments. And, in a fairly short time, he had to confirm this in practice, when Japan took unprecedented steps to participate in the anti-terrorist operation in response to the September 11, 2001 explosions (Shlyndov, 2004, p. 94). Koizumi was the first government leader under whom Japan took part in the military action initiated by its ally after the September tragedy. The prime minister's political will and personality certainly contributed to this, but also to a significant change in the views of the political elite and Japanese society as a whole about the country's role in world politics (Paramonov 2007, p. 27).

In June 2002, Bush and Koizumi agreed to further strengthen security cooperation. Specific areas of cooperation were to be developed in the framework of the 2+2 meetings (at the security advisory committee meetings). During the May 2003 summit, the two heads of state announced the concept of an 'Alliance in a Global Context', which set a course for expanding the alliance's functions from regional interaction to close cooperation in solving world problems (Semin, 2010, p. 36). In February 2005, they adopted "Common Strategic Objectives", a docu-

ment, which, for the first time, clearly defined the scope of their common interests both in the world and in the Asia-Pacific region and provided clear guidelines for long-term cooperation in the transformational processes that have taken place in the international situation. The parties highlighted the most urgent tasks of the early twenty-first century. The priority was to counter international terrorism and prevent the proliferation of weapons of mass destruction (Semenist, 2010, p. 25; Paramonov, 2011, p. 34).

Based on a series of earlier agreements, the two leaders in June 2006 released another document, the Japan-US New Century Alliance, which effectively summarised the experience of working together to strengthen the security relationship. It also confirmed the identity of interests in areas such as winning the war against terrorism, developing a free market, fighting for human rights, ensuring freedom of trade, and strengthening global energy security. It also fixes the previously adopted concept of globalisation of the alliance and defines the directions of cooperation between the countries in the 21st century (Dobrinskaya, 2007, p. 85–86).

Thus, after a few years, both governments revised their security relations to match the new realities. They covered various interests both regionally and globally. It should be stressed that the US was seriously banking on an alliance with Japan, which had shown a willingness to strengthen its role in international affairs. In particular, Washington was interested in Japan's active participation in the US-led fight against terrorism. At the same time, Tokyo was quick enough to show practical readiness in this direction after the tragic events of 11th September. Afterwards, a package of laws was passed that allowed self-defense forces to travel to the Indian Ocean to provide logistics support to anti-terrorist coalition troops. Also under the banner of counter-terrorism, Japan supported other allied moves – military action in Afghanistan and later in Iraq (Dobrinskaya, 2003, p. 80; Dobrinskaya, 2007, p. 86).

It is worth noting that such bold actions were quite risky for Koizumi's political career because his decision to send self-defense forces to Iraq caused ambiguous perception and assessment both in political circles and in society itself. However, the Prime Minister obviously resorted to such actions because of their importance for strengthening the national security of the country. In his conviction, they demonstrated alignment with the US as a politico-military ally capable of actually defending Japan in case of need. Moreover, this policy opened up access to Iraqi oil, which was particularly important for the energy needs of the country and set a precedent for further expansion of the self-defense force's functions beyond its borders (Dobrinskaya, 2007, p. 86–87; Paramonov, 2011, p. 38). In other words, there was a gradual expansion of the self-defense forces and their ability to support the US in a global context. Understandably, for Japan, this also meant an increase in its own international standing.

It was to meet these challenges that the Koizumi government made every effort to strengthen cooperation with the US, including the development of the necessary legal and regulatory framework. In the summer of 2003, for example, the first part of the so-called "emergency legislation" was adopted, defining the

procedure for the government, local governments and the population in situations posing a threat to the country's national security. In June 2004, the document was supplemented by laws to expand the scope of the "Japan-US Mutual Goods and Services Agreement," facilitate the delivery of fuel and other goods, and determine by mutual agreement the use of infrastructure facilities (Dobrinskaya, 2007, p. 87). At the end of 2004, a new policy document emerged that expected a gradual transition from a traditionally passive defense concept to a preventive war strategy. The new National Defense Guidelines set the stage for increased military cooperation with the United States (Paramonov 2007, p. 9).

An important event in the context of Japan-US relations during Koizumi's premiership was the conclusion of negotiations on the American presence in Japan, which began in 1995. The relevant document regulating the process of redeployment of US troops on Japanese territory was finally adopted in May 2005. This was supposed to strengthen the interaction between the military commands of both states. Its importance for Washington was due to its intention to concentrate all military forces in the Pacific region in Japan (Aslanova 2010, p. 144). The adoption of this programme indicated a strengthening of Japan's role as a strategic base for possible US military operations in the region. At the same time, its role in ensuring national security was growing, especially given the set of existing arrangements with Washington. Also, as early as December 2003, the Koizumi government approved the placement of a multi-layered missile defense system in Japan. At the same time, decades-long restrictions on the export of weapons and military technology were lifted, paving the way for the development of a common missile defense system that would guarantee the country's ability to protect itself against potential threats from the DPRK, the PRC and Russia (Dobrinskaya, 2007, p. 88).

Thus, Koizumi's policy showed that in the conditions of instability in the world, the Japanese leadership saw no other way out than to rely on an alliance with the United States. The alliance, which allowed the Japanese to feel safe for decades, pursuing a pacifist policy, has undergone significant changes towards increasing Japan's military commitments. At the same time, Washington also relied on Tokyo as the most important ally in the Asia-Pacific region, a base for possible operations in the Pacific Ocean or the Middle East. Therefore, the transformation of the Alliance, on the one hand, met the requirements of the United States, and on the other hand, strengthened the mechanism of ensuring Japan's national security.

An important direction of the foreign policy of the Koizumi government was the regulation of relations with China. Therefore, in relations between the two countries there were many problems and reasons for conflicts, most of which had deep historical roots. Thus, the Chinese side was extremely painful about the issues related to the "Nanjing Massacre" of 1937, which remained a sore point in the historical memory of the Chinese and caused fierce disputes in Japan (Batakova, 2014, p. 32–33; Batakova, 2016, p. 107).

At the beginning of the XXI century, a new outbreak of tension began to be observed in bilateral relations again, which was caused by the first visit of the

Japanese Prime Minister to Yasukuni Shrine, and the government once again approved new textbooks on the history of Japan, the content of which caused sharp criticism from China (denying Japanese aggression in China). As for Yasukuni Temple, the essence of the conflict was that after Japan's defeat in World War II and the abolition of the state religion, it lost the official support of the state. Despite this, the temple continued to be privately visited by Japanese officials (Petrenko, 2006; Petrunina, 2014, p. 2157). Since Japanese soldiers were honored in Yasukuni, and in particular those who were executed by the Tokyo Tribunal, the governments of the PRC and Republic of Korea expressed constant protests against visits to the temple by Japanese officials (Dobrynska, 2003, p. 97; Molodyakova, 2007, p. 49).

After becoming Prime Minister, Koizumi paid visits to South Korea and China in October 2001. At the same time, in China, on the eve of the next change of political leadership, was discussed the possibility of "new thinking" in relations with Japan, which should be based on the rejection of excessive emphasis on the differences between the two sides in assessing the history. At this, Seoul and Beijing were awaiting the steps to be taken by Tokyo. However, after D. Koizumi's next visit to Yasukuni Shrine in April 2002, the political dialog was suspended. As a result, the official visit of the Prime Minister of Japan China was cancelled. Especially after Hu Jintao came to power in 2002, a new role of China in the region was defined – increasing China's responsibility for the situation in East Asia and recognition of its regional influence by the United States (with the prospect of involving the DPRK in the negotiations since 2004 – Author). Meetings between the leaders of the two countries occurred only at international forums (Batakova, 2014, p. 34; Vidmarovych, 2008, p. 71).

In 2003, the leaders of Japan, China and the Republic of Korea agreed to start trilateral cooperation in discussing various areas of relations. However, the achieved results have not received the desired development (Petrunina, 2014, p. 2157). The Chinese leadership regarded most of Tokyo's foreign policy steps as those aimed at deterring China. Thus, in its opinion, the strengthening of Japan-US cooperation on security issues in the region actually narrowed the field for China's maneuvers (Dobrinskaya, 2007, p. 92; Mikheev, 2009, p. 47). Another aggravation of Japan-China relations occurred in April 2005, when a wave of thousands of anti-Japanese protests and pogroms occurred in major cities of China. Significant damage was caused to Japanese companies and diplomatic missions, as well as private companies. The reason for this was another publication of a history textbook, which omitted the facts of the already mentioned Nanjing Massacre (Batakova, 2014, p. 36).

The Chinese leadership was also dissatisfied with Japan's approach to the problem of Taiwan. Beijing regarded the US and Japan's attempts to inclusion the island into the scope of their military treaty as interference in China's internal affairs. By the end of 2005, the political dialogue between the countries had almost completely stopped. Bilateral ties in various spheres began to break down, and there was a real threat to the economic interests of both countries (Vidmarovych, 2008, p. 72).

Dissatisfaction with D. Koizumi's actions even reached such a level that at the APEC summit in Busan in November 2005, as well as at the ASEAN summit in December 2005 in Malaysia, Hu Jintao refused to meet the Japanese Prime Minister, because the latter on October 17 again made a pilgrimage to Yasukuni, which, according to Beijing, perpetuated the memory of Japanese war criminals. The representative of the Ministry of Foreign Affairs of China demanded that Koizumi abandon his further visits, because in this way he glorifies 14 war criminals who are directly responsible for the aggression against China during World War II. The Japanese Prime Minister rejected this criticism of Beijing, stressing that visiting Yasukuni does not cause any harm to the diplomatic image of his country and does not offend the feelings of the Chinese. After all, the purpose of his visits to the shrine was to honour the downfall during the war and renounce the war as a means of resolving interstate disagreements and conflicts (Dobrynska, 2007, p. 93; Molodyakova, 2007, p. 51; Shilkina, 2014, p. 945).

The visit of the Prime Minister to the temple was also the reason for the fact that over the past four years, the two heads of state have not paid mutual visits. Dialogue at the highest level has actually been frozen. The situation became so unfavourable that many Japanese parliamentarians and professionals appealed to the Prime Minister with a request to stop the pilgrimage to Yasukuni. However, Koizumi again repeated that visiting the temple was his personal business, and it should not affect relations with other countries (Dobrynska, 2007, p. 93).

China's leadership stated that it was ready to develop relations with Japan if it cooperated in the spirit of "learning lessons from the past and looking to the future" (Batakova, 2014, p. 40). And they were certainly important for the country. First, China's voice as a permanent member of the UN Security Council was necessary for Tokyo to obtain a permanent seat in the UN Security Council. Secondly, China could be central to ensuring security in Asia, as well as in solving problems with the DPRK. Of course, involving China in multilateral dialogues in Asia, close economic cooperation, and promoting its democratisation were in Japan's national interests. Therefore, the Japanese leadership was aware of the need to improve bilateral relations with China (Dobrynska, 2007, p. 93–94).

Conclusions. After taking the post of Prime Minister, Koizumi paid special attention to the development of the American vector of foreign policy. During his stay in power, the large-scale consolidation of joint efforts in the alliance with the United States was significantly strengthened, and simultaneously, Japan's role in it grew significantly. At the same time, none of the previous prime ministers adopted so many normative documents in the field of real strengthening of national security. Improved crisis response mechanisms in Japan and its experience in operations abroad contributed to the fact that the country was gradually approaching the status of an equal ally of the United States.

In Japan-China relations, in contrast, there was a deterioration. The PRC's dissatisfaction with Koizumi's policy was caused by his one-sided orientation to

strengthening the Japan-US alliance, as well as the Prime Minister's attempts to revive the tradition of honoring the memory of fallen soldiers ("spirits of heroes") for the Emperor and the Japanese state during 1858-1945, in which the Chinese authorities saw disrespect for the national feelings of the Chinese people ("war of nerves"). The official line of the PRC was aimed at condemning such a policy of D. Koizumi and limiting intergovernmental contacts. Scandals also regularly broke out around Japanese textbooks on national history, which were not perceived in China. Therefore, during Koizumi's premiership, there was no rapprochement between the parties in the assessment of the historical past, which ultimately harmed both countries.

Список використаних джерел і літератури:

Асланова, О. С. (2010). Япония и США в XXI веке: региональные факторы упрочнения альянса. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения*, (2), 141–149. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yaponiya-ssha-v-xxi-veke-regionalnye-factory-uprocheniya-alyansa> (дата звернення: 10.06.2022).

Батакова, А. А. (2016). Подходы правительства Японии к проблемам исторического прошлого. *Вестник МГИМО-Университета*, 1 (46), 106–117. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/podhody-pravitelstva-yaponii-k-problemam-istoricheskogo-proshlogo> (дата звернення: 06.05.2022).

Батакова, А. А. (2014). Проблемы исторического прошлого в современных отношениях Японии с Китаем и Республикой Корея. *Проблемы Дальнего Востока*, 6, 32–44. URL: <http://naukarus.com/problemu-istoricheskogo-proshlogo-v-sovremennyh-otnosheniyah-yaponii-s-kitaem-i-respublikoy-koreya> (дата звернення: 08.09.2022).

Видмарович, Б. (2008). Японо-китайские отношения 2001-2007 гг. *Вестник РГУ им. И. Канта. Гуманитарные науки*, (12), 70–74. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yaropo-kitayskie-otnosheniya-2001-2007-godov> (дата звернення: 10.06.2022).

Городня, Н. (2010). Країни Східної Азії в першому десятилітті ХХІ ст.: регіональні інтеграційні ракурси та глобальні пріоритети. *Дослідження світової політики*. Київ, (50), 198–227.

Дзюньбитиро Коидзуми: «Только победа!». (2003). *Независимая газета*. (265), 4. URL: http://www.ng.ru/dipkurer/2003-12-08/15_koidzumi.html (дата звернення: 06.05.2022).

Добринская, О. А. (2007). О внешнеполитических итогах деятельности Дз. Коидзуми. *Япония, 2007: ежегодник*. Москва: АИРО-XXI, 84–101. URL: http://yearbookjapan.ru/images/book/japan_2007.pdf (дата звернення: 08.09.2022).

Добринская, О. А. (2003). О подходе Японии к борьбе с международным терроризмом. *Япония 2002-2003. Ежегодник*. Москва: Издательство «МАКС-Пресс», 83–101. URL: http://yearbookjapan.ru/images/book/japan_2002-2003.pdf (дата звернення: 10.06.2022).

Добринская, О. А. (2003). Отношения Японии с крупными державами АТР. *Мировая экономика и международные отношения*, (3), 95–101.

Зовнішня політика країн АТР (1945 – 2000-і рр.): [навч. посіб.] / О. В. Шевчук, Л. А. Вовчук, І. С. Погорелова. (2016). Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 292 с. URL: <http://lib.chmnu.edu.ua/pdf/posibnuku/352/6.pdf> (дата звернення: 06.05.2022).

Михеев, В. В. (2009). Китай – Япония: стратегическое соперничество и партнерство в глобализирующемся мире. Москва, 360 с. URL: <http://www.prometeus.nsc.ru/acquisitions/10-05-04/cont10.ssi> (дата звернення: 08.09.2022).

Молодякова, Э. В. (2007). Многоаспектность проблемы святилища Ясукуни. *Япония 2007. Ежегодник*. Москва: «АИРО-XXI», 48–68. URL: http://yearbookjapan.ru/images/book/japan_2007.pdf (дата звернення: 08.09.2022).

Парамонов, О. Г. (2011). Адаптация японо-американского альянса к вызовам нового столетия: успехи и неудачи. *Вестник МГИМО-Университет*, 4 (19), 33–43. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/adaptatsiya-yapono-amerikanskogo-alyansa-k-vyzovam-novogo-stoletiya-uspehi-i-neudachi> (дата звернення: 10.06.2022).

Парамонов, О. Г. (2007). *Японо-американские понятия в новых геополитических условиях (1996-2005 гг.)* (автореф. дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.15 – История международных отношений и внешней политики). Москва, 32 с.

Петренко, Є. (2006). «Храм спотикання» японського прем'єра. *Демократична Україна*, (159). URL: <https://dua.com.ua/2006/159/index.shtml> (дата звернення: 06.05.2022).

Петрунина, Ж. В. (2014). Китайско-японские отношения в конце XX – начале XXI вв.: от конфронтации к взаимодействию. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*, (20), 2156–2160. URL: <https://e-koncept.ru/2014/54695.htm> (дата звернення: 10.06.2022).

Пронь, С. В. (2008). *Японія – США – Росія: співробітництво та суперництво в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. 1951-2007 роки*: монографія. Миколаїв: вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 296 с.

Семеніст, І. (2010). Розвиток американо-японського союзу безпеки після подій 11 вересня 2001 року. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, (88), 24–26. URL: <file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/1236-4789-1-PB.pdf> (дата звернення: 10.06.2022).

Семеніст, І. В. (2016). *Еволюція американсько-японського союзу безпеки (1991-2001 рр.)*: монографія. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 204 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/78041068.pdf> (дата звернення: 06.05.2022).

Семи́н, А. В. (2010). США – Япония: полвека альянса. *США – Канада. Экономика, политика, культура*, (8), 34–46.

Семи́н, А. В. (2009). *Японо-китайские отношения: основные аспекты, проблемы и тенденции (1991-2007 гг.)* (автореф. дисс. ... докт. ист. наук: спец. 07.00.15 – История международных отношений и внешней политики). Москва, 34 с.

Уразаева, Ф. П. (2018). Внешняя политика Японии на современном этапе. *Теории и проблемы политических исследований*, (4), 117–129. URL: <http://publishing-vak.ru/file/archive-politology-2018-4/13-urazava.pdf> (дата звернення: 10.06.2022).

Шевчук, О. В. (2008). *Китай між США і Росією: геостратегічні відносини*: монографія. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 448 с.

Шевчук, О. В. (2010). *Система безпеки Азійсько-Тихоокеанського регіону: фактори формування та тенденції розвитку*: монографія. Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. П. Могили, 197 с.

Шилкина, А. Ю. (2014). Взаимоотношения Японии и Китая в современном мире. *XVII Международная конференция памяти профессора Л. Н. Когана «Культура, личность, общество в современном мире: Методология, опыт эмпирического исследо-*

ванія», 20-21 марта 2014 г. Екатеринбург: УрФУ, 881–891. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/52021/1/klo_2014_117.pdf (дата звернення: 06.05.2022).

Шлындов, А. В. (2004). Япония – США: борьба с терроризмом. *Актуальные проблемы современной Японии*. Москва: Ин-т Дальн. Вост. РАН, вып. XX, 97–101. URL: http://www.ifes-ras.ru/images/abook_file/apsj_20.pdf (дата звернення: 10.06.2022).

References:

Aslanova, O. S. (2010). YAponiya i SSHA v XXI veke: regionalnye faktory uprochneniya alyansa [Japan and the USA in the 21st century: regional factors for strengthening the alliance]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*. Seriya 4: Istoriya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya. (2), 141–149. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/yaponiya-ssha-v-xxi-veke-regionalnye-faktory-uprochneniya-alyansa> [in Russian].

Batakova, A. A. (2016). Podhody pravitelstva YAponii k problemam istoricheskogo proshlogo [Approaches of the Japanese government to the problems of the historical past]. *Vestnik MGIMO-Universiteta*. 1 (46), 106–117. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/podhody-pravitelstva-yaponii-k-problemam-istoricheskogo-proshlogo> [in Russian].

Batakova, A. A. (2014). Problemy istoricheskogo proshlogo v sovremennyh otnosheniyah YAponii s Kitaem i Respublikoj Koreya [Problems of the Historical Past in Japan's Modern Relations with China and the Republic of Korea]. *Problemy Dalnego Vostoka*. (6), 32–44. Retrieved from <http://naukarus.com/problem-y-istoricheskogo-proshlogo-v-sovremennyh-otnosheniyah-yaponii-s-kitaem-i-respublikoy-koreya> [in Russian].

Vidmarovich, B. (2008). YApono-kitajskie otnosheniya 2001-2007 gg. [Japan-China relations 2001-2007]. *Vestnik RGU im. I. Kanta. Gumanitarnye nauki*. (12), 70–74. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/yapono-kitajskie-otnosheniya-2001-2007-godov> [in Russian].

Gorodnya, N. (2010). Krayini Shidnoyi Azii v pershomu desyatilitti HHI st.: regionalni integracijni rakursi ta globalni prioriteti [East Asian countries in the first decade of the 21st century: prospects for regional integration and global priorities]. *Doslidzhennya svitovoyi politiki*. Kyiv, (50), 198–227. [in Ukrainian].

Dzyunitiro Koidzumi: “Tolko pobeda!”. (2003). *Nezavisimaya gazeta*. (265), 4. Retrieved from http://www.ng.ru/dipkurer/2003-12-08/15_koidzumi.html [in Russian].

Dobrinskaya, O. A. (2007). O vneshnepoliteskich itogah deyatel'nosti Dz. Koidzumi [On the foreign policy results of Dz. Koizumi]. *YAponiya, 2007: ezhegodnik*. Moskva: AIRO-XXI, 84–101. Retrieved from http://yearbookjapan.ru/images/book/japan_2007.pdf [in Russian].

Dobrinskaya, O. A. (2003). O podhode YAponii k borbe s mezhdunarodnym terorizmom [On Japan's approach to combating international terrorism]. *YAponiya 2002-2003. Ezhegodnik*. Moskva: Izdatel'stvo «MAKS-Press», 83–101. Retrieved from http://yearbookjapan.ru/images/book/japan_2002-2003.pdf [in Russian].

Dobrinskaya, O. A. (2003). Otnosheniya YAponii s krupnymi derzhavami ATR [Japan's relations with the major powers of the Asia-Pacific region]. *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya*, (3), 95–101. [in Russian].

Zovnishnia polityka krain ATR (1945 – 2000-i rr.): [navch. posib.] [Foreign policy of the APR countries (1945–2000s): [teaching manual] / O. V. Shevchuk, L. A. Vovchuk, I. S. Pohorielova. (2016). Mykolaiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly, 292 s. Retrieved from <http://lib.chmnu.edu.ua/pdf/posibnuku/352/6.pdf> [in Ukrainian].

Miheev, V. V. (2009). *Kitaj – YAponiya: strategicheskoe sopernichestvo i partnerstvo v globaliziruyushhemsya mire* [China-Japan: strategic rivalry and partnership in a globalizing world]. Moskva, 360 s. Retrieved from <http://www.prometeus.nsc.ru/acquisitions/10-05-04/cont10.ssi> [in Russian].

Molodyakova, Je. V. (2007). *Mnogoaspektnost problemy svyatilishha Yasukuni* [Multidimensionality of the Yasukuni Shrine problem.]. *YAponiya 2007. Ezhegodnik*. Moskva: «AIRO-HHI», 48–68. Retrieved from http://yearbookjapan.ru/images/book/japan_2007.pdf [in Russian].

Paramonov, O. G. (2011). *Adaptatsiya yaponu-amerikanskogo alyansa k vyzovam novogo stoletiya: uspehi i neudachi* [Adapting the Japan-US Alliance to the Challenges of the New Century: Successes and Failures]. *Vestnik MGIMO-Universitet*, 4 (19), 33–43. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/adaptatsiya-yaponu-amerikanskogo-alyansa-k-vyzovam-novogo-stoletiya-uspehi-i-neudachi> [in Russian].

Paramonov, O. G. (2007). *YApono-amerikanskije ponyatiya v novykh geopoliticheskikh usloviyah (1996-2005 gg.)* [Japanese-American concepts in new geopolitical conditions (1996-2005)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Moskva, 32 s. [in Russian].

Petrenko, Ye. (2006). «*Khram spotykannia*» yaponskoho premiera [“Stumbling Temple” of the Prime Minister of Japan]. *Demokratychna Ukraina*, (159). Retrieved from <https://dua.com.ua/2006/159/index.shtml> [in Ukrainian].

Petrulina, ZH. V. (2014). *Kitajsko-yaponskie otnosheniya v konce HH – nachale XXI vv.: ot konfrontatsii k vzaimodejstviyu* [Sino-Japanese Relations in the Late 20th – Early 21st Centuries: From Confrontation to Interaction]. *Nauchno-metodicheskij elektronnyj zhurnal «Koncept»*, (20), 2156–2160. Retrieved from <https://e-koncept.ru/2014/54695.htm> [in Russian].

Pron, S. V. (2008). *Yaponiia – SSHa – Rosiia: spivrobotnytstvo ta superyntstvo v Aziisko-Tykhookeanskomu rehioni. 1951-2007 roky: monohrafiia* [Japan – USA – Russia: Cooperation and Rivalry in the Asia-Pacific Region. 1951-2007: Monograph]. Mykolaiv: vyd-vo MDHU im. Petra Mohyly, 296 s. [in Ukrainian].

Semenist, I. (2010). *Rozvytok amerykano-yaponskoho soiuzu bezpeky pislia podii 11 veresnia 2001 roku* [Development of the US-Japan Security Alliance after the events of September 11, 2001]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, (88), 24–26. Retrieved from <file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/1236-4789-1-PB.pdf> [in Ukrainian].

Semenist, I. V. (2016). *Evolutsiia amerykano-yaponskoho soiuzu bezpeky (1991–2001 rr.): monohrafiia* [Evolution of the US-Japan Security Alliance (1991–2001). Monograph]. Kyiv: Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka, 204 s. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/78041068.pdf> [in Ukrainian].

Semin, A. V. (2010). *SSHA – YAponiya: polveka alyansa* [US-Japan: half a century of alliance]. *SSHA – Kanada. Jekonomika, politika, kultura*, (8), 34–46. [in Russian].

Semin, A. V. (2009). *YApono-kitajskie otnosheniya: osnovnye aspekty, problemy i tendentsii (1991-2007 gg.)* [Japanese-Chinese relations: main aspects, problems and trends (1991 – 2007)] (*Extended abstract of doctoral thesis*). Moskva, 34 s. [in Russian].

Urazaeva, F. P. (2018). *Vneshnyaya politika YAponii na sovremennom jetape* [Japan's foreign policy at the present stage]. *Teorii i problemy politicheskikh issledovanij*. (4), 117–129. Retrieved from <http://publishing-vak.ru/file/archive-politology-2018-4/13-urazaeva.pdf> [in Russian].

Shevchuk, O. V. (2008). *Kytai mizh SSHA i Rosiieiu: heostrategichni vidnosyny*: monohrafiia [China between the USA and Russia: geostrategic relations: monograph]. Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. Petra Mohyly, 448 s. [in Ukrainian].

Shevchuk, O. V. (2010). *Systema bezpeky Aziisko-Tykhookeanskoho rehionu: faktory formuvannia ta tendentsii rozvytku*: monohrafiia [The security system of the Asia-Pacific region: factors of formation and development trends: monograph]. Mykolaiv: Vydavnytstvo ChDU im. P. Mohyly, 197 s. [in Ukrainian].

Hilkina, A. YU. (2014). *Vzaimootnosheniya Yaponii i Kitaya v sovremennom mire* [Relations between Japan and China in the modern world]. *XVII Mezhdunarodnaya konferenciya pamyati professora L. N. Kogana "Kultura, lichnost, obshchestvo v sovremennom mire: Metodologiya, opyt jempiricheskogo issledovaniya"*, 20-21 marta 2014 g. Ekaterinburg: UrFU, 881–891. Retrieved from http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/52021/1/klo_2014_117.pdf [in Russian].

SHlyndov, A. V. (2004). *Yaponiya – SSHA: borba s terorizmom* [Japan – USA: the fight against terrorism]. *Aktualnye problemy sovremennoj Yaponii*. Moskva: In-t Daln. Vost. RAN, vyp. HH, 97–101. Retrieved from http://www.ifes-ras.ru/images/abook_file/apsj_20.pdf [in Russian].

Отримано: 12.09.2022

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI 10.32626/2309-2254.2022-37.157–168

УДК 94(477.43-21Кам'янець-Подільський)«17/18»:061.251

ЗАДОРОЖНЮК Андрій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (zador3065@gmail.com)

ORCID 0000-0002-2369-9235

ZADOROZHNYUK Andriy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (zador3065@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Задорожнюк, А. (2022). Масонство у Кам'янці-Подільському: персоналії, ідеї, символи. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки, (37), 157–168.

МАСОНСТВО У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ: ПЕРСОНАЛІЇ, ІДЕЇ, СИМВОЛИ

***Анотація.** Мета дослідження – на основі аналізу джерел та історичної літератури розглянути проблему проникнення масонських ідей до Кам'янця-Подільського наприкінці XVIII – на початку XIX ст., з'ясувати особи творців масонських лож, їх склад та символіку. **Методологічна основа** дослідження базується на двох фундаментальних принципах – історизму й об'єктивності. Принцип історизму передбачає реалізацію прагнення розглядати явища, що мають початок і закінчення, сприймаються як певний процес становлення, який протікає в конкретних умовах або обставинах. Принцип об'єктивності вимагає відтворення минулого неупереджено, без кон'юнктурних перекручень, без «виправлень» колишніх подій для доказу власних суб'єктивних наукових позицій. **Наукова новизна** полягає у формуванні комплексного бачення трансформаційних процесів, що відбувалися на теренах міста в межах досліджуваного періоду. При цьому, поширення масонських ідей в Кам'янці-Подільському пов'язується із глибокими змінами соціального і етично-морального характеру, зумовленими пошуком нових шляхів розвитку суспільства і держави, а також наявністю в місті значного інтелектуального потенціалу, людей, які намагалися дивитися в майбутнє, змінюючи його на краще. **Висновки.** Масонські ідеї проникли до Кам'янця-Подільського в пе-*

ріод системних трансформацій, які зумовили глибинні зміни адміністративного, соціального та етично-морального характеру і стали відголоском культурних зв'язків між Сходом і Заходом. Масонство повсюдно вважало своїм основним завданням створення всесвітнього, наднаціонального братства, нехтувало специфікою національного розвитку тих країн, де знаходило свій притулок і відверто прагнуло універсалізму. Шлях європейського масонства до Кам'яця лежав через Стамбул, а згодом став тісно пов'язаним із Варшавою і Санкт-Петербургом. Носіями масонських ідей в місті стали Юзеф Мікоша і Станіслав Пільштин, які впродовж кількох десятиків років визначали шляхи розвитку організації, її ідеї та символіку.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, масонство, трансформації, ложа, символіка.

FREEMASONRY IN KAMIANETS-PODILSKYI: IDEAS, PEOPLE, SYMBOLS

Abstract. *The purpose of the study* is to examine the problem of the penetration of Masonic ideas into Kamianets-Podilskiyi at the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries, based on the analysis of sources and historical literature, to find out the identity of the creators of the Masonic lodges, their composition, and symbolism. **The methodology of the research** is based on two fundamental principles – historicism and objectivity. The principle of historicism involves the realization of the desire to consider phenomena that have a beginning and an end, perceived as a certain process of formation in specific conditions or circumstances. The principle of objectivity requires the reproduction of the past impartially, without conjunctival distortions, and without “corrections” of past events to prove one’s subjective scientific positions. **The scientific novelty** lies in the formation of a comprehensive vision of the transformational processes that took place on the city’s territory within the studied period. At the same time, the spread of Masonic ideas in Kamianets-Podilskiyi relates to deep changes of a social, ethical, and moral nature caused by the search for new ways of development of society and the state, as well as the presence in the city of significant intellectual potential, people who tried to look into the future, changing it for the better. **Conclusions.** Masonic ideas penetrated Kamianets-Podilskiyi during the period of systemic transformations, which led to profound changes in administrative, social, ethical, and moral character and became an echo of cultural ties between the East and the West. Freemasonry everywhere considered its main task to create a worldwide, supranational brotherhood, neglected the specifics of the national development of those countries where it found its refuge, and openly sought universalism. The path of European Freemasonry to Kamianets laid through Istanbul and later became closely connected with Warsaw and St. Petersburg. The bearers of Masonic ideas in the city were Józef Mikoša and Stanislaw Piłstyn, who, for several decades, had determined the ways of development of the organization, its ideas, and symbols.

Key words: Kamianets-Podilskiyi, Freemasonry, transformations, lodge, symbolism.

Постановка проблеми. Впродовж століть Кам'янець-Подільський відігравав роль не лише потужного оборонного форпосту, а й культурно-освітнього та торговельного осередку, що підносило місто на рівень ключового центру регіону. Для забезпечення згаданих функцій на прикордонні особлива увага надавалася питанням комунікації і співпраці, яку забезпечували представники різних професій і сфер діяльності.

У другій половині XVIII ст. на Поділлі відбувалися системні трансформації, що зумовили глибинні зміни адміністративно-територіального та соціально-економічного характеру. Зміни стали епохальними навіть в етично-моральному плані, оскільки призвели до формування кардинально нових правил і норм життя. Початком стали події Французької революції, яка змінила структуру європейського суспільства і відкрила новий етап його розвитку. Французька революція стала переломним моментом в історії західної демократії – як епоха переходу від доби абсолютизму і аристократії, до доби демократії та участі різних верств населення в житті країни.

Анархія революціонерів і втома народу привели до влади Наполеона, який своїм піднесенням значною мірою зобов'язаний поширенням масонської ідеології. Історія Наполеона стала періодом справжнього процвітання масонства. При цьому, наприкінці XVIII ст. перемогли і набули поширення гасла Французької революції й водночас масонські принципи «Свобода, Рівність і Братство», які сприяли кардинальним змінам на всьому європейському континенті (Варварцев, Мартинов, 2013).

Разом із тим, Кам'янець-Подільський у другій половині XVIII ст. стає важливим центром у вирішенні торговельних і політичних питань на східному кордоні Польщі, тут формується важлива вісь інтересів Варшава – Кам'янець – Стамбул (Król-Mazur, 2008, с. 439). Кам'янець стає містом, у якому згадані інтереси набирали змісту і реалізації, притягували політиків, військових, підприємців і навіть перекладачів із східних мов – драгоманів.

Аналіз джерел та останні дослідження. Масонство на українських землях традиційно викликало інтерес дослідників. Проте, в радянській історіографії масонство досліджуваного періоду вивчалось, насамперед, у контексті декабристського руху і виникнення революційних гуртків і течій. Саме такий аспект зумовив формування значної кількості міфів довкола таємних організацій. У період новітньої історії України, після здобуття незалежності, тема масонства активно досліджувалася О. Крижанівською, що вилилося у захист дисертації «Масонство в Україні у другій половині XVIII – на початку XX ст.» (Крижанівська, 1997). Початок нового тисячоліття означився виходом ґрунтовних досліджень масонського руху в Україні, в яких окремі сторінки присвячені масонським організаціям Кам'янця-Подільського (Богданова, 2005; Гуржій, 2018; Димчук, 2020; Лашук, 2020; Яневский, 2018). Популяризацію теми та інтерес до неї широкої громадськості був зумовлений підготовкою низки інформаційних програм на ютуб-каналах, насамперед Данилом Яневським (Масони в Україні. Грушевський, Скоропадський, Петлюра, Сковорода... Хто ще?) та Вахтангом Кіпіані (Масони в Україні. Програма «Історична правда»). Величезний резонанс серед наукових кіл і громадськості країни викликало видання книги Савченка В. «Україна масонська», що стала навіть переможцем конкурсу «Книжка року – 2008» від журналу «Кореспондент» (Савченко, 2008). Автор стверджує, що «масони створили Нову Європу і за великим ра-

хунком, ми живемо у світі, який придумали творці-“будівельники”: Моцарт і Бетховен, Гюго і Фіхте, Ньютон і Гарібальді, Вашингтон і Прудон... Не варто і нам цуратися того, що формування світогляду українців відбулося під впливом масонів: гетьманів Розумовського і Скоропадського, письменників Котляревського і Франка, державотворців Драгоманова, Грушевського і Петлюри» (Савченко, 2008).

Як кожне історичне явище, масонство досліджується на основі джерел, проте через таємничість таких організацій джерельна база надто обмежена. До того ж, після заборони масонських лож на території Російської імперії у 1822 р., влада видала наказ знищити усі сліди існування таких організацій, щоби «навіть пам'яті про них не залишилося» (Масонство в его прошлом..., 1991, с. 244). Джерельна база для дослідників в основному представлена матеріалами, які були зібрані жандармським управлінням по справах декабристів. Оскільки, владу цікавили питання участі в русі представників військових та чиновництва, склався радянський міф про їх домінування в середовищі масонів.

Мета дослідження полягає у спробі з'ясувати шляхи проникнення масонських ідей до Кам'янця-Подільського, виявити творців та учасників масонських лож, а також описати їх символіку кінця XVIII – початку XIX ст.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, найбільшим міфом про масонів у Кам'янці-Подільському стали публікації робіт радянських істориків, пов'язаних із вивченням декабристського руху. Зокрема, в серії ЖЗЛ у 1987 р. була опублікована романтична біографія Володимира Раєвського (1795-1872 рр.), у якій цілий розділ присвячений діяльності гуртка «Залізні перстні» в Кам'янці-Подільському (Бурлачук, 1987, с. 21–27).

Згідно інформації автора, саме у Кам'янці-Подільському була створена одна з перших таємних офіцерських організацій в Україні. У 1816 році в Кам'янці-Подільському офіцер, герой Бородіно, поет В. Раєвський заснував таємний політичний гурток “Залізні перстні”.

Відомо, що у 1815 р. поручик В. Раєвський був направлений ад'ютантом начальника артилерії 7-го піхотного корпусу до Кам'янця-Подільського, де знаходився штаб. Молодий офіцер швидко ознайомився з містом та його віковою історією. А коли в один із недільних днів у квартирі В. Раєвського зібрався його нові друзі: ад'ютант командира 7 корпусом Приклонський, капітан штабу Кисловський, штабс-капітан Тамбовського піхотного полку Губин, інспектор подільської лікарської управи лікар Диммер, начебто саме В. Раєвський запропонував утворити товариство вільнодумців і назвати його «Залізні перстні». Про належність до такого товариства мали засвідчувати залізні перстні, які належало носити учасникам на лівій руці (Бурлачук, 1987, с. 21). Попередньо Петро Приклонський замовив їх у місцевого коваля. Сучасники говорили про витонченість залізних перстнів, що засвідчувала майстерність коваля. В. Раєвський запропонував розробити статут това-

риства і винести його на обговорення. Офіцери гарнізону схвально сприйняли пропозицію В. Раєвського (Бурлачук, 1987, с. 24).

Із членами гуртка домовилися про те, що будуть тримати утворене товариство в таємниці, проте зберегти таємницю в Кам'янці не вдалося. Уже за тиждень увесь кам'янецький гарнізон жив новиною, що в місті діє таємний гурток, члени якого носять залізні перстні, які, начебто, захищають їх власників від усілякої хвороби. Чутки про чудодійні здатності залізних перстнів миттєво поширилися містом. Першими побажали отримати чудо-перстні дружини місцевих керівників різного рівня.

Начальник артилерії корпусу, побачивши залізний перстень на руці Раєвського, навіть не запитав про його призначення, а лише поцікавився де він його придбав. Місцевий коваль швидко переконався в «чудодійності перстнів», оскільки не встигав виконувати замовлення на їх виготовлення. Вже за місяць ціна на перстні неймовірно зросла. Усі хто приїздили до міста у той час, вважали неймовірною вдачею отримати цей «чудодійний» сувенір (Бурлачук, 1987, с. 25).

Коли на черговому засіданні товариства В. Раєвський розповів про популярність залізних перстнів, членів організації це сильно розважило. В. Раєвський зазначив, що якщо виходити із наявності залізного перстня на руці, то усі жінки гарнізону вже належать до нашого товариства.

Організація швидко набирала популярності, до її складу вступали молоді офіцери гарнізону, завершувалася розробка проекту статуту, проте сталося несподіване – Приклонського і Димера перевели на нове місце служби, а Раєвський в січні 1817 р. прийняв рішення піти у відставку. Після від'їзду з міста головних нахненників, гурток припинив своє існування (Бурлачук, 1987, с. 27). Така романтизовано-легендарна історія масонського товариства в Кам'янці, викладена у роботі Ф. Бурлачука, стала основою міфу про таємну військову організацію масонського спрямування.

Водночас факти засвідчують зовсім іншу картину. Безсумнівним фактом є існування в Кам'янці на початку XIX ст. масонської ложі під назвою «Осіріс до полум'яної зорі» («Osiris pod Gwiazdą Płomieniejąca», «Озириса к пламенеющей звезде», «d'Osiris a l'Étoile flamboyante») (Prusiewicz, 1915, с. 86). Членом цієї ложі у 1816 р. став В. Раєвський, проте уже на початку наступного року він виїхав з міста. Робочими мовами товариства були французька, польська, російська. О. Прусевич зазначав, що «майстром крісла ложі був лікар Францішек Димер, інспектор лікарський; помічником його – лікар Ян Чайковський, майстрами виборними – Томаш Міхаловський і Мартин Кроковський, секретарем – Ігнацій Садовський, віце-регент судового трибуналу; в числі інших членів були: браття Сабінський, Симон Чайковський, Козмінський – інтендантські капітани, Францішек Маліновський, Яновіч, Мікоша, стан землевласників представляли: Францішек Добек, Оржеховський, Раціборський та інші» (Prusiewicz, 1915, с. 87). Згідно іншого джерела, в період між 1818-1822 рр. до кам'янецької ложі «Осіріс до полум'яної

зорі» належали: Алексіано, майор Дніпровського піхотного полку; Олексій Бахметьев (1774-1841), подільський губернатор, генерал від піхоти; Францішек Добек, землевласник; Гусев, капітан Томського піхотного полку; Яновіч; Францішек Маліновський; Юзеф Мікоша; Станіслав Пілштин (Піхельштейн), драгоман Речі Посполитої у 1779-1781 рр.; Каспер Плонський, адвокат Подільського трибуналу; Якуб Вальц, підполковник 17-ї артилерійської бригади, командир 3-ї легкої артилерійської роти; Зверев, підполковник 4-го полку; Ігнацій Жадовський, регент Подільського трибуналу; Жуков, лейтенант піхотного полку, м. Кременчук (Małachowski-Łempicki, 1929, с. 11–163). Членами ложі були Ксаверій Павліковський (Яневский, П-Я, 2018, с. 11), секретар і радник подільського губернатора та Володимир Петрі, голова економічної комісії м. Кам'янця-Подільського (Яневский, П-Я, 2018, с. 30).

Отже, до складу ложі входили лікарі, чиновники, військові та землевласники. В жодному із двох джерел не вказано про належність до ложі В. Раєвського. Разом з тим, постає питання хто і коли заснував цю ложу. О. Прусевич вказує, що засновником ложі був Юзеф Мікоша (Prusiewicz, 1915, с. 117). Інше джерело також називає його засновником і президентом ложі у 1818-1819 рр. (Małachowski-Łempicki, 1929, с. 92).

Дослідники зазначають, що Юзеф Мікоша народився у 1744 році, у Кам'янці-Подільському. Кар'єра Юзефа була пов'язана із адвокатською, дипломатичною і перекладацькою діяльністю (Siemieniec-Gołaś, 2017, с. 53). В часи правління короля Станіслава Августа Понятовського активізувалися польсько-турецькі дипломатичні контакти, які породили необхідність вивчати східні мови, особливо турецьку. Торгівля, що розвивалася на польсько-турецькому кордоні, і, нарешті, військові конфлікти, були важливими причинами, чому бездоганне володіння мовою Османської імперії стало гострою необхідністю. Ця необхідність була особливо відчутною у прикордонному Кам'янці, місті яке добре знав король – тут він утримувався ще дитиною, до 1735 р. (Усенко), відвідав місто у 1766 і 1775 рр., тут, на честь його візиту 11 листопада 1781 р., була урочисто відкрита Триумфальна арка.

Отже, для підготовки фахівців у 1766 р. в Стамбулі особистим старанням короля Станіслава Августа Понятовського була відкрита Польська школа для перекладачів. Проте, в подальшому, через проблеми фінансування, школа занепала і у ній могли навчатися лише три учні.

У 1782 році Станіслав Август, бажаючи відродити школу, відправив до Стамбула Юзефа Мікошу, довіривши йому функцію вчителя польської мови. Окрім викладання польської мови, він був вчителем національної історії, законів та звичаїв, а також готував звіти для короля з турецьких питань (Siemieniec-Gołaś, 2017, с. 53). На додаток до обов'язків, покладених на нього як викладача польської мови у новоствореній школі східних мов у Стамбулі, Ю. Мікоша також повинен був розширити свої компетенції у галузі знань італійської та французької мов.

У 1783 р. він надіслав до королівської канцелярії роботу з питань управління турецькою державою, її структури та організації. Ці дані стали основою для публікації у Варшаві у 1787 р. праці на 415 сторінок під назвою «*Obserwacye polityczne państwa tureckiego*» (Політичні спостереження турецької держави), яка вважалася найкращим дослідженням Османської держави того часу (Siemieniec-Gołaś, 2017, с. 54).

Офіційно школа існувала до 1795 року, однак Юзеф Мікоша залишив її трохи раніше. Дослідники вважають, що причиною його відставки був особистий конфлікт із польським резидентом у Стамбулі через співпрацю Юзефа з російським резидентом у османській столиці та його офіційний перехід на російську службу в період чотирирічного сейму (1788-1792 рр.). У 1795 р. Мікоша розпочав співпрацю з російським посольством, після чого виїхав із Стамбула до Кам'янця-Подільського, де взяв на себе обов'язки перекладача при губернаторові Поділля (Siemieniec-Gołaś, 2017, с. 55).

Водночас, Юзеф Мікоша брав активну участь у масонській діяльності. У 1784 р. він створив в Константинополі масонську ложу «Візантійський Світанок» (*Jutrzenka Bizantyjska*), що належала до ложі «Великого Сходу Польської Нації» (*Wielkiego Wschodu Narodowego Polskiego*). До складу ложі в Стамбулі увійшов учень школи східних мов Піхельштайн (Пільштин), драгман Речі Посполитої (Krowicki, 2011, с. 38).

З приїздом до Кам'янця-Подільського у 1795 р. Юзеф Мікоша заснував або долучився до діяльності місцевої ложі «Осіріс» (Siemieniec-Gołaś, 2017, с. 55). Поряд з ним знову бачимо Піхельштайна (Пільштина), в будинку якого збиралася ложа (Prusiewicz, 1915, с. 86). Відтоді, і до своєї смерті у 1825 р., Юзеф Мікоша мешкав у Кам'янці-Подільському (Siemieniec-Gołaś, 2017, с. 55). Його будинок знаходився на Польських фільварках, по вул. Зіньковецькій.

Говорячи про масонство, слід зазначити, що король Станіслав Август Понятовський був масоном, прийнятим у 1777 р. до «Ложі під трьома шоломами» («*Loży Pod Trzema Hełmami*») і отримав найвищу сьому ступінь польського масонства. Можливо, ці обставини також вплинули на долю Юзефа Мікоша та на роль, яку він відіграв, перебуваючи у Константинополі, космополітичному місті, що розкинулося між Сходом та Заходом, де існували різні інтереси, різні ідеологічні та політичні установки, а також місцева польська громада. Загалом, на рубежі XVIII – XIX ст., масонство перероджується із регіонального рівня до національного і навіть державного. Підтвердженням цього є належність до масонства польського короля Станіслава Августа Понятовського, прихильне ставлення, в перші роки правління, російського імператора Олександра I.

З приїздом до Кам'янця суперечності, що були окреслені в Стамбулі проявилися з новою гостротою. Вони яскраво проявилися в середовищі тогочасного вільнодумства, де зіткнулися дві протилежності – національне і державне. Тогочасне польське суспільство розкололося на дві час-

тини – одні – бачили майбутнє у відродженні сильної Польської держави, інші – пов'язували майбутнє із Росією. Катерина II вдало розіграла «польську карту», зберігши лице європейської освіченої цариці, домоглася зречення від престолу Станіслава Понятовського і навіть забезпечила його переїзд до Петербургу і виділила йому пожиттєву пенсію.

Європейський політичний вектор проявився і у відношенні до масонства. З приходом до влади Олександра I була дозволена діяльність масонських лож, проте уряд прагнув поставити їх під свій нагляд і використати у своїх інтересах. Польські масони, які наприкінці XVIII ст. на честь «освіченої цариці» одну із своїх лож навіть назвали ложею «Катерини під Північною зіркою», потім оточили ореолом Наполеона «посланого Провидінням для звільнення польського народу», а після падіння Наполеона стали сподіватися на нового російського імператора Олександра I, який виявив знаки уваги Т. Костюшку, товаришував із князем Адамом Чарторийським і репрезентував себе «не переможцем, а другом поляків» (Масонство в его прошлом, 1991, с. 237). Російські масони, діючи спільно із урядом, роблять спроби підпорядкувати своїм структурам усі масонські ложі, що знаходять на землях приєднаних в результаті поділів Польщі. Головною визначають петербурзьку ложу Астрея (Масонство в его прошлом, 1991, с. 240).

Кам'янецька ложа «Осіріс», що була підпорядкована петербурзькій ложі «Полум'яна Зірка» (це відображено у назві «Осіріс до полум'яної зорі»), увійшла до Великої ложі Астрея. Причому, ложа «Осіріс» відома у 1776 р. у Петербурзі, у 1781 – в Москві, у 1795 р. – у Кам'янці-Подільському (Карпачев, 2008, с. 293).

Повертаючись до творців масонства в місті, зазначимо, що у 1786 р. Станіслав Пихельштайн (Пільштин) повернувся до Кам'янця-Подільського, і за заслуги перед Річчю Посполитою здобув маєтність у місті, а після другого поділу Польщі перейшов на російську службу (Aysen Kaım, 2020, с. 187).

Важливим питанням масонського середовища були різноманітні символи, знаки та ритуали. Починаючи від назви ложі до форми проведення зібрань – усе було огорнуто символізмом і таємничістю. При цьому, в масонській філософії широко використовувалися образи єгипетської міфології.

Назва кам'янецької ложі «Осіріс до полум'яної зорі» включає два символи – Осіріс і Полум'яна Зірка. У масонстві Осіріс шанувався як один з найдавніших будівельників, а також як символ реінкарнації. Осіріс означав «першопричину кожної справи». Полум'яна зірка – символ світла і божественного керівництва людською подорожжю по життю (Соколовская, Лотарева, 2007, с. 118).

Кам'янецька ложа «Осіріс до полум'яної зорі» мала оригінальну емблему, на якій зображено шестикінечну зірку, в променях якої літери «OSIRIS» увінчані короною (замість корони іноді зображувалися перехрещені моло-

ток і лопатка), всередині шестикінечної зірки зображувалася ще одна шестикінечна полум'яна зірка (див. *рис. 1*).

Висновки. Таким чином, масонські ідеї проникли до Кам'янця-Подільського в період системних трансформацій та зумовили глибинні зміни адміністративного, соціального та етично-морального характеру і стали відголоском культурних зв'язків між Сходом і Заходом. Масонство повсюдно вважало своїм основним завданням створення всесвітнього, наднаціонального братства, нехтувало специфікою національного розвитку тих країн, де знаходило свій притулок і відверто прагнуло універсалізму. Шлях європейського масонства до Кам'янця лежав через Стамбул, а згодом став тісно пов'язаним із Варшавою і Санкт-Петербургом. Носіями масонських ідей в місті стали Юзеф Мікоша і Станіслав Пільштин, які впродовж кількох десятирок років визначали шляхи розвитку організації, її ідеї та символіку.

Список використаних джерел і літератури:

Богданова, Т. Є. (2005). *Масонські організації України (1900-1920): історіографія проблеми*: (дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). Дніпропетровськ, 210 с.

Бурлачук, Ф. Ф. (1987). *Владимир Раевский*. Москва: Мол. гвардия, 207 с. (Жизнь замечательных людей. Сер. биограф. Вып.6 (675)).

Варварцев, М. М. & Мартинов, А. Ю. (2013). Французька революція 1789-1804. *Енциклопедія історії України* (Т.10: Т-Я). Київ: Наукова думка, 688 с. іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Frantsuzka_revoliutsiia_1789 (дата звернення: 05.08.2022).

Гуржій, О., Крижанівська, О. & Реєнт, О. (2018). *Таємничі обличчя масонства*. Київ: Арій, 208 с.

Димчук, А. В. (2020). *Філософські засади соціальної доктрини масонства*: (дис... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії). Одеса, 217 с.

Карпачев, С. П. (2008). *Масоны. Словарь. Великое искусство каменщиков*. Москва: АСТ: Олимп, 634 с.

Крижанівська, О. О. (1997). *Масонство в Україні у другій половині XVIII – на початку XX ст.*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Київ, 179 с.

Лашук, Н. В. (2020). *Російське масонство в суспільно-політичній думці другої половини XIX – початку XX ст.*: (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 – Всесвітня історія). Чернігів, 20 с.

Мельгунов, С. П. & Сидоров, Н. П. (1991). *Масонство в его прошлом и настоящем* (в 2 т., Т.1). Москва: СП «ИКПА», 255 с.

Мельгунов, С. П. & Сидоров, Н. П. (1991). *Масонство в его прошлом и настоящем* (в 2 т., Т.2). Москва: СП «ИКПА», 265 с.

Програма «Історична правда» Вахтанга Кіпіані «Масони в Україні». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7N1kKfqrYM> (дата звернення: 08.06.2022).

Інтерв'ю Данила Яневського «Масони в Україні». URL: https://www.youtube.com/watch?v=_OWFCrрHV3k (дата звернення: 07.07.2022).

Савченко, В. (2008). *Україна масонська*. Київ: Нора-Друк, 336 с.

Соколовская, Т. О. & Лотарева, Д. Д. (2007). *Тайные архивы русских масонов*. Москва: Вече, 480 с.

Усенко, П. Г. *Станіслав-Август Понятовський*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Stanislaw_A (дата звернення: 12.06.2022).

Яневський, Д. Б. *Проект «Україна»: Архітектори, виконроби, рабінники*. А-Г. Харків: Фоліо, 2018. 304 с.

Яневський, Д. Б. *Проект «Україна»: Архітектори, виконроби, рабінники*. П-Я. Харків: Фоліо, 2018. 294 с.

Aysen Kaim, Agnieszka. (2020). *Ludzie dwóch kultur – wybrane przypadki transgresji kulturowej Polaków w Imperium Osmanskim w XVII, XVIII i XIX wieku* (Т. 15). Warszawa: Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, 320 s.

Krowicki, Stanisław. (2011). Polska szkoła języków orientalnych w Stambule / Przegląd Historyczno-Oświatowy. *Kwartalnik Związku Nauczycielstwa Polskiego poświęcony dziejom oświaty i wychowania*, (3-4 / 213-214). Kielce, 34–42.

Król-Mazur, Renata. (2008). *Miasto trzech nacji: studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*. Kraków: Wydawnictwo Avalon, 689 s.

Małachowski-Łempicki, Stanisław. (1929) *Wykaz polskich łóz wolnomularskich oraz ich członków w latach 1738-1821 poprzedzony zarysem historii wolnomularstwa polskiego i ustroju Wielkiego Wschodu Narodowego Polskiego*: monograf. Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, 187 s.

Prusiewicz, A. (1915). *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*. Kijów-Warszawa: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 130 s.

Siemieniec-Gołaś, Ewa. (2017). *Józef Mikosza i jego «Observacje polityczne państwa tureckiego»*. *Międzynarodowa Konferencja Naukowa «Wschód muzeumński w ujęciu interdyscyplinarnym. Ludzie – teksty – historia»*, Białystok 18-19 listopada 2016. Białystok, 51–61.

References:

Bohdanova, T. Ye. (2005). *Masonski orhanizatsii Ukrainy (1900-1920): istoriohrafija problem* [Masonic organizations of Ukraine (1900-1920): historiography of the problem] (*Candidate's thesis*). Dnipropetrovsk, 210 s. [in Ukrainian].

Burlachuk, F. F. (1987). *Vladimir Rayevskiy* [Vladimir Rayevskiy]. Moskva: Mol. gvardiya, 207 s. (Zhizn' zamechatel'nykh lyudey. Ser. biogr. Vyp.6 (675)). [in Russian].

Varvartsev, M. M. & Martynov, A. Yu. (2013). *Frantsuzka revoliutsiia 1789-1804* [The French Revolution 1789-1804]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (vol.10: T-Ya). Kyiv: Naukova dumka, 688 s. il. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Frantsuzka_revoliutsiia_1789. [in Ukrainian].

Hurzhi, O., Kryzhanivska, O. & Reient, O. (2018). *Taiemnychi oblychchia masonstva* [Mysterious faces of Freemasonry]. Kyiv: Arii, 208 s. [in Ukrainian].

Dymchuk, A. V. (2020). *Filosofski zasady sotsialnoi doktryny masonstva* [Philosophical foundations of the social doctrine of Freemasonry] (*Candidate's thesis*). Odesa, 217 s. [in Ukrainian].

Karpachev, S. P. (2008). *Masonry. Slovar'. Velikoye iskusstvo kamenshchikov* [Masons. Dictionary. The great art of masons]. Moskva: AST: Olimp, 634 s. [in Russian].

Kryzhanivska, O. O. (1997). *Masonstvo v Ukraini u druhii polovyni XVIII – na pochatku XX st.* [Freemasonry in Ukraine in the second half of the 18th – the beginning of the 20th century] (*Candidate's thesis*). Kyiv, 179 s. [in Ukrainian].

Lashuk, N. V. (2020). *Rosiiske masonstvo v suspilno-politychnii dumtsi druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [Russian Freemasonry in the social and political thought of the second half of the 19th and early 20th centuries] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Chernihiv, 20 s. [in Ukrainian].

Mel'gunov, S. P. & Sidorov, N. P. (1991). *Masonstvo v yego proshlom i nastoyashchem* [Freemasonry in its past and present] (v 2 t., Vol.1). Moskva: SP «IKPA», 255 s. [in Russian].

Mel'gunov, S. P. & Sidorov, N. P. (1991). *Masonstvo v yego proshlom i nastoyashchem* [Freemasonry in its past and present] (v 2 t., Vol.2). Moskva: SP «IKPA», 265 s. [in Russian].

Prohrama «Istorychna pravda» Vakhtanha Kipiani «Masony v Ukraini» [TV program “Historical Truth” by Vakhtang Kipiani – “Masons in Ukraine”]. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=7NIkKqfrYM>. [in Ukrainian].

Interviu Danyla Yanevskoho «Masony v Ukraini» [Interview by Danylo Yanevskyy “Masons in Ukraine”]. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=_OWFCpHV3k. [in Ukrainian].

Savchenko, V. (2008). *Ukraina masonska* [Masonic Ukraine]. Kyiv: Nora-Druk, 336 s. [in Ukrainian].

Sokolovskaya, T. O. & Lotareva, D. D. (2007). *Taynyye arkhivy russkikh masonov* [Secret archives of Russian Freemasons]. Moskva: Veche, 480 s. [in Russian].

Usenko, P. H. *Stanislav-Avhust Poniatovskiy* [Stanislav-August Poniatovskyy]. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Stanislav_A (data zvernennia: 12.06.2022). [in Ukrainian].

Yanevskyy, D. B. *Proekt «Ukraina»: Arkhitektory, vykonroby, robitnyky. A-H* [Project “Ukraine”: Architects, contractors, workers. A – G]. Kharkiv: Folio, 2018. 304 s. [in Ukrainian].

Yanevskyy, D. B. *Proekt «Ukraina»: Arkhitektory, vykonroby, robitnyky. P-Ya* [Project “Ukraine”: Architects, contractors, workers. P – Ya]. Kharkiv: Folio, 2018. 294 s. [in Ukrainian].

Aysen Kaim, Agnieszka. (2020). *Ludzie dwóch kultur – wybrane przypadki transgresji kulturowej Polaków w Imperium Osmanskim w XVII, XVIII i XIX wieku* (T. 15). Warszawa: Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, 320 s. [in Polish].

Krowicki, Stanisław. (2011). Polska szkoła języków orientalnych w Stambule / Przegląd Historyczno-Oświatowy. *Kwartalnik Związku Nauczycielstwa Polskiego poświęcony dziejom oświaty i wychowania*, (3-4 / 213-214). Kielce, 34–42. [in Polish].

Król-Mazur, Renata. (2008). *Miasto trzech nacji: studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*. Kraków: Wydawnictwo Avalon, 689 s. [in Polish].

Małachowski-Łempicki, Stanisław. (1929) *Wykaz polskich łóż wolnomularskich oraz ich członków w latach 1738-1821 poprzedzony zarysem historii wolnomularstwa polskiego i ustroju Wielkiego Wschodu Narodowego Polskiego*: monograf. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 187 s. [in Polish].

Prusiewicz, A. (1915). *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*. Kijów-Warszawa: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 130 s. [in Polish].

Siemieniec-Gołaś, Ewa. (2017). Józef Mikosza i jego «Obserwacje polityczne państwa tureckiego». *Międzynarodowa Konferencja Naukowa «Wschód muzułmański w ujęciu interdyscyplinarnym. Ludzie – teksty – historia»*, Białystok 18-19 listopada 2016. Białystok, 51–61. [in Polish].

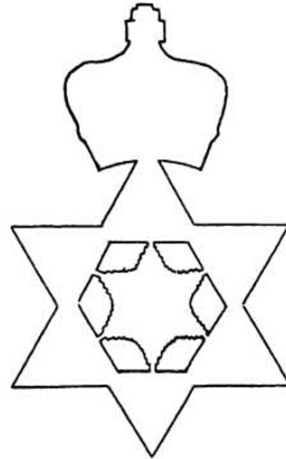
Рисунки

Знак ложі Осіріса

Знак ложі Полум'яної Зорі

Знаки ложі Осіріса до Полум'яної Зорі

Рис. 1. Знаки масонських організацій

Отримано: 03.08.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-37.169–183
УДК 94:[061.2:316.7(477.83/.86)]«1867/1939»(043.3)

ЛЕВАНДОВСЬКА Людмила – кандидат історичних наук, викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, вул. Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, індекс 29013, Україна (kovalluda9@gmail.com)

ORCID 0000-0001-7430-1971

LEVANDOVSKA Liudmyla – Candidate of Historical Sciences, lecturer of the department of Social Sciences, Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, 139 Proskurivskoho Pidpillya Street, Khmelnytskyi, index 29013, Ukraine (kovalluda9@gmail.com)

СЕМЕНЧУК Сергій – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, вул. Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, індекс 29013, Україна (semenchyks@ukr.net)

ORCID 0000-0002-4745-7468

SEMENCHUK Serhii – Candidate of Historical Sciences, senior lecturer of the department of Social Sciences, Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, 139 Proskurivskoho Pidpillya Street, Khmelnytskyi, index 29013, Ukraine (semenchyks@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Левандовська, Л., Семенчук, С. (2022). Русофільські товариства в Перемишлі: діяльність і причини занепаду (друга половина XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (37), 169–183.

РУСОФІЛЬСЬКІ ТОВАРИСТВА В ПЕРЕМИШЛІ: ДІЯЛЬНІСТЬ І ПРИЧИНИ ЗАНЕПАДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)

Анотація. *Мета дослідження* – аналіз діяльності москвофільських товариств та їх впливу на русофільський рух у місті Перемишль, а також визначення причин їхнього занепаду. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності, всебічності і цілісності, системності, а також на використанні методів – аналізу та синтезу, історико-порівняльного, історико-типологічного, проблемно-хронологічного. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше системно було проаналізовано діяльність русофільських товариств у м. Перемишль, з'ясовано причини їх занепаду. **Висновки.** У ході дослідження нами було встановлено, що у місті Перемишль

в другій половині XIX – на початку XX ст. русофільський рух не мав великої кількості прибічників, загалом був представлений декількома культурно-освітніми товариствами. Серед найактивніших поборників русофільських ідей були професор гімназії Микола Антоневиц (1840-1919 рр.) та адвокат Кирило Черлунчакевич (1869-1950 рр.). До занепаду русофільських товариств і руху загалом призвели такі причини: 1) основні русофільські організації, такі як Ставропігійський інститут, Галицько-руська матиця, Львівський Народний дім, не мали філій і не були представлені у Перемишлі; 2) українофільські культурно-освітні товариства переважали кількісно, їх діяльність охоплювала освітнє, культурне, мистецьке, економічне, духовне життя громади міста, зокрема йдеться про такі товариства як «Просвіта», Українське педагогічне товариство, «Учительська громада», «Взаїмна поміч українського учительства», Товариство наукових викладів ім. Петра Могилы, «Союз українюк»; 3) проукраїнська інтелігенція міста заснувала товариство «Народний дім», який став осередком для патріотично налаштованих діячів, а також надав локації для розміщення різних товариств, проведення культурних, освітніх і мистецьких заходів; 4) українофіли мали перевагу в засобах масової інформації; 5) в одному із найстаріших товариств «Руська бесіда» наприкінці XIX ст. почали переважати народовці, які згодом повністю опанували це товариство; 6) представники товариства ім. Качковського втратили свої позиції у Галицькому сеймі та Віденському парламенті; 7) під час Першої світової війни багатьох прихильників русофільства було ув'язнено або знищено. Вище перелічені причини призвели до повного занепаду русофільських культурно-освітніх товариств у Перемишлі ще до початку Другої світової війни.

Ключові слова: русофільство, українофільство, товариство, Перемишль, «Товариство ім. М. Качковського», «Руська бесіда».

RUSSOPHILE SOCIETIES IN PRZEMYSL: ACTIVITIES AND REASONS FOR DECLINE (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – 1930s OF THE 20th CENTURY)

Abstract. *The purpose of the study* is to analyze the activities of Russophile societies and their influence on the Russophile movement in the city of Przemyśl, as well as to establish and highlight the reasons for their decline. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, integrity, systematicity, as well as the use of the methods of analysis and synthesis, historical-comparative, historical-typological, and problem-chronological. **The scientific novelty** lies in the fact that, for the first time, the activity of Russophile societies in the city of Przemyśl has been systematically analyzed, and the reasons for their decline clarified. **Conclusions.** In the course of the research, it has been identified that in the city of Przemyśl in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century, the Russophile movement did not have a large number of supporters, in general, it was represented by several cultural and educational societies. Among the most active champions of Russophile ideas were gymnasium professor Mykola Antonevich (1840-1919) and lawyer Kyrylo Cherylunchakevych (1869-1950). The following reasons led to the decline of Russophile societies and the movement in general: 1) the main Russophile organizations, such as the Stavropygian Institute, the Galician-Russian Motherland, the Lviv People's House, did not have branches and were not represented in Przemyśl; 2) Ukrainophile cultural and educational societies predominated quantitatively, their activities encompassed the educational, cultural, artistic, economic,

and spiritual life of the city community, in particular such societies as “Prosvita”, Ukrainian Pedagogical Society, “Teachers’ Community”, “Mutual Aid of Ukrainian Teachers”, “Petro Mohyla Society of Scientific Lectures”, “Union of Ukrainian Women”; 3) the city’s pro-Ukrainian intelligentsia founded the “People’s House” society, which became a center for patriotic activists, and also provided locations for hosting various societies, holding cultural, educational and artistic events; 4) Ukrainophiles had an advantage in mass media; 5) in one of the oldest societies “Ruska Besida” at the end of the 19th century, Narodovites began to prevail, who later completely mastered this society; 6) representatives of the M. Kachovsky Society lost their positions in the Diet of Galicia and the Vienna Parliament; 7) during the First World War, many supporters of Russophilism were imprisoned or destroyed. The reasons above led to the complete decline of Russophile cultural and educational societies in Przemyśl even before the Second World War.

Key words: Russophilism, Ukrainophilism, society, Przemyśl, “The M. Kachkovsky Society”, “Ruska Besida”

Постановка проблеми. Конфлікти світоглядів у поліетнічних регіонах нашої держави, які виникли в період державної незалежності України потребують пошуку нових шляхів їх вирішення. Складними залишаються питання співіснування представників різних національностей та їх можливості забезпечення своїх культурних, освітніх та духовних потреб на етнічних територіях України.

Пропонована тематика дослідження стосується вивчення досвіду діяльності українських культурно-освітніх товариств у польському місті Перемишль – одному з важливих історико-культурних центрів українського відродження. Вагомість дослідження також обумовлена тим, що в науковій літературі практично відсутні цілісні дослідження, присвячені діяльності русофільських товариств у Перемишлі. Особливо актуальним аспектом є вивчення обставин, які призвели до занепаду даних товариств регіону і русофільського руху загалом.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельну базу дослідження становлять статути, календарі та звіти про діяльність товариств, тогочасні газетні публікації та мемуари. Зазначені документи та матеріали зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в Львові, Державному архіві Львівської області, Центральному державному архіві зарубіжної україніки, Державному архіві в м. Перемишлі та науковій бібліотеці Державного архіву в м. Перемишлі (Республіка Польща), відділах періодики, україніки та рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника.

Чималий фактичний матеріал залучено з фонду 1 «Львівське вєводське управління» Державного архіву Львівської області, зокрема зі справ суспільно-політичного відділу та підвідділу про товариства. Важливими для досягнення поставлених завдань нашого дослідження є такі документи фонду 1 як: Статут товариства «Руська бесіда» в Перемишлі за 1905 р. та змінений статут даного товариства за 1936 р. (Держархів Львівської обл., ф. 1, оп. 54. спр. 3022, 64 арк.)

Потрібно відзначити і мемуарно-наукові праці пов'язані з історією українських культурно-освітніх товариств. Наприклад, історичний нарис державної української гімназії в Перемишлі «Де срібнолентий Сян пливе» під авторством С. Шаха, а також «Між Сяном і Дунайцем. Спомин» (Шах, 1960, 1977).

Для об'єктивного висвітлення подій важливими джерелами інформації є книги представників русофільського руху. Зокрема, праця О. Мончаловського «Памятная книжка в 25-летний ювілей Общества имени Михаила Качковского», яка вийшла друком у 1899 р. (Мончаловський, 1899). Також книга під авторством В. Ваврика «Справка о русском движении в Галичине, с библиографией за 1929 год» (Ваврик, 1930).

Сукупність досліджень, присвячених історії русофільських товариств, які діяли в Перемишлі від часу утворення Австро-Угорської імперії до початку Другої світової війни, можна умовно поділити на три групи: праці, написані очевидцями подій у Галичині до Другої світової війни; літературу української діаспори; праці зарубіжних учених і науковий доробок істориків незалежної України.

До першого блоку видань належить книги К. Левицького, М. Лозинського (Левицький, 1926), (Лозинський, 1909). Серед праць, які стосуються нашої тематики, написаних представниками української діаспори потрібно виділити таких авторів як Б. Загайкевич (Загайкевич, 1961), та Я. Стех (Стех, 2006, 2009). У доробку зарубіжних вчених варто відзначити праці С. Заброварного (Заброварний, 2001, 2003), А.-В. Вендланд (Вендланд, 2015). Українські науковці О. Аркуша, М. Мудрий (Аркуша, Мудрий, 1999), О. Сухий (Сухий, 2001, 2003), В. Трофимович (Трофимович, 2017), І. Чорновол (Чорновол, 2010), мають вагомий напрацювання, пов'язані із досліджуваною тематикою.

Мета статті – аналіз діяльності москвофільських товариств та їх впливу на русофільський рух у місті Перемишль, а також встановлення і виділення причин їхнього занепаду.

Виклад основного матеріалу. З 1863 р. у Перемишлі зароджуються москвофільські тенденції. Саме тоді церковний діяч В. Терлецький виголосив перед громадою промову, в якій переконував присутніх об'єднатися з Росією, як слов'янською державою аби уникнути германізації в Австро-Угорщині. Також говорилося, що п'ятнадцятимільйонний народ не може претендувати на власну державу і повинен об'єднатися з іншими слов'янськими народами під покровом Москви (Середа, 2003, с. 90–91).

Саме в 1864-1865 рр. вчителював у Перемиській гімназії відомий народовецький діяч Анатоль Вахнянин. За його даними, в Перемишлі станом на 1865 р. нараховувалося лише 20 народовців, прихильників окремої Української держави. У листі до свого друга Данила Тянячкевича він висловлював жаль, що місто, звідки пішов почин українського національного відроджен-

ня у Галичині, починає відставати в нашому громадському житті (Андрусяк, 1961, с. 57).

Духовенство усунулося від громадського життя, бо єпископ Іван Ступницький (1872-1890 рр.) не бажав, щоб духовенство втручалося в політику, а пильнувало «Біблії і молитвословів». У таких умовах було засновано в Перемишлі товариство «Руська бесіда», що в своїх початках мала народовецько-твердоруський характер (Андрусяк, 1961, с. 57). «Українська бесіда» (до 1928 р. «Руська бесіда») – товариство клубного типу проіснувало до 1939 р.

Перше товариство «Руської бесіди» було засноване у Львові в 1861 р. заходами Юліана Лаврівського на базі гуртка львівської інтелігенції «Молода Русь» для плекання товариського життя та «скріплення й піднесення національного духу»; згодом воно було поширене по всіх більших галицьких містах Перемишлі, Станіславі, Тернополі тощо. У 1866-1871 рр. у товаристві переважали москвофіли, згодом керівництво перебрали народовці. Такі дані про товариство знаходимо в «Енциклопедії українознавства» (Кубійович, 1966, с. 1867).

У перемишльській філії була інша ситуація. Засновниками були саме народовці або українофіли, але близько через п'ять років після заснування філія була окупована москвофілами. Такий стан справ був до 90-х років XIX ст. З появою у Перемишлі активних прихильників народовецьких ідей «Руська бесіда» знову набуває проукраїнського характеру.

Товариство під назвою «Руська Бесіда» в Перемишлі було засновано у 1869 році заходами провізоричного комітету, який складався з адвоката д-ра Ю. Лужецького, судового авскультанта Л. Шеховича, крилошанина доктора Г. Гинилевича, професора гімназії Н. Устіяновича і священника Т. Сінкевича. Міністерство внутрішніх справ рескриптом з дня 31 жовтня 1869 ч. 4365 визнало товариство за неполітичне.

1 грудня 1869 р. відбулися перші загальні збори. Першим головою товариства був міністеріяльний радник, крилошанин Григорій Шашкевич, заступником Др. Ю. Лужецький, господарем Др. Гинилевич, касиром офіціал податковий Клим Вахнянин, секретарем авскультант Лев Шехович, контролером проф. гімн. Клим Сінкевич.

Голова товариства «Руська бесіда» Григорій Шашкевич був галицьким громадсько-політичним і церковним діячем. Вивчав теологію у Львівському університеті, закінчив греко-католицьку духовну семінарію. До 1848 р. був священиком у с. Угринів неподалік від Станіслава (нині Івано-Франківськ). Тоді ж став співзасновником і заступником голови Станіславської окружної руської ради – філії Головної руської ради у Львові, депутатом австрійського парламенту (рейхсрату). У 1845-1865 рр. працював радником міністерства освіти у Відні, керував департаментом галицького шкільництва, працював рецензентом шкільних підручників. Від 1852 р. – канонік, згодом архіпресвітер капітули в Перемишлі, голова товариства «Руська бесіда». Григорій Шаш-

кевич відомий як активний поборник поділу Галичини на дві адміністративні провінції (українську і польську) за етнічною ознакою, захисник народної мови та противник москвофільської тенденції в письменстві, автор меморандуму, спрямованого проти проєкту латинізації української писемності (1859 р.). Очолюючи товариство, він активно захищав та поширював згадані ідеї (Кубійович, 1984, с. 3745).

Дописувач «Слова» у 1875 р. стверджував про цілковитий застій національно-культурної праці в Перемишлі й характеризував це словами: «Перемишль у народній справі замерз». Причиною цього, на його думку, був «не достаток у Перемишлі сильної індивідуальності, об яку могли б опертись руські сили». Від половини 70-х і впродовж 80-х рр. активним був проф. М. Антоневиц, під впливом якого москвофільська течія здобула перевагу в «Руській бесіді». Прибувши до Перемишля в 1874 р., він активізував старорусинів-москвофілів й заснував у 1878 р. «Товариство ім. Качковського». М. Антоневиц викладав у Перемишльській гімназії історію та географію. Під його впливом серед української гімназійної і богословської молоді дуже поширилось москвофільство (Андрусяк, 1961, с. 57).

Про відділ товариства очолюваний М. Антоневицем є згадка у газеті «Діло». В ній, зокрема, повідомляється, що на загальних зборах «Рускої бесіди» «в Перемишлі дня 19 січня 1889 р. вибрано до нового відділу: д-ра Николая Антоневица головою, Льва Шеховича заступником голови, Григорія Цеглинського скарбником, д-ра Кормоша секретарем, Івана Матковського бібліотекарем, О. Полянського господарем і д-ра Глембоцкого контрольором; а на заступників відділових о. д-ра Гробельського, Войтовича і о. Волянського. По складі нового відділу можна надіятись, що той розвине більшу діяльність, як відділи з літ попередніх» (На загальних зборах «Рускої Бесіди» в Перемишлі, с. 2).

Ситуацію у товаристві дуже влучно описав невідомий автор на шпальтах щоденника «Діло». Так, у публікації йдеться про загальні збори, на яких виникла суперечка між його членами прихильниками русофільських і народовецьких поглядів. Уривок кореспонденції наводимо мовою оригіналу: «Руска Бесіда в Перемишлі – читатель певно здогадуєсь, що і в той Бесіді будуть якіся вечерки з танцями... Ні, не про того рода танець в Рускій Бесіді в Перемишлі хочемо отсе говорити. Там недавно відбувся инакший танець, при котрім не було навіть і тої одної дами, що була на балу казина в Ярославлі. В Рускій Бесіді в Перемишлі був танець мужчин – загальні збори членів Бесіди. І на тих зборах, як плаче одна львівська «Червоная» дама, «часть членів Бесіди, так зовимий сепаратисти, возникші в Перемишлі с открытiем русской паралельной кляси, наміривши очаг русской общественной жизни сдiлати политическою ареною, чего до сих пор не било»... вибрали до відділу Бесіди «большинство своїх», бо «членов Бесіди признающих историческую Русь і держащих консервативних начал» було на зборах менше. Не потішило львівської «Червоної» дами навіть то, що як сама приз-

нає, «предсідателем Бесіди опятаь избран наш неустрашимий... д-р Николай Антоневиц», але глядячи на цілий світ очима мародуючої старої панни, кличе патетично, здаєся в спазмах: «Таким образом русскіи паралельниі кляси принесли в Перемишль розединеніе, которого до сих пор там не било!» Ну, ми від себе, на успокоєне спазматичної «Червоної», скажемо, що, після наших інформацій, ситуація в перемискій Бесіді не така невиносима, щоби аж верещати «на гвавт». Правда, патріоти перемискі, для відродження ниждючої через довгі літа Рускої Бесіди, відновили виділ людми живіишими, але не мали при тім ніякої тенденції сепаратистичної, а найлучшим доказом то, що хотяй в новім виділі засідає більшість народовців, головою товариства зівстав таки «неустрашимий д-р Антоневиц». То зовсім инакше виглядає, як на примір в «Народнім Домі», де щирого Русина-народовця не то не виберуть до виділу, але не приймуть навіть в члени... З того виходить, що не клеветати і кидатись на руску паралельку в Перемишли, а радше похвалити випадало би толеранцію народовців, котра, дай Боже, щоби була така у «консервативних», а справа руска стояла-би у нас далеко красше і ми не горювали-би так, як сегодня, на своїй прадідній землі... (Святкованя в «Руской Бесіді», с. 2). Отож, наведений документ проливає світло на настрої, які панували серед перемиської інтелігенції і вказує на початок переважання українофільських настроїв у товаристві.

Повністю повернув народовецькі традиції до «Руської бесіди» Г. Цеглинський – громадський діяч, педагог і письменник, народився у 1855 р. в м. Калуш. Після закінчення Віденського університету працював учителем Академічної гімназії у Львові, одночасно був редактором «Зорі» (1887-1888 рр.) й організатором театру «Руської бесіди». З 1888 р. – директор Перемиської державної гімназії (до 1895 р. паралельних українських класів при польській гімназії) і культурно-освітніх (серед іншого спричинився до заснування Українського Інституту для дівчат), економічних товариств і політичний діяч. З 1907 р. – депутат австрійського парламенту у Відні (член президії Українського парламентарного клубу) (Кубійович, 1984, с. 3915).

Г. Цеглинський був непересічною особистістю і силою своєї освіти, глибокого інтелекту й авторитету став одним із керманичів українського життя в Перемишлі, одним із будівничих українського Перемишля. На початку ХХ ст. він став символом українізації Перемиської землі, а в надсянський гімн перетворилась його пісня «Де срібнолентий Сян пливе». Разом із адвокатом д-ром Т. Кормошем, А. Негребецьким, Л. Шеховичем, Д. Станхурою, Л. Левицьким й вчителями паралельних українських класів Перемиської гімназії надали в першу чергу виразного народовецького характеру «Руській бесіді» в Перемишлі (Заброварний, 2001, с. 11–12). Помер у м. Відні в 1912 р., похований у м. Перемишлі.

Остаточно було втрачено зв'язок товариства «Руска бесіда» із русофільським рухом в середині 30-х рр. ХХ ст., коли відбулася офіційна зміна назви. Наводимо документальне підтвердження: «Виділ Товариства «Руска

Бесіда» в Перемишлі, вул. Костюшка ч. 5. просить о зареєстровання зміни §. 1. Статуту Товариства.

Високе Воеводство!

Дня 6 лютого 1936 члени Товариства «Руска Бесіда» в Перемишлі відбули звичайні загальні збори, на котрих одногосно ухвалили §. 1. Статуту, котрий дослівно звучить: «Цілю Товариства «Руска Бесіда» в Перемишлі є зближення і сходина Русинів Перемишля і околиці, скріплення і піднесення народного духа і забава членів. Осідком товариства є місто Перемишль», – в той спосіб, що слово «Руска Бесіда» зарівнено в наголовку статуту як і в §. 1. заступити термінологією «Українська Бесіда» а слово «Русинів» в §. 1. «Українців» – позатім той параграф зістане без змін.

Загальні Збори уповноважили Виділ виконати ухвалену зміну §. 1. статуту в законній дорозі.

На тій підставі Виділ Товариства «Руска Бесіда» в Перемишлі, прекладаючи 4 примірники статуту і оден відпис протоколу Загальних зборів просить Високе Воеводство як Вляду реєстраційну зареєструвати зміну §. 1. статуту Товариства «Українське Бесіда» в Перемишлі.

Перемишль, 18 лютого 1936 р.» (Держархів Львівської обл., ф. 1, оп. 54. спр. 3022, арк. 20–21).

Як переконаємося, документ засвідчує еволюційні процеси в українській національній свідомості членів товариства, жителів міста Перемишля, незважаючи на утиски з боку польської влади.

Ще одним товариством заснованим на русофільських ідеях було Товариство ім. Михайла Качковського (Общество им. Михаила Качковского). Як вже згадувалося у 1878 р. у Перемишлі філію цього товариства заснував професор гімназії Микола Антоневиц. Влучну характеристику постації М. Антоневица зробила Анна-Вероніка Венланд у своїй праці «Русофіли Галичини: українські консерватори між Австрією та Росією»: «Микола Антоневиц (1840-1919), представник середнього покоління в русофільському русі, про якого почали говорити ще у середині 1860-х рр., коли він, молодий гімназійний учитель у Дрогобичі, став завсідником виборчих зборів. Через його політичну активність до нього вороже ставилася не лише польська преса, але його десятиліттями взагалі не підвищували по службі. Від 1875 до 1895 р. М. Антоневиц був послом до Галицького сойму, спочатку як представник свого рідного міста Дрогобич. У центрі його невтомної праці в комісіях і на пленарних засіданнях (а до 1889 р. він виступив понад 400 разів) стояли повсякденні інтереси українського населення. Галицькі поляки також зважали на М. Антоневица, побоюючись його як найбільш удачного русофільського краєвого політика. Прагматик М. Антоневиц демонстрував і свої русофільські погляди. Він неодноразово полемізував проти фонетичного правопису і від 1890 до 1894 р. гостро критикував польсько-українське угодовство під час

«нової ери», метою якої було насамперед подолати русофільські настрої серед українців. М. Антоневи́ч був переконаним білоялістом, який не раз наголошував, що русофіли «не скошують погляду ані на Росію, ані на Україну» (Вендланд, 2015, с. 395–397).

У 1914 р. одразу ж після оголошення Австро-Угорщиною війни Росії був заарештований за участь у москвофільському русі й поміщений до концтабору Талергоф. Мешкав у Львові в будинку на вулиці Святого Войцеха, 2. Помер 10 липня 1919 р. в Львові. Похований у м. Перемишль (Черновол, 2010, с. 116).

Головною локацією Товариства ім. Михайла Качковського була квартира на вулиці Водній. У склад правління, окрім М. Антоневи́ча входили – Тереза Несторович, Михайло Шкорка, священники Микола Малиняк і Роман Прислопський. Кривочуприн. Знаходимо інформацію про членів товариства в пізніший період – Романа Гладішовського, Петра Копка, Володимира Менцинського і Степана Хотинецького (Свистун, 1906, с. 62).

На посаді голови товариства був адвокат Кирило Черлюнчакевич (1869-1959 рр.) з початку ХХ ст. Зокрема, у загальному звіті товариства він повідомляє, що в 1908-1909 рр. були проведені одні загальні збори, засідань відділу було шість. В читальнях проводилися лекції в основному про те, як ними потрібно керувати. Відділ філії у чотирьох випадках відряджав лекторів у читальні. Читалень на статутах товариства було 35. Але К. Черлюнчакевич у звіті також вказує, що існує близько 30 читалень іншого виду без назви або читалень «Просвіти», які мають зв'язок і перебувають під впливом філії товариства ім. М. Качковського. Також у звіті вказано, що деякі читальні вже приготували для зміни статуту і долучаються до товариства незабаром. Інші читальні цього зробити не можуть, бо мають дозволи на торгівлю спиртним і втрачать їх при зміні статуту. Також вказано, що при читальнях функціонували крамниці, аматорські театральні гуртки, пожежні дружини і каси системи Рейфайзена (Отчет о деятельности Центрального Выдела и Выдела Филій Общества им. Михаила Качковского, 1909, ст. 24).

Уже в звіті за 1910-1911 рр. К. Черлюнчакевич вказує, що перемиська філія мала в структурі 112 читалень, крамниць заснованих при них чи з їх почину 187, кас системи Райфайзена 12 і «Русских Дружин» – 15. За вказаний період було проведено 5 засідань і 1 загальні збори. Хоча, ці факти не відображали реальної дійсності. Сам К. Черлюнчакевич наприкінці свого звіту наголошує про те, що «недостатньо інтелігентних сил, готових взятися за культурну працю на користь народу. До того ж, проти товариства велася запекла боротьба, щоб вигнати його із зайнятих позицій (Отчет о деятельности Центрального Выдела и Выдела Филій Общества им. Михаила Качковского, 1911, ст. 23).

На сторінках тогочасної перемишльської періодики можна відшукати чимало статей, які ілюструють суперництво між русофілами та народовцями. Наприклад, у «Просвітніх вістях» за лютий 1935 р. згадується бороть-

ба за читальню в Клоковичах із Товариством ім. Михайла Качковського. Читальня «Просвіти» в Клоковичах була заснована у 1906 р., але не довго діяла, тому що її до рук прибрали члени Товариства ім. М. Качковського. Так тривало до грудня 1934 р., коли в читальні знову запанували проукраїнські настрої. Урочисте відкриття відбулося 20 січня 1935 р. На святі було близько двохсот осіб, а також доктор Карп'як з Нижанковичів і голова Перемиської філії доктор Хробак. Уже через декілька днів у читальні почали проводити культурно-освітні заходи. «Просвітні вісті» так описують реакцію москвофілів на цю справу: «Основання читальні не подобалося нашим темним безпутним кацапам... вони викликали поліцію і враз з нею б'ючи нас, забаву (в читальні) розігнали. Думають в той спосіб збити нас з вибраної нами дороги. Але даремні їх зусилля... Справу нападу зрештою ми подали до відома нашій парламентарній репрезентації, нехай знає світ, в якій то культурний спосіб поборюється український освітній рух» (3 читальняного життя, с. 2). Не важко у даній цитаті побачити політичний підтекст, адже змагання між русофільською і українофільською течіями в Перемишлі розпочалося ще у другій половині XIX ст. В період Першої світової війни австрійська влада заборонила діяльність Товариства ім. М. Качковського. Тоді частину його майна собі забрала «Просвіта», але згодом Товариство відновило свої позиції, хоча не мало такого впливу на українців, як «Просвіта».

Певні корективи у русофільський рух внесла Перша світова війна. Частина поборників руху була заарештована, частина потрапила до табору Талергоф. Не минула ця участь і К. Черлюнчакевича, який був ув'язнений і звинувачений у діях на користь ворога. Засуджений до смертної кари, а зрештою до довічного ув'язнення. Впродовж 1914-1916 рр. він провів в австрійській в'язниці. Коли в листопаді 1916 року Карл I посів австро-угорський престол, Черлюнчакевич отримав амністію, завдяки якій був звільнений.

У період 1918-1919 рр. К. Черлюнчакевич зберігав нейтралітет хоча б через свої політичні переконання. Він продовжував керувати своїм адвокатським кабінетом, також був активним у кількох товариствах. Перед Другою світовою війною належав до Відділу Руської ревізійної спілки у Львові та перемишльського відділу товариства ім. Михайла Качковського. Помер 1 лютого 1950 р. і похований на Головному кладовищі в Перемишлі (Кривочуприн, 2012, с. 105).

Наприкінці XIX ст. москвофільство почало завмирати у Перемишлі. Це було викликано кризою в самій течії, а також активною роботою народовців у сфері освіти, культури, політики та економіки. За сприяння народовців у Перемишлі протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. були засновані філії культурно-освітніх товариств: «Просвіта» (1891), Товариство наукових викладів ім. П. Могили (1912), «Союз українок» (1917), Українське педагогічне товариство, «Учительська громада», «Взаїмна поміч українського учительства».

Таким чином, 1891-1908 рр. – етап поступового занепаду Товариства ім. М. Качковського, що був викликаний помилками, невмінням поєднати культурно-просвітницьку роботу з економічною діяльністю, а також яскраво вираженою проросійською орієнтацією (Трофимович, 2017, с. 188).

Унаслідок Першої світової війни русофільський рух було майже знищено. В кінці 20-х – на початку 30-х рр. позиції русофілів дещо відновилися, однак вони уже не могли досягти переваги чи паритету із українофілами.

Висновки. У ході дослідження нами було встановлено, що у місті Перемишль русофільський рух не мав великої кількості прибічників, був представлений декількома культурно-освітніми товариствами. Серед найактивніших поборників русофільських ідей були професор гімназії Микола Антоневич (1840-1919 рр.) та адвокат Кирило Черлунчакевич (1869-1950 рр.). До занепаду русофільських товариств і руху призвели такі причини: 1) основні русофільські організації, такі як Ставропігійський інститут, Галицько-руська матиця, Львівський Народний дім, не мали філій і не були представлені у Перемишлі; 2) українофільські культурно-освітні товариства переважали кількісно, їх діяльність охоплювала освітнє, культурне, мистецьке, економічне, духовне життя громади міста, зокрема йдеться про такі товариства як «Просвіта», Українське педагогічне товариство, «Учительська громада», «Взаїмна поміч українського учительства», Товариство наукових викладів ім. Петра Могили, «Союз українок»; 3) проукраїнська інтелігенція міста заснувала товариство «Народний дім», який став осередком для патріотично налаштованих діячів, а також надав локації для розміщення різних товариств, проведення культурних, освітніх і мистецьких заходів; 4) українофіли мали перевагу в засобах масової інформації, зокрема редагували такі газети як «Перемиський вісник» (1909-1912), «Український голос» (1919-1932); «Український бескид» (1928-1939); «Наша земля» (1930-1935); «Прорив» (1936-1937); «Надсянська земля» (1938-1939), тоді як представники москвофільського руху спромоглися видавати тільки декілька газет таких як «Русская воля» (1908-1909), «Доля», «Русская земля» (1914); 5) в одному із найстаріших товариств «Руська бесіда» наприкінці XIX ст. почали переважати народовці, які згодом повністю опанували це товариство; 6) представники Товариства ім. Качковського втратили свої позиції у Галицькому сеймі та Віденському парламенті; 7) під час Першої світової війни багатьох прихильників русофільства було ув'язнено або знищено. Вище перелічені причини призвели до повного занепаду русофільських культурно-освітніх товариств у Перемишлі ще до початку Другої світової війни.

Список використаних джерел і літератури:

Андрусак, М. (1961). Перемишль в історії України до 1918 р. *Перемишль – Західний бастион України*: збірник матеріалів до історії Перемишля і Перемиської землі. Нью-Йорк, 25–66.

Аркуша, О. & Мудрий, М. (1999). Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, (34), 231–268.

Ваврик, В. (1930). *Справка о русском движении в Галичине, с библиографией за 1929 год*. Львов: Типографія Ставропігійського Інститута, 16 с.

Вендланд, А.-В. (2015). *Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848-1915*. Львів: Літопис, 688 с.

З читальняного життя. (1935). *Просвітні вісті*, (1), 2.

Заброварний, С. (2003). Товариство «Народний дім» у Перемишлі. *Перемишль і Перемишська земля протягом віків* (Вип.3: Інституції): зб. наук. пр. та матер. міжнарод. наук. конф. Перемишль, 11-12 квітня 2002 р. (сс. 485–499). Львів.

Заброварний, С. (ред.). (2001). *Перемишль і Перемишська земля протягом віків* (Вип.2. Видатні діячі Перемищини). Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 350 с.

Загайкевич, Б. В. (відп. ред.). (1961). *Перемишль – Західний бастион України*: збірник матеріалів до історії Перемишля і Перемишської землі. Нью-Йорк: «America», 414 с.

Отчет о деятельности Центрального Выдела и Выдела Филій Общества им. Михаила Качковского и о состоянии того же Общества, за время от 3(16) сентября 1908 г. до 15 (28) сентября 1909 г. Львов: Типографія Ставропігійського Інститута под управлінням М. Рефця, 49 с.

Отчет о деятельности Центрального Выдела и Выдела Филій Общества им. Михаила Качковского и о состоянии того же Общества, за время от 16 (29) сентября 1910 г. до 15 (28) сентября 1911 г. Львов: Типографія Ставропігійського Інститута под управлінням М. Рефця, 49 с.

Кривочуприн, Е. (2012). *Надсянская Русь – возрожденная и утерянная*. Харьков: Сага, 141 с.

Кубійович, В. М. (ред.). (1966). *Енциклопедія українознавства: Словникова частина* (в 10 т., Т.5). Мюнхен: Молоде життя, 1600-2000 с.

Кубійович, В. М. (ред.). (1984). *Енциклопедія Українознавства: Словникова частина* (в 10 т., Т.10). Мюнхен: Молоде життя, 3600-4015 с.

Левицький, К. (1926). *Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914 рр.* Львів: О.О. Василян у Жовкві, 739 с.

Лозинський, М. (1909). *Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині*. Львів: Друкарня Івана Айхельбергера, 96 с.

Мончаловський, О. (1899). *Памятная книжка в 25-летний ювілей Общества имени Михаила Качковского*. Львов: Изд. Общ-ва им. М. Качковского, 168 с.

На загальних зборах «Рускої Бесіди» в Перемишлі. (1889). *Діло*, 29 січня, 2.

Свистун, Ф. И. (ред.). (1906). *Генеральное собрание в Коломые*. Львов: Типографія Ставропігійського Інститута под управлінням М. Рефця, 79 с.

Святкованя в «Рускої Бесіді». (1889). *Діло*, (23), 2

Середа, О. (2003). Громада рання народівців у Перемишлі (перша половина 60-х років XIX ст.). *Перемишль і Перемишська земля протягом віків*. (Вип.3: Інституції): зб. наук. пр. та матер. міжнарод. наук. конф. Перемишль, 11-12 квітня 2002 р. (сс. 83–94). Львів.

Стех, Я. (2006). *Пропам'ятна книга українських діячів Перемищини XIX – XX століть*: зб. есеїв (Ч.1). Львів: Сполом, 536 с.

Стех, Я. (2009). *Пропам'ятна книга українських діячів Перемищини XIX – XX століть*: зб. есеїв (Ч.2). Львів: Сполом, 355 с.

Сухий, О. М. (2003). *Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті)*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 498 с.

Сухий, О. М. (2001). *Москвофільство*: док. і матер. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 236 с.

Трофимович, В. В. & Трофимович, Л. В. (2017). Суперництво товариств «Просвіта» та імені Михайла Качковського за вплив на українців (друга половина XIX ст.). *Русин. Пятыя чтения памяти И.А. Анцупова*, (47), 177–195.

Чорновол, І. (2010). *199 депутатів Галицького сейму*. Львів: Тріада плюс, 228 с.

Шах, С. (1960). *Між Сяном і Дунаєм. Спомини*. Мюнхен: Християнський голос, 439 с.

Шах, С. (1977). *Де срібнолентий Сян пливе*. Брюссель: Українська друкарня в Брюсселі, 146 с.

References:

Andrusyak, M. (1961). *Peremyszl' v istoriyi Ukrainy do 1918 r.* [Przemysl in the history of Ukraine until 1918]. *Peremyszl' – Zakhidny bastion Ukrainy: zbirnyk materialiv do istoriyi Peremyslyha i Peremys'koyi zemli*. N'yu-York, 25–66. [in Ukrainian].

Arkusha, O. & Mudryi, M. (1999). *Rusofilstvo v Halychyni v seredyi XIX – na pochatku XX st.: heneza, etapy rozvytku, svitohliad* [Russophilism in Galicia in the middle of the 19th and early 20th centuries: genesis, stages of development, worldview]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna*, (34), 231–268. [in Ukrainian].

Vavryk, V. (1930). *Spravka o russkom dvyzheny v Halychyne, s byblyohrafiyei za 1929 hod* [Information about the Russian movement in Galicia, with a bibliography for 1929]. Lvov: Typohrafiya Stavropolyiskoho Ynstitutu, 16 s. [in Russian].

Vendland, A.-V. (2015). *Rusofily Halychyny. Ukrainski konservatory mizh Avstriieiu ta Rosiieiu, 1848-1915.* [Russophiles of Galicia. Ukrainian conservators between Austria and Russia, 1848–1915]. Lviv: Litopys, 688 s. [in Ukrainian].

Z chytal'nyanoho zhyttya [Life from the reading room]. (1935). *Prosvitni visti*, (1), 2. [in Ukrainian].

Zabrovarnyi, S. (2003). *Tovarystvo «Narodnyi dim» u Peremysli* [Society «Narodnyi dim» in Przemysl]. *Peremyszl i Peremyska zemlia protiahom vikiv* (Vyp.3 Instytuttsii): zbirnyk naukovykh prats ta materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Peremyszl, 11-12 kvitnia 2002 r. (ss. 485–499). Lviv. [in Ukrainian].

Zabrovarnyi, S. (Ed.). (2001). *Peremyszl i Peremyska zemlia protiahom vikiv*. [Przemysl and Przemysl land for centuries] (Vyp.2. Vydadni diiachy Peremyschyny). Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakovycha NAN Ukrainy, 350 s. [in Ukrainian].

Zahaikvyeh, B. V. (Ed.). (1961). *Peremyszl – Zakhidnyi bastion Ukrainy* [Przemysl – Western bastion of Ukraine]: *zbirnyk materialiv do istorii Peremyslyha i Peremyskoï zemli*. Niu-York: Peremyskyi Vydavnychiy Komitet, 414 s. [in Ukrainian].

Otchet o deiatelnosti Tsentralnogo Vydela i Vydela Fyliy Obshchestva im. Mykhayla Kachkovskoho i o sostoianiy toho zhe Obshchestva, za vremia ot 3(16) sentiabria 1908 h. do 15 (28) sentiabria 1909 h. [Report on the activities of the Central Department and the Branch Department of the Mikhaïl Kachkovsky Society and on the state of the same Society

for the period from September 3 (16), 1908 to September 15 (28), 1909]. Lvov: Typohrafiia Stavropyhiiskoho Ynstitutu pod upravleniem M. Reftsia, 49 s. [in Russian].

Otchet o deiatelnosti Tsentralnogo Vydela i Vydela Fylii Obshchestva im. Mykhayla Kachkovskoho i o sostoianiy toho zhe Obshchestva, za vremia ot 16 (29) sentiabria 1910 h. do 15 (28) sentiabria 1911 h. [Report on the activities of the Central Department and the Branch Department of the Mikhail Kachkovsky Society and on the state of the same Society for the period from September 16 (29), 1910 to September 15 (28), 1911]. Lvov: Typohrafiia Stavropyhiiskoho Ynstitutu pod upravleniem M. Reftsia, 49 s. [in Russian].

Kryvochupryn, E. (2012). *Nadsianskaia Rus – vozrozhdennaia y uteriannaia* [Nadsian Rus – revived and lost]. Kharkov: Saha, 141 c. [in Russian].

Kubiiovych, V. M. (Ed.). (1966). *Entsyklopediia ukrainoznavstva* [Encyclopedia of Ukrainian Studies]: *Slovykova chastyna* (v 10 t., Vol.5). Miunkhen: Molode zhyttia, 1600-2000 s. [in Ukrainian].

Kubiiovych, V. M. (Ed.). (1984). *Entsyklopediia ukrainoznavstva* [Encyclopedia of Ukrainian Studies]: *Slovykova chastyna* (v 10 t., Vol.10). Miunkhen: Molode zhyttia, 3600-4015 s. [in Ukrainian].

Levytskyi, K. (1926). *Istoriia politychnoi dumky halytskykh ukraintsiv 1848-1914 rr.* [History of political thought of Galician Ukrainians 1848–1914]. Lviv: O. O. Vasylian u Zhovkvi, 739 s. [in Ukrainian].

Lozynskyi, M. (1909). *Ukrainstvo i moskvofilstvo sered ukrainsko-ruskoho narodu v Halychyni* [Ukrainianism and Muscophilism among the Ukrainian-Russian people in Galicia]. Lviv: Drukarnia Ivana Aikhelberhera, 96 s. [in Ukrainian].

Monchalovskyi, O. (1899). *Pamiatnaia knyzhka v 25-letnyi yuvilei Obshchestva ymeny Mykhayla Kachkovskoho* [Memorable book for the 25th anniversary of the Mykhailo Kachkovskoho Society]. Lvov: Yzd. Obshch-va ym. M. Kachkovskoho, 168 s. [in Russian].

Na zahal'nykh zborakh «Ruskoy Besidy» v Peremysly [At the general meeting of the «Ruska Besida» in Przemysl]. (1889). *Dilo*, 29 sichnya, 2.

Svystun, F. Y. (Ed.). (1906). *Heneralnoe sobranie v Kolomye* [The general meeting in Kolomyia]. Lvov: Typohrafiia Stavropyhiiskoho Ynstitutu pod upravleniem M. Reftsia, 79 s. [in Russian].

Sviatkovania v «Ruskoi Besidi». *Dilo*, 1889 r., (23 sichnia), s. 2. [in Ukrainian].

Svyatkuvannya v «Russkoy Besidky» [Celebration in the “Ruska Besida”]. (1889). *Dilo*, (23), 2. [in Ukrainian].

Sereda, O. (2003). Hromada rannikh narodovtsiv u Peremysli (persha polovyna 60-kh rokiv XIX st.) [The community of early nationalists in Przemysl (the first half of the 60s of the 19th century)]. *Peremysl i Peremyska zemlia protiahom vikiv* (Vyp. 3. Instytutsii): zbirnyk naukovykh prats ta materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Peremysl, 11-12 kvitnia 2002 r. (ss. 83–94). Lviv. [in Ukrainian].

Stekh, Y. (2006). *Propamiatna knyha ukrainskykh diiachiv Peremyschchyny XIX – XX stolit* [A commemorative book Ukrainian leaders of Przemysl region of the 19th – 20th centuries]: zb. eseiv (Vol.1). Lviv: Spolom, 536 s. [in Ukrainian].

Stekh, Y. (2009). *Propamiatna knyha ukrainskykh diiachiv Peremyschchyny XIX – XX stolit* [A commemorative book Ukrainian leaders of Przemysl region of the 19th – 20th centuries]: zb. eseiv (Vol.2). Lviv: Spolom, 355 s. [in Ukrainian].

Sukhyi, O. M. (2003). *Vid rusofilstva do moskvofilstva (rosiiskyi chynnyk u hromadskii dumtsi ta suspilno-politychnomu zhytti halytskykh ukraintsiv u XIX stolitti)* [From Russophilism to Muscophilism (the Russian factor in the public opinion and socio-political

life of Galician Ukrainians in the 19th century)]. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 498 s. [in Ukrainian].

Sukhyi, O. M. (2001). *Moskvofilstvo* [Muscovilism: documents and materials]: dok. i mater. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU im. Ivana Franka, 236 s. [in Ukrainian].

Trofymovych, V. V. & Trofymovych, L. V. (2017). Supernytstvo tovarystv «Prosvita» ta imeni Mykhaila Kachkovskoho za vplyv na ukrainsiv (druha polovyna XIX st.) [The rivalry of «Prosvita» and Kachkovski societies for the influence on the ukrainians (the second half of the 19th – early 20th centuries)]. *Rusyn*, (47), 177–195. [in Ukrainian].

Chornovol, I. (2010). *199 deputativ Halytskoho seimu* [199 members of the Galician parliament]. Lviv: Triada plus, 228 s. [in Ukrainian].

Shakh, S. (1960). *Mizh Sianom i Dunaiem. Spomynu* [Between rivers Danube and San. Memories]. Miunkhen: Khrystyianskyi holos, 439 s. [in Ukrainian].

Shakh, S. (1977). *De sribnolentyi Sian plyve* [Where silvery San floats]. Briussel: Ukrainska drukarnia v Briuseli, 146 s. [in Ukrainian].

Отримано: 15.09.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-37.183–195

УДК 94:061.21:323.232(477.43/44)«1920»

НЕСТЕРЕНКО Валерій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри права, професійної та соціально-гуманітарної освіти Закладу вищої освіти «Подільський державний університет», вул. Шевченка, 12, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (nesterenko66@ukr.net)

ORCID 0000-0001-7360-1067

Researcher ID AFV-9707-2022

NESTERENKO Valery – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of law, professional and social and humanitarian education of the Higher Education Institution «Podilskiy State University», 12, Shevchenko Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (nesterenko66@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Нестеренко, В. (2022). Діяльність політосвітніх організацій на Поділлі у 1920-ті роки. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (37), 183–195.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПОДІЛЛІ У 1920-ті рр.

Анотація. *Мета дослідження* – висвітлити та проаналізувати діяльність радянських політосвітніх організацій (клубів, сельбудів хат-читалень) на Поділлі, прослідкувати завдання та еволюцію змісту їхньої роботи. **Методологія досліджен-**

ня спирається на принципи конкретно-історичного підходу або історизму, всебічності і цілісності, системності, а також на використання методів – аналізу та синтезу, історико-генетичного, історико-порівняльного, статистичного, проблемно-хронологічного. **Наукова новизна** полягає у тому, що здійснюється комплексний аналіз змісту та сутності радянської політосвітньої роботи на Поділлі в період політики «українізації». **Висновки.** На початку 1920-х рр. на Поділлі була створена широка мережа радянських політосвітніх організацій (клубів, сільбудів тощо). Їх створенню передувало закриття або реорганізація тих культурницьких товариств, які діяли в часи УНР. Головною метою радянської політосвітньої роботи було залучення населення до «пролетарської культури», більшовизація селянства та відвернення від українського національного процесу. Проте, клуби та сільбуду у період політики «українізації» відіграли і позитивну роль, зокрема у справі ліквідації неписьменності серед дорослого населення, сприяли формуванню нової сільської української інтелігенції, поширювали здобутки національного мистецтва серед селянства. Упродовж 1920-х рр. періодично відбулись численні «чистки» фондів сільбудів, хат-читалень, клубів, бібліотек. Вони особливо посилились після початку «суцільної колективізації» наприкінці 1929 р. Багатьох співробітників політосвітніх організацій почали звинувачувати у політичних помилках, здійсненні антирадянської націоналістичної роботи.

Ключові слова: сільбуд, клуб, хата-читальня, бібліотека, лікнеп, українізація.

THE ACTIVITIES POLITICAL EDUCATION ORGANIZATIONS IN PODILLIA IN THE 1920s

Abstract. *The purpose of the study is to highlight and analyze the activities of Soviet political and educational organizations (clubs, reading rooms) in Podillia to follow the tasks and evolution of the content of their work. The research methodology is based on the principles of a concrete-historical approach or historicism, comprehensiveness, integrity, systematicity, as well as the use of the methods of analysis and synthesis, historical-genetic, historical-comparative, statistical, and problem-chronological. The scientific novelty lies in the fact that for the first time in historiography, the content and essence of the Soviet political and educational work in Podillia during the period of the policy of "Ukrainization" has been comprehensively analyzed. Conclusions.* At the beginning of the 1920s, a wide network of Soviet political and world organizations (clubs, farm buildings, and others) was created in Podillia. Their creation was preceded by the closure or reorganization of those cultural associations that operated during the time of the Ukrainian People's Republic. The main goal of Soviet political and educational work was to attract the population to "proletarian culture" to Bolshevize it and to turn it away from the Ukrainian national process. However, during the "Ukrainization" policy, clubs and villages also played a positive role in the elimination of illiteracy among the adult population contributing to the formation of a new rural Ukrainian intelligentsia and spreading the achievements of Ukrainian art among the peasantry. In the course of the 1920s, numerous "cleanings" of the funds of village houses, reading rooms, clubs, and libraries took place periodically. They especially intensified after the beginning of "complete collectivization" at the end of 1929. Many employees of political organizations began to be accused of political mistakes, carrying out anti-Soviet nationalist work, but this is a topic for a separate study

Key words: village house, club, reading room, library, liknep ("elimination of illiteracy"), Ukrainianization.

Постановка проблеми. Культурно-освітня робота серед населення відіграє велику роль у внутрішній політиці будь-якої держави. Якщо в демократичних державах вона переважно відбувається у межах громадянського суспільства і віддалена від політики, то в авторитарних і тоталітарних державах влада створює спеціальні організації, яка цілеспрямовано формують світогляд громадян. У цьому контексті викликає особливий інтерес дослідження методів та прийомів більшовицького політичного впливу у 20-х роках ХХ століття. Більшовикам вдалось за кілька років створити доволі широку мережу політосвітніх організацій в УСРР, що змогла залучити переважну більшість селян до так званого «радянського будівництва». Клуби, сельбуду, хати-читальні виконували передовсім не культурні, а політичні функції. Вони сприяли утвердженню авторитарного режиму, який наприкінці 1920-х рр. еволюціонував у тоталітарний.

Аналіз джерел та останні дослідження. Наше дослідження ґрунтується передовсім на архівних джерелах, почерпнутих у Державних архівах Вінницької та Хмельницької області. Використані також матеріали тогочасної подільської періодичної преси, зокрема часописи «Вісті ВУЦВК», «Червоний кордон», «Червоний край».

Досліджувана нами тематика частково вже знайшла своє відображення у роботах українських істориків та краєзнавців. Зокрема, діяльність в УСРР сельбудів як засобу формування радянських політичних орієнтацій висвітлили у своїй статті О.М. Абразумова та М.В. Захарченко (Абразумова, Захарченко, 2020). В. Проценко простежила роль профспілок у ліквідації неписьменності в УСРР (Проценко, 2016). С.М. Свистович проаналізував процеси культурної трансформації в УСРР у 1920-ті та яку роль у них відіграли громадські організації (Свистович, 2018).

У вітчизняній історичній науці досліджувався і регіональний подільський аспект цієї проблематики. Так, Н. Кузьмінець у своїй роботі висвітлила процес більшовизації в культурній сфері Поділля в період політики «українізації» (Кузьмінець, 2018). У статті О. Комарницького проаналізовано політосвітню діяльність студентів Кам'янець-Подільського ІНО (Комарницький, 2018). Однак комплексної праці про діяльність політосвітніх організацій на Поділлі ще немає.

Мета статті – висвітлити та проаналізувати діяльність радянських політосвітніх організацій (клубів, сельбудів, хат-читалень) на Поділлі, прослідкувати завдання та еволюцію змісту їхньої роботи.

Виклад основного матеріалу. В період переходу суспільства від традиційного (аграрного) до індустріального типу значно зростає роль освітніх та культурницьких установ, які великою мірою формують етнічну та соціальну ідентифікацію громадян, їх суспільно-політичну позицію. На початку ХХ століття, в умовах відсутності української політичної еліти, саме

культурно-освітні заклади та організації були в авангарді українського національно-визвольного руху. Не випадково, що часто вчителі, педагоги займали посади губернських, повітових комісарів, інших органів місцевої влади УНР. Головну роль у системі українських культурно-освітніх установ у період Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. на Поділлі відігравало товариство «Просвіта». Члени товариства створювали Народні доми, бібліотеки, влаштовували аматорські вистави для населення.

З утвердженням у листопаді 1920 р. на території Подільської губернії влади більшовиків українські культурницькі організації (у тому числі осередки товариства «Просвіта») перейшли під контроль місцевих органів політичної освіти при повітових ревкомах (пізніше – виконкомах). Цікаво, що у 1921 р., незважаючи на владу більшовиків, у селах Поділля спостерігалась тенденція до збільшення кількості «Просвіт». Це пояснюється тим, що у той час радянську освітню політику в Радянській Україні визначали колишні «боротьбисти», котрі з одного боку наполягали на поглибленні українізаційних процесів в освітній сфері, а з іншого – різко засуджували українську дореволюційну культуру. Тому ними був взятий курс на створення нового типу «Просвіт» (так званих «червоних»). Однак, дуже скоро виянилось, що ставка на «Просвіту» як джерело створення нової «пролетарської» культури на противагу дореволюційній селянській себе не виправдала. Не випадково, 11 лютого 1922 р. пролетарський письменник В. Коряк у своїй статті «Просвітянство» різко критикував діяльність «Просвіт» за те, що вони є «організацією войовничого націоналізму» (Коряк, 1922). Дісталось і «Червоним просвітам», які були слабкими, не могли залучити на свій бік широкі кола населення, часто конкурували між собою. У цій замітці, що була вміщена у центральному виданні УСРР «Вісті ВУЦВК», містився наказ місцевим керівникам політосвіти – розпочати роботу у справі реорганізації «Просвіт» у селянські будинки (сельбуду).

Всеукраїнське товариство «Селянський будинок» було створено у 1921 р. з ініціативи відомого діяча КП(б)У Дмитра Мануїльського. Головні завдання «сельбудів» зразковий статут визначав так: поширення так званого «соціалістичного знання», боротьба з куркульсько-буржуазним побутом тощо. «Сельбуду» отримали право створювати бібліотеки, хати-читальні, проводити вистави, мітинги на різні теми, але головним напрямом у їхній праці повинна була стати саме популяризація ідей марксизму-ленінізму, а не розбудова української культури (Сельбудинок, 1924, с. 1). На відміну від «Просвіт», членами яких могли бути всіх бажано, до сельбудів приймали передусім членів КП(б)У, ЛКСМ, професійних спілок, а також «кращих середняків». В той же час категорично заборонялось приймати до них «куркулів, куркульську молодь, всіх нелояльних до радянської влади громадян» (Сельбудинок, 1924, с. 2). Якщо проаналізувати статут товариства «Сельбуд», то можна побачити тут багато схожих моментів з діяльністю

«Просвіт». Зокрема, вся практична праця товариства зосереджувалась у агрономічному, кооперативному, природничому, драматичному, соціально-економічному та інших гуртках. Але була й суттєва відмінність. «Сельбуди» повинні були займатись у першу чергу антирелігійною діяльністю і головна їх мета полягала не в культурно-просвітницькій, а агітаційно-пропагандистській комуністичній роботі.

Для прикладу, виконуючи настанови та вказівки Наркомату освіти УСРР, 23 вересня 1922 р. завідувач Кам'янець-Подільської повітової політосвіти, відомий український радянський письменник Іван Дніпровський склав план політосвітньої роботи. Він відзначив, що «повітова політосвіта не може опертись на Просвіт для проведення своїх різноманітних завдань», тому поставив завдання перед керівниками шкіл, культурно-освітньої роботи на Кам'яниччині: розпочати негайну працю щодо реорганізації «Просвіт» в сельбуди (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 6, оп. 4, спр. 163, арк. 313). А перед цим слід було провести повітову конференцію вчителів і отримати від них інформацію про стан ліквідації неграмотності, діяльність бібліотек, хат-читалень тощо. 12 жовтня 1922 року відбулось перше засідання Кам'янець-Подільського повітового осередку товариства «Селянський будинок». Було затверджено статут міського товариства, визначено його функції (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 6, оп. 1, спр. 163, арк. 313).

3 грудня 1922 р. на Поділлі розпочався активний процес реорганізації «Просвіт» в сельбуди (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 5, оп. 1, спр. 725, арк. 26, 29). Він супроводжувався арештами або усуненнями від роботи просвітян, які або брали активну участь в українському національному русі, або нелояльно ставилися до радянської влади. Відбулись і чистки бібліотечних фондів «Просвіт», з яких вилучали контрреволюційну антирадянську літературу. Якщо, на 1 січня 1923 р. на теренах Подільської губернії функціонувало 208 «Просвіт», то в липні цього року – вже жодної. За цей же час кількість сельбудів збільшилась з 33 до 352 (Держархів Вінницької обл., ф. р. 256, оп. 1, спр. 254, арк. 1). Однак кількість хат-читалень різко зменшилась. Це було зв'язано з тим, що у 1922-1923 рр. через зменшення державних витрат на утримання політосвітніх установ частина хат-читалень була ліквідована, або приєднана до сельбудів (Професійні та політично-освітні установи на Україні (1922-1925), 1926, с. 52).

У 1922-1923 рр. одним із основних напрямків роботи сельбудів на Поділлі було створення рухомих (пересувних) бібліотек. Вони переїжджали з села в село, обслуговуючи у першу чергу сільське населення. Вони формувались передусім із політичної літератури. Проте, завданням цих бібліотек було також ознайомлення громадян з історією України, українською літературою, підручниками з різних навчальних дисциплін. Зокрема, у 1922-1923 рр. на складі Кам'янець-Подільського повітового «Сельбуду» були такі книги: «Кобзар» Т. Шевченка, «Голод» В. Винниченка, «Азбука комунізму» М. Бухаріна, «Історія українського народу» О. Єфименко, «Війна та кри-

за соціалізму» Г. Зінов'єва, «Рідне писання» І. Огієнка та інші (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 5, оп. 1, спр. 718, арк. 39, 57). Перелік цих видань свідчить, що у пересувних бібліотеках були не тільки книги теоретиків більшовицької партії, а й залишались твори визначних українських істориків та письменників, які взяли активну участь у боротьбі за незалежну Україну. Тому не випадково, що починаючи з 1923 р. місцеві органи політосвіти розпочали чистки книжкових фондів сельбудів на предмет вилучення з них антирадянської літератури (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 3, оп. 1, спр. 10, арк. 116).

Працівники політосвіти як загальне явище відмічали, що більшість селян спочатку ставились до роботи сельбудів як на щось не дуже потрібне і у практичній роботі цих організацій приймали незначну участь. Наведемо лише кілька прикладів. До Оринінського районного сельбуду добре ставилась лише молодь, через улаштування там танців. Інші мешканці містечка проявляли байдужість, а то й ворожість. Аналогічна ситуація спостерігалась у Смотричі, Зінькові, Довжку, Китайгороді та інших районних центрах округу (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 5, оп. 1, спр. 756, арк. 5, 33–34, 71). До того ж у деяких містечках помічався антагонізм між селянами та містянами щодо змісту праці сельбудів.

Важливим напрямом радянської так званої «культурної революції» було створення пунктів з ліквідації неписьменності (лікнепів). Тут керівники місцевих органів політосвіти фактично продовжували попередню працю Подільської губерніяльної «Просвіти», яка ще у дореволюційний період організовувала школи для неписьменних або малограмотних, проте надали цій праці комуністичного ідеологічного змісту. У вересні 1921 р. при відділах політосвіти Подільської губернії було організовано надзвичайну комісію по ліквідації неграмотності дорослого населення міста й повіту, у кожній волості – спеціальні курси для безграмотних (Г. Червона правда, 1921, 9 вересня). Щоправда, на початку 20-х рр. були зроблені лише перші кроки щодо ліквідації неграмотності серед дорослих мешканців краю.

У 1923 р. в УСРР відбулась територіально-адміністративна реформа. Повіти та волості були скасовані, створено округи. Політосвітню роботу на Поділлі тепер проводили окружні інспектури політосвіти, що розпочали свою діяльність весною 1923 р. (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 5, оп. 1, спр. 759, арк. 1). Упродовж року їм вдалось певною мірою оптимізувати мережу політосвітніх закладів та організацій. Так, наприкінці 1923 р. у Кам'янецькому окрузі налічувалось: одна партійна школа (готувала спеціалістів для проведення партійної роботи на селі), 12 клубів (передусім у містах та містечках), 1 міський сельбуд, 92 сельбуди, 68 хат-читалень, 58 бібліотек, 3 музеї, 20 лікнепів, 1 кіноустановка, 7 курсів з вивчення української мови (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 5, оп. 1, спр. 759, арк. 27).

У містах основним центром організації політосвітньої роботи став клуб. Наприклад, у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Проскурові функціону-

вали українські, польські, єврейські, російські робочі центральні клуби, а також невеликі клуби були створені при деяких державних та адміністративних установах. Так, у листопаді 1924 р. у Кам'янці-Подільському був створений клуб для громадян, які відбували покарання у міському БУПРі. Він розмістився у будівлі колишньої церкви. 6 листопада 1924 р. у цьому клубі відбулось святкування сьомої річниці Жовтневої революції. Як писав у пресі, відомий пролетарський письменник Сава Божко: «Тепер ув'язнених одиниці, а до Жовтня були ув'язнені класи... Радянська влада не карає, а поправляє» (Г. Червоний кордон, 1924, 6 лист.).

Упродовж 1920-х рр. у роботі політосвітніх органів Поділля були помітні різні об'єктивні та суб'єктивні труднощі та суперечності. Так, багато вчителів українських навчальних закладів не хотіли брати участь у праці радянських сельбудів, ухилялись від проведення агітаційно-пропагандистських заходів, читання лекцій на політичні теми (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 5, оп. 1, спр. 95, арк. 14]. Крім того, і далі спостерігались випадки неухважного, а то й ворожого ставлення з боку місцевих органів влади до діяльності сельбудів та хат-читалень. Так, у 1925 р. Довжоцький райвиконком відібрав у селі Рихта хату-читальню і віддав її під будинок сільради. В Зінькові будівлю сельбуду передали для організації там суду. Часто гуртки при сельбудах працювали незадовільно і зовсім не виправдовували себе. Художні та драматичні гуртки використовували передусім старий матеріал, часто ставили з точки зору працівників політосвіти відверту «халтуру», цим самим відштовхуючи від себе людей. Як загальне явище в офіційних документах відмічалось, що матеріальне забезпечення сельбудів, хат-читалень (особливо створених для національних меншин) залишалось незадовільним (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 5, оп. 1, спр. 95, арк. 42).

Дещо краще були справи з діяльністю пунктів з ліквідації неграмотності (лікнепів). У 1923-1924 навчальному році у селах Подільської губернії було створено десятки нових лікнепів. Так, у Кам'янецькому окрузі їх кількість наприкінці 1924 р. становила разом з школами для малограмотних 284. У них навчалось близько 5250 громадян. Більшість з них працювали українською мовою, лише один – російською (у Кам'янці-Подільському). Згодом було створено 11 єврейських та 8 польських лікнепів (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 5, оп. 1, спр. 95, арк. 29). Всього у цей час на Кам'яничині було зареєстровано 122772 особи віком від 16 до 35 років, які не вміли читати і писати. Передбачалось, що в середньому в одному такому пункті будуть навчатись 20-30 громадян. За статистичними даними Кам'янець-Подільський та Проскурівський округи за кількістю лікнепів випереджали інші округи Подільської губернії: Гайсинський, Могилів-Подільський, Тульчинський, Вінницький (Держархів Вінницької обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 241, арк. 3). Навчальні програми лікнепів включали у себе вивчення творів К. Маркса, В. Леніна, інших теоретиків комуністичної ідеології та революційних письменників і поетів. Виключалось вивчення творчості тих українських істориків

та літераторів, які боролись за незалежність України, зокрема М. Грушевського, А. Кащенко. Саме таким чином влада здійснювала свою «політосвітну роботу», комуністичний ідеологічний аспект якої домінував над культурно-освітнім. Через вивчення грамоти у лікнепах формувалась у населення комуністичний світогляд та створювалась «радянська людина».

16 липня 1925 р. на підставі постанови РНК УСРР про практичні заходи щодо українізації радянського апарату при окружних інспектурах народної освіти утворювались відділи ліквідації української неписьменності (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 5, оп. 1, спр. 40, арк. 156). Вони повинні були створити при установах курси з української мови, де дорослих людей навчали грамоти. Курси для зовсім неписьменних були розраховані на п'ять місяців, для малописьменних – три. У вересні 1925 року подібні курси були створені в різних установах та організаціях Поділля: партійних школах, банках, статистичних бюро та інших (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 5, оп. 1, спр. 68, арк. 25). У Кам'янці-Подільському заняття для слухачів (а їх було близько 400) проводили вчителі з навчальних закладів міста, зокрема колишні керівники товариства «Просвіта» Євген Кондрацький та Марія Недужа (Соколова). У справі ліквідації української неписьменності відділи лікнепу тісно співпрацювали з урядовими комісіями з українізації, але дещо відрізнялись за своїми функціями. Так, вони займались передусім навчальною роботою і не мали права звільняти службовців з установ та організацій за недостатнє знання української мови чи основ українознавства.

У 1924 р. для поліпшення праці у справі боротьби з неписьменністю у були створені Вінницьке, Проскурівське, Кам'янець-Подільське та інші окружні осередки товариства «Геть неписьменність!». У Кам'янці-Подільському його очолив окружний інспектор народної освіти, активний діяч ЗУНР Василь Гоца (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2490, оп. 1, спр. 12, арк. 7). Спочатку діяльність товариства через постійну зміну членів правління та відсутність чітких функцій та завдань не відзначалась ефективністю. На 1 січня 1925 р. в окрузі діяли тільки три його осередки у Кам'янці-Подільському, до якого увійшло 150 осіб, переважно педагогів. У районах округу роботи ніякої не велось. Пізніше його праця дещо похвалилась і на 20 лютого 1927 р. на Кам'яничині вже працювало 112 осередків товариства, що охоплювали 2244 громадян (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2490, оп. 1, спр. 12, арк. 8).

У роботі міської організації приймали участь не тільки працівники політосвіти, але й викладачі Кам'янець-Подільського Інституту народної освіти (ІНО), зокрема професор Іван Любарський – відомий дослідник діалектів Поділля. Робота товариства полягала у складанні планів і програм для лікнепів, у підготовці досвідчених фахівців, у пошуку приміщень під лікнеп. Воно випускало часописи «Геть неписьменність!», «На зміну», які потім поширювались в українських сельбудах і хатах-читальнях. Для лікнепів, які працювали єврейською або польською мовами, і УСРР виходили радянські видан-

ня «Де юнге гвардия» та «Глос млодзежи», що поширювались і на Поділлі (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 5, оп. 1, спр. 771, арк. 21). Загалом же, незважаючи на певні успіхи, через неухвалене ставлення з боку місцевих органів влади, стан товариства і наприкінці 20-х рр. залишався далеким від задовільного.

Велику роль у радянській політосвітній роботі у 1920-ті роки відіграв контроль над друкованою продукцією, що поширювалась серед населення Поділля. Органи політосвіти періодично складали списки «шкідливої» літератури, яку необхідно було знищити. З метою її виявлення у квітні 1925 р. в усі райони округу було направлено окреме розпорядження (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 5, оп. 1, спр. 1121, арк. 1). Виконуючи його, працівники місцевих органів політосвіти часу від часу перевіряли літературу, яку продавали громадяни. Зокрема, інспектор політосвіти у 1925 р. під час рейду виявив на кам'янецькому ринку такі книги: «Історія українського народу» Н. Григоріїва-Наша та «Рідна мова» С. Черкасенка – підручник з граматики для дітей молодшого шкільного віку. Ці книги одразу були вилучені та пірвані, а їхні продавці притягнуті до відповідальності. Вони пояснювали це тим, що допустили такі правопорушення тому, що у них не вистачало грошей на хліб (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 5, оп. 1, спр. 1121, арк. 1).

Під час перевірки 1925 р. у сельбудах, хатах-читальнях Поділля було виявлено чимало творів дореволюційних українських письменників та поетів, які була надруковані в період УНР. Від керівників районних органів політосвіти вимагалось, щоб вони списки книг нерадянського характеру надсилали в ДПУ до Харкова, а звідти вже надходили списки тих видань, які необхідно було вилучити з сельбудів та хат-читалень (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 5, оп. 1, спр. 1121, арк. 57).

Так, працівники Кам'янець-Подільського окрліту пропонували, щоб усі книги продавали лише букіністи, тому що їх легше було контролювати. Крім того, співробітники цієї організації давали дозвіл на друк афіш, плакатів, бланків, які перед цим ретельно перевірялись Зокрема, у 1925 р. було дозволено опублікувати у Кам'янець-Подільському окрузі 363 афіш та плакатів.

У контексті проведення політики «коренізації» на Поділлі було створено мережу політосвітніх організацій для польського та єврейського населення. При цьому органи місцевої влади переслідували конкретну політичну мету – добитися зменшення впливу на місцевих поляків та євреїв так званих «несоціалістичних та клерикальних елементів» (Держархів Вінницької обл., ф. р. 254, оп. 1, спр. 195, арк. 6, 10).

Римсько-католицька зберігала великий вплив на життя місцевих поляків. Католицькі священники гуртували навколо себе молодь, створювали різні релігійно-культурні організації («Ружанець», «Терціари» тощо). Вони влаштовували вистави, концерти, ігри. У 20-ті роки органи радянської влади в першу чергу у боротьбі проти них опирались передовсім не на

адміністративно-каральні органи, а на радянську пропаганду, що проводилась польською мовою. Для успішного її проведення у містах Поділля були створені польські робочі клуби, а у селах – кутки при сельбудах. Щоправда, спочатку створення таких клубів відбувалось у не дуже сприятливих умовах. Так, Кам'янець-Подільський робітний польський клуб, що був відкритий 26 лютого 1922 р., довгий час не міг функціонувати через брак світла та палива. Згодом робота дещо налагодилась. У клубі було організовано вечір революційних та народних пісень. Час від часу влаштовувались лекції на актуальні політичні теми, зокрема на міжнародну тематику та про «антинародну політику» Польщі. Клуб відвідували передовсім молоді робітники, учні старших класів. Великою проблемою для діяльності клубу був брак лекторів, які могли прочитати лекцію польською мовою (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 5, оп. 1, спр. 725, арк. 29).

У наступні роки увага до створення міських польських клубів з боку місцевої влади збільшилась. Польбюро, що діяло при Подільському губернському комітеті КП(б)У у 1924 р. констатувало, що «польський клуб є центром, що протистоїть клерикальній стихії, лабораторією для політичної підготовки молоді до ЛКСМУ, осередком антирелігійної пропаганди серед селян» (Держархів Вінницької обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 1674, арк. 12).

У середині 20-х рр. мережа польських політосвітніх закладів в Подільській губернії розширилась і у 1925 р. тут функціонувало вже 6 польських клубів, 5 гуртків для вивчення польського радянського часопису «Серп», 5 політичних гуртків, 25 лікнепів (Держархів Вінницької обл., ф. р. 254, оп. 1, спр. 195, арк. 272). Разом із тим, у політосвітній роботі серед поляків було чимало труднощів та недоліків, – не вистачало літератури польською мовою, помешкань для навчання. До того ж частина місцевого апарату відмовлялась створювати польські політосвітні організації для так званих «українців-католиків». Головна увага у діяльності польських політосвітніх організацій на Поділлі відводилась боротьбі з Римо-католицькою церквою. На початку 1925 р. Польбюро при Подільському губкомі КП(б)У відмітило, що проведені на Поділлі кампанії щодо засудження «ворожої діяльності духовенства відбувається успішно» у Вінницькій, Проскурівській, Могилівській округах, гірше – на Кам'яниччині (Держархів Вінницької обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 1671, арк. 35).

У другій половині 20-х рр. польські міські робітничі клуби продовжували виконувати не тільки культурно-освітні функції, а й ставили перед собою завдання організації різних політичних заходів. Так, у червні 1929 р. польські робочі клуби Вінниці, Кам'янець-Подільського схвалили рішення, у якому засудили проведення у Варшаві всесвітнього з'їзду поляків, назвавши його спробою об'єднати польське населення для підготовки нападу на Радянський Союз (Г. Червоний край, 1929, 12 червня).

Аналогічно працювали політосвітні організації, що були створені для роботи з єврейським населенням. Діяльність релігійних єврейських

культурно-освітніх установ (Тарбут, Гехолуц та інших) на Поділлі була заборонена, а політосвітня радянська робота проводилась в єврейських клубах у містах та єврейських гуртках при районних сельбудах. Так, у Кам'янець-Подільському клубі, створеному для єврейських кустарів, діяли політичний, літературний, драматичний, музичний, хоровий гуртки, влаштовувались лекції по кооперації, по політичним питанням (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 3, оп. 1, спр. 11, арк. 103). Велика увага приділялась керівниками єврейських клубів боротьбі проти нелегальних навчальних закладів (хедерів та ешиботів), організації різних заходів проти іудейської релігії (Держархів Вінницької обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 494, арк. 326). У єврейських політосвітніх організаціях Поділля велика увага приділялась також боротьбі проти нелегальних партій: сіоністів-соціалістів, ОСМ, СССМ, осередки яких діяли у Вінниці, Проскуріві, Калинівці та деяких інших населених пунктах Подільської губернії релігії (Держархів Вінницької обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 492, арк. 14).

Ліквідація непу, поступове згортання політики «коренізації» наприкінці 20-х рр. висунули перед організаціями політичної освіти нові завдання, які певною мірою входили у суперечність з їхньою попередньою діяльністю. Невипадково у доповіді Кам'янець-Подільського окружного відділу освіти «Основні завдання соціалістичної реконструкції народного господарства» (1929 р.) мова йшла про те, що стан політосвітньої роботи «майже в усіх галузях надзвичайно незадовільний, що головними негативними рисами політосвітньої роботи є її невідповідність до проблем соціалістичного будівництва, до проблеми наступу на капіталістичні елементи суспільства» (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 335, оп. 1, спр. 204, арк. 78) Різко критикувався стан політосвітньої праці в клубах Кам'янець-Подільського, де художні, музичні, драматичні, хорові секції працювали з великими недоліками. До того ж, як відзначалось місцевими партійцями, «репертуар існуючих художньо-музичних гуртків був старим, його зміст не мобілізував слухачів, не популяризував ідей партії» тощо (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 335, оп. 1, спр. 204, арк. 82).

У 1929 р. відновились практика періоду «воєнного комунізму», коли політосвітні організації та товариства подекуди створювались у будівлях закритих церков, костельов, синагог. Так, у березні цього року ВУЦВК прийняв рішення про передачу під сельбуди та хати-читальні кількох синагог Поділля, у тому числі у містечку Шатава Кам'янецького округу (Вісті ВУЦВК, 1929, 17 березня). Але цей процес масово розгорнувся вже у середині 1930-х рр.

Висновки. Отже, широка мережа радянських політосвітніх організацій (клубів, сельбудів тощо) була створена на Поділлі на початку 1920-х рр. Їх створенню передувало закриття або реорганізація тих культурницьких товариств, що діяли в часи УНР. Головною метою радянської політосвітньої робо-

ти було залучення населення до «пролетарської культури», більшовизація селянства та відвернення від українського національного процесу. Проте, клуби та сельбуди у період політики «українізації» відіграли і позитивну роль, зокрема у справі ліквідації неписьменності серед дорослого населення, сприяли формуванню нової сільської української інтелігенції, поширювали здобутки українського мистецтва серед селянства. Упродовж 1920-х рр. періодично відбулись численні «чистки» фондів сельбудів, хат-читалень, клубів, бібліотек. Вони особливо посилились після початку «суцільної колективізації» наприкінці 1929 р. Багатьох співробітників політосвітніх організацій почали звинувачувати у політичних помилках, здійсненні антирадянської націоналістичної роботи, але це вже тема для окремого дослідження.

Список використаних джерел і літератури:

Абразумова, О. М. & Захарченко, М. В. (2020). Український сельбуд 1920-х років як засіб формування радянських політичних орієнтацій. *Актуальні наукові дослідження в сучасному світі* (58, ч.5), 43–48.

Г. (1929). Замість молитовних будинків культурно-освітні заклади. *Вісті ВУЦВК*, 17 березня, 4.

Г. (1922). Коряк В. Просвітянство. *Вісті ВУЦВК*, 11 лютого, 3.

Г. (1921). Ліквідація неграмотності. *Червона правда*, 9 вересня, 2.

Г. (1924). *Червоний кордон*, 6 листопада, 4.

Г. (1929). *Червоний край*, 12 червня, 3.

Державний архів Вінницької області.

Державний архів Хмельницької області.

Комарницький, О. Б. (2011). Партійна та політосвітня діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1920-ті рр.). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. ст., (16), 268–277.

Кузьмінець, Н. П. (2018). Більшовизація культурно-освітньої сфери у подільському селі у 1920-х роках. *Український селянин*, 20, 59–62.

Проценко, В. О. (2016). Роль профспілок у ліквідації неписьменності та українізаційних процесах (1920-ті роки). *Етнічна історія народів Європи*, (50), 77–84.

Свистович С. М. (2018). До питання здійснення культурних трансформацій в УСРР (20-і рр. XX ст.). *Історія науки і біографістика*, (2), 71–79.

Професійні та політично-освітні установи на Україні (1922-1925). (1926). Харків: ЦСУ УСРР, 78 с.

Сельбудинки. Збірник матеріалів щодо роботи на селі. (1924). Київ, 35 с.

References:

Abrazumova, O. M. & Zakharchenko, M. V. (2020). Ukrainianski selbud 1920-kh rokiv yak zasib formuvannia radianskykh politychnykh oriantatsii [Ukrainian Selbud of the 1920s as a means of forming Soviet political orientations]. *Aktualnie nauchnie yssledovanyia v sovremenom myre* (58, ch.5), 43–48 [in Ukrainian].

Г. (1929). Zamist molytovnykh budynkiv kulturno-osvitni zaklady [Cultural and educational institutions instead of prayer houses]. *Visti VUTsVK*, 17 bereznia, 4. [in Ukrainian].

- Н.** (1922). Koriak V. Prosvitianstvo [Koryak V. Enlightenment]. *Visti VUTsVK*, 11 liutoho, 3. [in Ukrainian].
- Н.** (1921). Likvidatsiia nehramotozosti [Elimination of illiteracy]. *Chervona pravda*, 9 veresnia, 2 [in Ukrainian].
- Н.** (1924). *Chervonyi kordon*, 6 lystopada, 4. [in Ukrainian].
- Н.** (1929). *Chervonyi krai*, 12 chervnia, 3. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [The State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [The State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian].
- Komarnitskyi, O. B.** (2011). Partiina ta politosvitnia diialnist studentiv Kamianets-Podilskoho instytutu narodnoi osvity (1920-ti rr.) [Party and political activities of students of the Kamianets-Podilskiy Institute of Public Education (1920s)]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka: zb. st.*, (16), 268–277. [in Ukrainian].
- Kuzminets, N. P.** (2018). Bilshovyzatsiia kulturno-osvitnoi sfery u podilskomu seli u 1920-kh rokakh [Bolshevization of the cultural and educational sphere in the Podilsk village in the 1920s]. *Ukrainian Peasant*, 20, 59–62. [in Ukrainian].
- Protsenko, V. O.** (2016). Rol profspilok u likvidatsii nepysmennosti ta ukrainizatsiinykh protsesakh (1920-ti roky) [The role of trade unions in the elimination of illiteracy and Ukrainianization processes (1920s)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, (50), 477–484. [in Ukrainian].
- Profesiini ta politychno-osvitni ustanovy na Ukraini (1922-1925)* [Professional and political and educational institutions in Ukraine (1922-1925)]. (1926). Kharkiv: TsSU USRR, 78 p. [in Ukrainian].
- Svystovych S. M.** (2018). Do pytannia zdiisnennia kulturnykh transformatsii v USRR (20-i pp. XX st.) [On the issue of cultural transformations in the USSR (20th pp. XX century)]. *Istoriia nauky i biohrafistyka*, (2), 71–79. [in Ukrainian].

Отримано: 05.09.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-37.196–204
УДК 37.014(477.46)«1930/1939»

СКУС Ольга – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, вул. Садова, 28, м. Умань, індекс 20301, Україна (solhav2018@gmail.com)

ORCID 0000-0001-5063-451X
Researcher ID D-7651-2019

SKUS Olga – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 28 Sadova Street, Uman, index 20301, Ukraine (solhav2018@gmail.com)

ДЖАГУНОВА Олена – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, вул. Садова, 28, м. Умань, індекс 20301, Україна (o.dzhagunova@udpu.edu.ua)

ORCID 0000-0003-2129-9761
Researcher ID AAY-9695-2021

DZHAGUNOVA Olena – Candidate of Historical Sciences, lecturer of Ukraine's History Chair. Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 28 Sadova Street, Uman, index 20301, Ukraine (o.dzhagunova@udpu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Скус, О., Джагунова, О. (2022). Історико-політичні аспекти освітнього процесу на Уманщині (1930-ті рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (37), 196–204.

ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ОСВІТЬОГО ПРОЦЕСУ НА УМАНЩИНІ (1930-ті рр.)

Анотація. *Мета дослідження* – схарактеризувати особливості розвитку освітнього процесу на Уманщині за умов суспільно-політичних змін в Україні впродовж 1930-х рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукового і проблемно-хронологічного методів, аналізу, принципів об'єктивності, історизму тощо. **Наукова новизна** полягає у спробі висвітлити неоднозначний вплив політики радянського режиму на становлення й подальший розвиток вітчизняної освіти на території Уманської округи. **Висновки** проведеного дослідження дозволяють стверджувати про багатогранність порушеної проблеми, яка має доволі широке висвітлення у різних форматах, одночасно й співзвучність із сьогоденням. Радянський режим відзначився тотальним насадженням ідеологічної доктрини із застосуванням репресій в

усіх сферах, зокрема і освітянській. Становлення української шкільної освіти відбулось в 1920-х роках у результаті політики українізації, яку наприкінці десятиріччя згорнули, перейшовши до її реконструювання в бік уніфікації, створення єдиної загально-радянської системи освіти. У складних соціально-економічних умовах початку 1930-х років в Уманській окрузі функціонувало понад два десятки загальноосвітніх шкіл і вечірні школи для дорослих. Відбувався активний розвиток освіти рідною мовою з урахуванням кращих здобутків педагогічної науки, орієнтованих на підвищення якості навчання й поширення досвіду. З 1931 року державно-партійна політика в освітній сфері змінюється через низку виданих постанов, у результаті виконання яких сформувалася єдина централізована, ідеологічна система шкільної освіти. На її функціонування негативно впливали соціально-економічні і суспільно-політичні чинники – примусова колективізація, геноцид 1932-1933 рр. та репресії, які у 1937-1938 рр. набули масового характеру. В Уманській окрузі лютував і голод, і репресивний апарат. Одночасно, враховуючи потреби в кваліфікованих кадрах, влада зміцнювала заклади освіти, як важливий ідеологічний інструмент виховання радянських людей і творення тоталітарного суспільства.

Ключові слова: заклади освіти, радянська політика, репресії, школи, Уманщина.

HISTORICAL AND POLITICAL ASPECTS OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE UMAN REGION (the 1930s)

Abstract. *The purpose of the study* is to consider the peculiarities of the educational process development in the Uman region under the conditions of social and political changes in Ukraine during the 1930s. **The research methodology** is based on general scientific and problem-chronological methods, analysis, principles of objectivity, historicism, etc. **The scientific novelty** lies in an attempt to highlight the ambiguous influence of the policy of the Soviet regime on the formation and further development of national education in the territory of the Uman district. **The conclusions** of the conducted research allow us to assert the multifacetedness of the raised problem, which has fairly wide coverage in various formats, and at the same time, is consonant with the present. The Soviet regime was distinguished by the total establishment of ideological doctrine with the use of repression in all spheres, including education. The formation of the Ukrainian education system took place in the 1920s due to the Ukrainization policy, which was curtailed at the end of the decade, moving to its reconstruction in the direction of unification, the creation of a single all-Soviet system. In the difficult socio-economic conditions of the early 1930s, more than two dozen secondary schools and evening schools for adults functioned in the Uman district. There was active development of education in the native language, considering the best achievements of pedagogical science, aimed at improving the quality of education and spreading experience. Since 1931, the state-party policy in education had been changing due to a number of decrees issued, resulting in a single centralized, ideological education system. Its functioning was negatively influenced by socio-economic and socio-political factors – forced collectivization, the genocide of 1932–1933, and repressions, which in 1937–1938 acquired a mass character. Both hunger and the repressive apparatus were raging in the Uman region. At the same time, considering the need for qualified personnel, the authorities strengthened the educational structure as an important ideological tool for the education of Soviet people and the creation of a totalitarian society.

Key words: educational institutions, Soviet policy, repression, schools, Uman region.

Постановка проблеми. Війна. Виплекана росіянами мрія знищити українську націю наштовхнулася на шалений намір українців вижити. Війна, витоки і перебіг якої щодня спричиняють до роздумів і висновків про основоположні цінності суспільства як такого. Почасти видається, що не рівень освіти є критерієм, а її наявність. Війна змушує звертатись до історичного досвіду знову й знов... Російська тоталітарна держава набула, або швидше повернула собі деякі ознаки сталінізму, включаючи репресії громадян, як своєї країни, так і тимчасово окупованих територій. Непокаране зло повертається і множитья.

Аналіз джерел та останні дослідження. Проблема дослідження різних аспектів функціонування репресивного апарату радянської держави та його наслідки отримала широку палітру висвітлення у науковій, публіцистичній, документальній та художній площинах. Авторами найбільш відомих і значущих вітчизняних праць стали науковці О. Бажан (Бажан, 2005), Л. Березівська (Березівська, 2008), І. Білас (Білас, 1994), В. Марочко (Марочко, 2003), Р. Подкур і Ю. Шаповал (Подкур, Шаповал, 2009) та ще низка славетних дослідників, які присвятили свою життєдіяльність відновленню історичної пам'яті українців. І нині, в умовах відстоювання зі зброєю в руках своєї територіальної цілісності, історичної спадщини, культури і свободи, постав гострий суспільний запит на переосмислення скоєних проти України злочинів і пройденого шляху в цілому, а відтак і пошанування їхньої титанічної праці й безпосереднє її продовження.

Мета статті – дослідити й визначити особливості розвитку загальної середньої освіти на Уманщині у 1930-х роках у контексті суспільно-політичних й соціально-економічних чинників.

Виклад основного матеріалу. Вивчення механізмів політичних репресій потребує прискіпливого й вдумливого опрацювання різних пластів архівних матеріалів. Гортаючи архівно-слідчі справи репресованих педагогів або й у цілому інтелігенції, крім типових особливостей спостерігаються ще й певні зв'язки не лише хронологічного тла, але й територіального. Зокрема, чітко прослідковується нещадний вплив насильницьких методів тоталітарного режиму радянців на активний розвиток освітянського процесу в Україні й, зокрема на Уманщині.

Створенню широкої освітньої мережі у 20-х рр. XX ст. на Уманщині передувала активізація організації промислових і сільськогосподарських виробництв. Потребуючи фахівців, радянська влада намагалася розширити структуру освітнього процесу, що й вдавалося на тлі політики українізації. Так, на початку 30-х рр. XX ст. в Уманській окрузі (нині – Уманський район Черкаської області), крім системи професійної освіти, діяла 21 загальноосвітня школа, школа-інтернат, дитяча музична і вечірня для дорослих школи (Стешенко, 1972, с. 558). У цілому, було створено мережу закладів освіти,

що забезпечувала навчання учнів рідною мовою, базувалася на здобутках педагогічної науки. Суттєву увагу надавали підвищенню якості навчання, зокрема, розробленню навчальних програм, підручників та методичних рекомендацій. Намагаючись поширити досвід кращої шкільної роботи й окремих учителів, проводили районні конференції та інші зібрання.

Проте, активна фаза соціально-економічних змін та політичних чинників надала можливість радянській владі уніфікувати українську систему освіти, що не зовсім співпадала, або не працювала на ідею формування «радянської людини». Як доводять сучасні дослідники, у 1930-х роках під тиском партійних органів відбулась «контрреформа» в освітній галузі, а Наркомос УСРР «азнав нищівної критики й перетворився на придаток Відділу шкіл ЦК ВКП(б), яким безпосередньо керував Й. Сталін. Така традиція керівництва освітньою сферою, коли Наркомос освіти, а потім і Міністерство освіти були реалізаторами ідей Відділу, зберігалася до кінця 80-х років» (Березівська, 2007, с. 52). Чи не найбільшу частку заідеологізованої компоненти в шкільній освіті було зrealізувано на виконання прийнятої 1931 року постанови «Про початкову і середню школу» (Постанова ЦК ВКП(б), 1931). Відтоді усі навчальні плани і програми розробляли на основі марксистсько-ленінської теорії, як «єдино вірного шляху» засвоєння системних знань школярами. Прискіплива увага зверталась на дисципліну, шкільний режим, трудове навчання, боротьбу з порушниками тощо.

Примусова колективізація, розмах масових репресій та організований голодомор 1932-1933 років стали непоправним лихом для подальшого розвитку освіти на теренах Уманщини й України загалом. Насамперед, як і під час теперішньої російської агресії, яка позбавила українських дітей щасливого дитинства, а близько 400 і життя, тоді страждали діти – майбутнє нашого народу...

Нещадний голод охопив Київську область, до якої на той час входила територія сучасної Черкаської області, а відтак і Уманщина. Від голоду помирили батьки, вчителі, однак спочатку жертвами геноциду ставали діти. Аби їх порятувати, з сільської місцевості дітей відвозили до великих міст, на березень 1933 року у Києві «щоденно підкидали понад 100 дітей» (Листопад, 1933). Одночасно, без огляду на критичну межу з продовольством, створювалося законодавче підґрунтя функціонування системи академічної вищої освіти і науки, що у наступні роки сприяло активному розширенню мережі навчальних закладів усіх типів. Здійснювалося будівництво шкільних приміщень, готувались педагогічні працівники. У навчально-виховний процес впроваджувались підручники, удосконалювалися навчальні плани, напроцьовувалась методика розподілу годин між предметами тощо. Надавалася велика увага проблемі ліквідації неписьменності серед дорослого населення, яку успішно було вирішено.

З 1934 року було впроваджено структуру загальноосвітніх шкіл трьох типів: початкова (1–4 класи), неповна середня (5–7 класи) та середня (8–

10 класи). Також встановлювалися такі елементи системи: тривалість уроку, єдиний для всіх день початку навчального року (1 вересня) та п'ятибальна система оцінювання здобутих знань (Постанови партії, 1947, с. 37). Учні мали право вступати до технікумів після завершення неповної середньої школи, а після середньої – до вищих навчальних закладів. Таким чином, держава будувала систему освіти згідно зі своїми планами, пройшовши у 20-х роках процес українізації й відновлення політики русифікації, уніфікації в наступному десятилітті.

Основною ознакою освітнього процесу стала ідеологізація навчальних програм, а після 1935 року впроваджувалася діяльність комсомольських й піонерських організацій. Створюючи умови оволодіння знаннями для підростаючого покоління, влада готувала маси до кваліфікованої праці. Школу розглядали як важливий ідеологічний інструмент, який забезпечить виховання радянських людей, формування тоталітарного суспільства. Усе це супроводжувалось численними перевітками і контролем, репресіями учителів і батьків та майже повною відсутністю відповідного забезпечення продовольством, промисловими товарами тощо.

Становище в освітянській сфері Уманщини чітко відображають архівні матеріали, віднайдені в Державному архіві Черкаської області (ф. 5625). Досліджуючи архівно-слідчі справи за сфальшованими обвинуваченнями вчительства Уманщини у 30-х роках минулого століття, неможливо залишити поза увагою загальну атмосферу, в якій навчали і навчалися українці. Тим паче, що нині знову наш народ зазнав рукотворного лиха, а його діти, сотні тисяч дітей змушені йти навчатися в школах інших країн, або ще гірше – перебувати у підвалах прифронтових міст і сіл.

Показовим є приклад з важкою ситуацією, що склалася навколо шкільництва в період так званого Великого терору. Восени 1937 року Київським обласним відділом народної освіти (далі – облвно, ОблВНО) інспектувалися школи Бабанського району на предмет готовності шкільних закладів до зими, навчально-виховної роботи в школах, організаційної роботи з підлітками, стану ліквідації неписьменності та малописьменності. Крім того, контролювалось виконання відповідних робіт з боку районного відділу народної освіти (далі – райвно, РВНО).

За результатами проведеної перевірки Танської і Аполянської неповно-середніх шкіл та Бабанської і Дубівської середніх шкіл, інспектором шкільної управи облвно Пасічником було складено відповідний акт за підписом усіх членів комісії. До її складу входили такі працівники Бабанського РВНО: завідувач Кроленко (кандидат у члени КП(б)У, мав середню педагогічну освіту і навчався заочно в Київському педагогічному інституті); інспектор Ковченко (безпартійний, вища освіта, педстаж 8 років); інспектор політосвіти Неліпович (член ЛКСМ, освіта незакінчена середня); рахівник Війкаленко (безпартійний, освіта нижча); статистик Пижель (член ЛКСМ, освіта неповна середня) та інспектор дошкільного виховання Г. Гельман (освіта

нижча, позапартійний) (Держархів Черкаської обл., ф. 5625, оп. 1, спр. 8019). Зауважимо, що лише два останніх працювали в райвно 2 роки, решту ж працівників, включаючи завідувача, обіймали свої посади лише з вересня-жовтня 1937 року, а такі вакансії як інспектор-методист та інспектор з освіти дорослого населення залишалися незаміщеними. Відповідно й робота не була налагоджена, зокрема в акті зазначалося про відсутність розподілення функцій, планування роботи як такого. Не працювали «консультпункти» і методкабінет, не зорганізована робота з заочниками та ін. Звичайно ж і були зауваження пропагандистського характеру щодо відсутності «критики і самокритики», «масово-політичної діяльності» серед учителів та звинувачення попередніх керівників РВНО, вже репресованих за сфальшованими справами завідувача Божка та інспектора Мельника, які «негідною шкідницькою роботою розвалили навчально-виховну роботу в школах та зірвали підготовку шкіл до навчання» (Держархів Черкаської обл., ф. 5625, оп. 1, спр. 8019, арк. 43). Також їх звинувачували в невикористанні наданих державою коштів, преміюванні родичів та ще в численних порушеннях щодо контролю методичної і навчально-виховної роботи, підготовки вчителів до уроків, відвідування учнями школи...

Аналіз списку обвинувачень репресованого керівництва РВНО надає уявлення про завдання, що стояли перед радянськими функціонерами середньої або нижчої ланки міцніючої тоталітарної системи у сфері шкільної освіти й взагалі освіти в цілому. Йшлося про організацію марксистсько-ленінських гуртків з вивчення історії партії, районних політсемініарів для вчителів, соцзмагання між членами педколективу та учнів, «очищення» бібліотек від контрреволюційної літератури, облік підлітків 14–18 років та іншу діяльність, спрямовану на «кування» радянської людини. Зауважувалося про слабку організацію ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення: за неточними даними в Бабанському районі налічувалося понад 1586 малописьменних і 1030 неписьменних осіб.

Поза тим, школи району знаходилися у вкрай важкому матеріальному становищі, приміщення потребували ремонту й утеплення до зими. Бракувало гасу для освітлення, парт, столів, шаф, а також палива для шкільних приміщень, квартир учителів. Навчання проводилося у дві зміни, адже школи містили достатньо велику кількість учнів, зокрема в Бабанській середній школі навчалось 730 учнів, Танській – 445 учнів. Існувала нестача педагогічних кадрів з окремих предметів, інших же учителів – дружин і сестер репресованих намагалися звільнити у зв'язку з тим, що вони «не можуть забезпечити комуністичного виховання дітей в школах, не ведуть боротьби за встановлення більшовицького порядку в школі» (Держархів Черкаської обл., ф. 5625, оп. 1, спр. 8019, арк. 46–47). Саме на таку ідеологію спрямовувалася основна увага радянських функціонерів різних рангів, одночасно намагаючись «очистити» педагогічні колективи від «націоналістичних елементів».

Особливо масовими репресіями проти педагогічних працівників відзначилися 1930-і роки. Репресії застосовувалися проти працівників Наркомосу, керівників відділів народної освіти, директорів шкіл та педагогів усіх категорій. Як уже зазначалося, у 1937 р. було заарештовано жителя Уманщини, директора Бабанської середньої школи Г. Тимофіїва (Держархів Черкаської обл., ф. 5625, оп. 1, спр. 10871). Співробітники Бабанського районного відділу НКВС УРСР сфальсифікували карну справу за допомогою неправдивих показань свідків. Г. Тимофіїва звинувачено в «контрреволюційній націоналістичній діяльності» і засуджено двічі, спочатку до ув'язнення, а у 1950 році до виселення. У межах діяльності прокурорського нагляду на підставі звернення Тимофіїва та його дружини справу переглянуто та закрито Військовою колегією Верховного суду СРСР. У 1956 році його реабілітовано. Подібні долі спіткали сотні тисяч представників освітянської ниви України й Уманщини зокрема. Характерними ознаками репресій проти освітян стали безпідставні обвинувачення, відсутність прямих доказів, відмови від написання доносів на колег, невизнання своєї вини та ін.

Упродовж 1930-х років радянськими партійно-владними органами було створено законодавчу базу, що регламентувала розвиток освітньої сфери в Україні відповідно до загальносоюзних змін у суспільно-політичному житті. Відбулось підпорядкування педагогічної науки офіційній комуністичній ідеології. Уніфікація і заполітизованість радянської освітньої системи, яка не допускала врахування громадсько-педагогічної думки, в кінцевому результаті сприяла нівелюванню особистісного розвитку молоді й національного становлення нашого народу загалом. Крім того, завдяки постанові 1938 року щодо запровадження обов'язкового вивчення російської мови в українських школах, радянським функціонерам майже вдалося асимілювати значну частку населення. Лише через багато десятиліть, завдяки міцним кореням ідентичності, українцям вдалося сформувати націю, самоідентичність якої відчутна навіть у дітей дошкільного віку. Феномен, який будуть досліджувати в подальшому тривалий час.

Висновки. Розвиток освітнього процесу на Уманщині досліджуваного періоду супроводжувався вагомим впливом історичних, суспільно-політичних чинників, які створювали важку й напружену ситуацію в країні. Вкрай бідне матеріальне становище шкільництва супроводжувалося численними перевітками, інспектуванням, обвинуваченнями. Нині складно зробити однозначну оцінку, враховуючи не лише знання про сталінські методи, але й відчуваючи їх фізично. Проте, набувши розвою у 1920-і роки і зазнавши колосальних втрат у результаті хижачької політики колективізації, голоду 1932-1933 років і масових репресій у 1937-1938 роках, освітня галузь Уманщини й України в цілому, продовжила свій розвиток за радянськими законами, потребами і світосприйняттям... Серед досягнень 1930-х років справедливо можна назвати майже повну ліквідацію неписьменності, розширен-

ня мережі навчальних закладів усіх типів, удосконалення як самого освітнього процесу, так і змісту викладання більшості дисциплін. Водночас, на освітянській ниві запанувало ідеологічне виховання, збіднілий зміст історії й культури, поступова русифікація, що призвело до авторитарного популізму та росієцентричної риторики. Кінцевий результат відображає сьогодення – українці зі щитом та кров'ю виборють свободу для себе і світу надзвичайно високою ціною.

Список використаних джерел і літератури:

Бажан, О. (2005). Доба великого терору в Україні: механізм реалізації. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: зб. ст., (29). Київ, 116–129.

Березівська, Л. Д. (2007). Прихована реформа шкільної освіти в УРСР: причини, напрями, наслідки (30-ті роки ХХ ст.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, (36). Житомир, 52–57.

Березівська, Л. Д. (2008). *Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті*: монографія. Київ, 406 с.

Білас, І. (1994). Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. *Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, (Т.1). Київ, 432 с.

Державний архів Черкаської області.

Листопад, А. (1933). Голодомор: причини і наслідки. *Освіта. Спецвипуск*, (2), 8–9.

Марочко, В., Хілігі, Г. (2003). *Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)*. Київ, 302 с.

Постанова ЦК ВКП(б) про початкову і середню школу. (1931). *Комуністична освіта*, (7–8), 1–7.

Постанови партії та уряду про школу. (1947). Київ: Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 152 с.

Шаповал, Ю. (ред.) [та ін.]. (2009). *Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки*. Київ: Либідь, 544 с.

Стещенко, О. Л. (ред.) [та ін.]. (1972). *Історія міст і сіл Української РСР* (в 26 т. Черкаська область). Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 788 с.

References:

Bazhan, O. (2005). *Doba velykoho teroru v Ukraini: mekhanizm realizatsii* [The age of great terror in Ukraine: implementation mechanism]. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*: zb. st., (29). Kyiv, 116–129. [in Ukrainian].

Berezivska, L. D. (2007). *Prykhovana reforma shkilnoi osvity v URSR: prychny, napriamy, naslidky (30-ti roky XX st.)* [The hidden reform of school education in the Ukrainian SSR: causes, directions, consequences (30s of the 20th century)]. *Visnyk Zhytomyrs'koho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka*, (36). Zhytomyr, 52–57. [in Ukrainian].

Berezivska, L. D. (2008). *Reformuvannia shkilnoi osvity v Ukraini u XX stolitti* [Reforming school education in Ukraine in the 20th century]: monohrafiia. Kyiv, 406 s. [in Ukrainian].

Bilas, I. (1994). *Represyvno-karalna sistema v Ukraini 1917–1953* [The repressive and punitive system in Ukraine 1917–1953]. *Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz*, (Vol.1). Kyiv, 432 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti [State Archives of the Cherkaska oblast]. [in Ukrainian].

Lystopad, A. (1933). Holodomor: prychny i naslidky [Holodomor: causes and consequences]. *Osvita. Spetsvyypusk*, (2), 8–9. [in Ukrainian].

Marochko, V., Khillih, H. (2003). Represovani pedahohy Ukrainy: zhertyv politychnoho teroru (1929–1941) [Repressed teachers of Ukraine: victims of political terror (1929–1941)]. Kyiv, 302 s. [in Ukrainian].

Postanova TsK VKP(b) pro pochatkovu i seredniu shkolu [The resolution of the Central Committee of the CPSU(b) on primary and secondary school]. (1931). *Komunistychna osvita*, (7–8), 1–7. [in Ukrainian].

Postanovy partii ta uriadu pro shkolu [Party and government regulations on school]. (1947). Kyiv: Derzhavne uchbovo-pedahohichne vydavnytstvo «Radianska shkola», 152 s. [in Ukrainian].

Shapoval, Yu. (Ed.) [ta in.]. (2009). Ukraina v dobu «Velykoho teroru»: 1936–1938 roky [Ukraine in the days of the «Great Terror»: 1936–1938]. Kyiv: Lybid, 544 s. [in Ukrainian].

Steshenko, O. L. (Ed.) [ta in.]. (1972). Istoriiia mist i sil Ukrainskoi RSR (v 26 t. Cherkaska oblast) [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. In 26 vol. Cherkasy region]. Kyiv: Holov. red. URE AN URSR, 788 s. [in Ukrainian].

Отримано: 13.09.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-37.204–218

УДК 94(477)«2014-2018»

КАБАЧИНСЬКИЙ Микола – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри психології та морально-психологічного забезпечення Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, індекс 29000, Україна (illichk999@gmail.com)

ORCID 0000-0001-6592-6507

KABACHINSKY Mykola – Doctor of Historical Sciences, Professor, Associate Professor, Department of psychology and moral and psychological support of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bogdan Khmelnytskyi, 46 Shevchenko Street, Khmelnytskyi, index 29000, Khmelnytskyi, Ukraine (illichk999@gmail.com)

АНАНЬІН Олег – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, старший офіцер Головного центру супроводження програм розвитку (Офісу реформ) Державної прикордонної служби України, вул. Володимирська, 26, м. Київ, індекс 01601, Україна (ananin@i.ua)

ORCID 0000-0001-8757-1663

ANANIN Oleh – Candidate of Technical Sciences, Senior Research Fellow, Lieutenant Colonel, Senior officer of the Main Development Program Monitoring Center (Office of Reforms) of the State Border Service of Ukraine, 26 Volodymyrska Street, Kyiv, index 01601, Ukraine (ananin@i.ua)

Бібліографічний опис статті: Кабачинський, М., Ананьїн, О. (2022). Участь Державної прикордонної служби України у відсічі збройної агресії російської федерації (2014-2018 рр.): проблема історичної періодизації *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (37), 204–218.

УЧАСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ У ВІДСІЧІ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ (2014-2018 рр.): ПРОБЛЕМА ІСТОРИЧНОЇ ПЕРІОДИЗАЦІЇ

Анотація. *Мета дослідження* – розробка історичної періодизації участі Державної прикордонної служби України у протидії російській агресії у 2014 – на початку 2018 рр. **Методологія дослідження** спирається на комплекс методів: історико-системний; проблемно-хронологічний; історико-порівняльний. При встановленні історичної періодизації використано відповідну темпоральну термінологію, пов'язану з категорією «історичний час» та апробовану у сучасній історичній науці. **Наукова новизна** полягає у першому в українській історіографії комплексному дослідженні історичної періодизації, яка об'єднує основні етапи участі прикордонних підрозділів у протидії російській агресії у 2014 – на початку 2018 рр. На думку авторів, запропонована історична періодизація здатна сформувати відповідний науковий базис для подальших військово-історичних досліджень з метою розкриття місця і ролі прикордонного відомства України у протидії російській агресії у період 2014-2018 рр. **Висновки.** Участь органів (підрозділів) Державної прикордонної служби України у протидії російській агресії у хронологічних межах 2014 – початку 2018 рр. доцільно розділити на три історичні періоди, котрі відрізняються між собою метою, характером, змістом оперативно-службової та службово-бойової діяльності прикордонних підрозділів, а також воєнно-політичними наслідками для України. Визначені історичні періоди дають можливість продемонструвати здатність прикордонного відомства виконувати різні завдання правоохоронного та військового характеру, швидко реагуючи на зміну обстановки в зоні відповідальності, що принесло позитивні результати у захист українсько-російської ділянки державного кордону України та зміцнення національної безпеки.

Ключові слова: Державна прикордонна служба України, російська агресія, антитерористична операція, історична періодизація, бойові дії, державний кордон України.

PARTICIPATION OF THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE AGAINST RUSSIAN AGGRESSION (2014-2018): HISTORICAL PERIODIZATION

Abstract. *The study aim* to purpose of the research is to develop a historical periodization of the participation of the State Border Guard Service of Ukraine in countering Russian aggression in 2014 – at the beginning of 2018. **Research methodology** relies on a complex of methods: historical and systemic; problem-chronological; historical and comparative. When establishing historical periodization, appropriate temporal terminology related to the category «historical time» and tested in modern historical science was used. **The scientific novelty** consists in the first comprehensive study of historical periodization in Ukrainian historiography, which combines

*the main stages of the participation of border units in countering russian aggression in 2014 – early 2018. According to the authors, the proposed historical periodization is able to form an appropriate scientific basis for further military historical research aimed at revealing the place and role of the border department of Ukraine in countering Russian aggression in the period 2014-2018. **Conclusions.** The participation of bodies (subdivisions) of the State Border Guard Service of Ukraine in countering Russian aggression within the chronological limits of 2014 – the beginning of 2018 is expedient to divide into three historical periods, which differ in the purpose, nature, and content of the operational-service and service-combat activities of the border units, and as well as military and political consequences for Ukraine. The specified historical periods provide an opportunity to demonstrate the border agency's ability to perform various tasks of a law enforcement and military nature, quickly reacting to changes in the situation in the area of responsibility, which brought positive results in the protection of the Ukrainian-Russian section of the state border of Ukraine and strengthening of national security.*

Key words: *State Border Service of Ukraine, russian aggression, anti-terrorist operation, historical periodization, warfare, actions, state border of Ukraine.*

Постановка проблеми. Сучасні завдання із протидії загрозам національній безпеці України висувають перед науковою спільнотою необхідність у системній та скоординованій роботі у різних галузях знань. У тому числі із проведення всебічного аналізу історичних аспектів подій, пов'язаних з протидією російській агресії проти України.

Аналіз джерел та останні дослідження. Як зазначають сучасні історики праця наукових установ з 2014 р. заклала основу історіографії російській агресії проти України, яка розглядається у контексті радикальних суспільно-політичних змін всередині України та за кордоном (Веденєєв, Сегеда, 2017).

Одним із аспектів історичних досліджень є періодизація, що передбачає аналіз низки послідовних етапів перебігу подій. Періодизації російської збройної агресії проти України вже присвячувалися різнопланові дослідження. Зокрема, М. Гребенюком, В. Грицюком та П. Щипанським було запропоновано історичну періодизацію антитерористичної операції (далі – АТО), котра відбувалась з 14 квітня 2014 до 30 квітня 2018 рр. (Гребенюк, 2020). У даному контексті, окремої уваги заслуговують дослідження В. Гусарова, Ю. Карина, К. Машовця, Д. Тимчука (Гусаров, 2016) та Д. Бурої, О. Красовицького (Бура, Красовицький, 2020), які надають певну уяву про хронологію протидії України російській агресії, однак вони, в основному, обмежуються участю у бойових діях військових частин ЗСУ.

Варто зазначити, що у Національному університеті оборони України імені Івана Черняхівського проводилися колективні дослідження із залученням до співпраці різних відомств сектору безпеки і оборони у тому числі й прикордонників, що дало можливість комплексно вивчити роль та місце цих відомств у відсічі російському агресору, зокрема й історичну періодизацію. Але така спроба встановити періодизацію не може вважатися достатньо повною, оскільки обмежувалася 2014-2016 рр. (Руснак, 2017).

У колективній монографії за загальною редакцією А. Сиротенка «Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України» (Сиротенко, 2020), розглядалися системні риси агресії з боку РФ, історико-хронологічний аспект тощо, однак це праця також обмежувалася дослідженням участі лише Збройних Сил України.

У Державній прикордонній службі України (далі – Держприкордонслужба) спроби визначити історичну періодизацію щодо участі відомства у відсічі російської збройної агресії було зафіксовано в аналітичних документах Адміністрації Держприкордонслужби (Назаренко, 2016, с. 17). У подальшому проводилася аналітична робота стосовно визначення ролі та місця прикордонної інституції в АТО, її поточного стану та перспектив розвитку (Назаренко, 2017). Однак зазначені матеріали носили загальний оглядовий характер.

Щодо історичних досліджень питання визначення періодизації участі Держприкордонслужби у протидії російській агресії, то до сьогодні, так і не проводилися.

Метою статті є розробка історичної періодизації участі Держприкордонслужби у відсічі російської збройної агресії у 2014 – на початку 2018 рр.

На думку авторів, запропонована історична періодизація дозволить сформувати відповідний науковий базис для подальших військово-історичних досліджень, у тому числі, поглибить розуміння місця й ролі прикордонного відомства України у відсічі та стримуванні російській збройної агресії у період з 2014 до початку 2018 рр.

У процесі дослідження авторами використано комплекс методів військово-історичного дослідження – історико-системного, проблемно-хронологічного та історико-порівняльного. При встановленні історичної періодизації автори використали відповідну темпоральну термінологію, пов'язану з категорією «історичний час» та апробовану у сучасній історичній науці.

Виклад основного матеріалу. Авторами вбачається, що участь Держприкордонслужби у протидії російській агресії у 2014–2018 рр. мала історичні періоди, які, відповідно, можна розділити ще й на певні історичні етапи, які якісно відрізняються між собою за метою, характером та змістом вивчаємих подій на територіях АР Крим та Донецької і Луганської областей.

Розпочати дослідження історичної періодизації участі прикордонних підрозділів у протидії російській агресії доцільно з подій, які відбулися на території українського Криму, починаючи з кінця лютого місяця 2014 р.

20 лютого 2014 р. було зафіксовано перший випадок порушення підрозділами збройних сил РФ порядку перетину державного кордону України через Керченську протоку. Цю дату можна визначити початком російської збройної агресії проти України, що триває і до сьогодні.

23 та 26 лютого у Севастополі та Сімферополі відбулися незаконні масові мітинги місцевих колаборантів на підтримку рф, які організовувалися та керувалися російськими спецслужбами.

3 березня 2014 р., кораблі Морської охорони Держприкордонслужби здійснили перебазування із Керчі до портів Одеси та Маріуполя.

Для забезпечення додаткового контролю на адміністративній межі між Херсонською областю та АР Кримом, застосовано мобільні підрозділи Південного регіонального управління Держприкордонслужби. Так, 3 березня 2014 р. мобільні прикордонні застави «Одеса», «Котовськ», «Білгород-Дністровський», «Бердянськ» та відділ прикордонної служби типу «С» Південного регіонального управління прибули в райони зосередження (відділи прикордонної служби «Генічеськ» та «Херсон»). Того ж дня, їхні мобільні групи приступили до виконання завдань у районах населених пунктів Каланчак, Чаплинка, Новоолексівка Херсонської області.

У першій половині березня 2014 р. підрозділами збройних сил рф здійснювалося блокування адміністративної будівлі Азово-Чорноморського регіонального управління Держприкордонслужби, штабів Сімферопольського прикордонного загону, загонів Морської охорони у Керчі та Севастополі, пунктів пропуску через державний кордон «Порт Керч» та «Порт Крим», відділів прикордонної служби «Чорноморське», «Євпаторія», «Севастополь», «Ялта», «Феодосія», «Шолкіно», «Алушта», «Сімферополь» та мобільних прикордонних застав «Масандра» і «Керч».

16 березня 2014 р. російська державна влада, попри протести з боку України та міжнародної спільноти, провела сфальшований псевдореферендум про статус Криму та наступного його приєднання до рф.

15 квітня 2014 р. Верховна Рада України визначила статус території АР Крим та міста Севастополя як тимчасово окупованої (Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»).

Взагалі, події в АР Крим з лютого по квітень 2014 р. характеризувалися проведенням спецслужбами рф на території України спеціальних деструктивних заходів, зокрема проросійських незаконних протестних акцій з використанням місцевого населення, які, згодом, переросли у відкриті бойові дії із застосуванням різних способів ведення збройної боротьби. Анексія рф українського Криму спричинила за собою різке ускладнення соціально-політичної обстановки у східних областях України.

З 20 лютого по квітень 2014 р. керівництвом Держприкордонслужби було організовано: вивід особового складу прикордонних підрозділів із АР Крим у Херсонську область; формування, за рахунок особового складу Азово-Чорноморського регіонального управління та Сімферопольського прикордонного загону, передислокованих із АР Крим, нового Азово-Чорноморського регіонального управління у Херсоні та Херсонського прикордон-

ного загону; виставлення 11 нових прикордонних підрозділів, які з квітня 2014 р. приступили до виконання завдань за призначенням по узбережжю Чорного моря та адміністративної межі Херсонської області з тимчасово окупованою територією АР Крим.

У подальшому анексія рф українського Криму спричинила активізацію антиукраїнської діяльності з боку різних колаборантів, підтриманих та фінансованих з боку рф на територіях південних та східних областей України, особливо на Донбасі. Через їхню антиукраїнську діяльність відбулося різке ускладнення соціально-політичної обстановки, що поставило під загрозу суверенітет та територіальну цілісність України.

14 квітня 2014 р., через загрозу територіальній цілісності, суверенітету України, із метою протидії розповсюдження тероризму, організованого російськими спецслужбами у східних областях України, необхідність застосування сил усіх складових сектору безпеки і оборони, державним керівництвом України введено у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» (Указ Президента України від 14 квітня 2014 р. №405/2014).

Станом на день офіційного початку АТО, 14 квітня 2014 р., безпосередня охорона українсько-російського державного кордону у Донецькій та Луганській областях, загальною протяжністю 1056,5 км, здійснювалася силами Луганського та Донецького прикордонних загонів.

Упродовж квітня 2014 р. у прикордонних районах Донецької та Луганської областей відбулися організовані збройні напади проросійських незаконних збройних формувань на прикордонні наряди. Фіксувалися спроби незаконного провозу з рф на територію України зброї та проникнення диверсійно-розвідувальних груп. Всі ці незаконні заходи здійснювалися за вєбїчної підтримки із російської сторони.

З метою посилення охорони ділянки українсько-російського кордону та участі у територіальній обороні держави завдання на українсько-російському державному кордоні виконували спеціально сформовані позаштатні підрозділи. Вони застосовувалися для посилення прикордонних підрозділів у Сумській, Харківській, Донецькій, Луганській, Запорізькій та Херсонській областях.

Посилена охорона морської ділянки здійснювалася силами загону Морської охорони (Маріуполь). З метою ведення повітряної розвідки на ділянках Південного та Східного регіональних управлінь використовувалася авіація Держприкордонслужби.

У травні прикордонні підрозділи Луганського та Донецького загонів зазнали обстрілів від іррегулярних незаконних збройних формувань, озброєних банд та груп найманців, створених, підпорядкованих, керованих та фінансованих рф.

Події, що розгорталися на Донбасі з 14 квітня до кінця травня 2014 р. наочно продемонстрували, що в українських прикордонників з'явився принципово новий супротивник – незаконні проросійські збройні формування та диверсійно-розвідувальні групи збройних сил рф, які діяли методами асиметричних бойових дій та повністю підтримувалися з території рф. Головним завданням Держприкордонслужби було збереження контролю над ділянками українсько-російського державного кордону.

Взагалі, з 14 квітня до кінця травня 2014 р. керівництвом Держприкордонслужби проведено заходи з: посилення охорони загрозливих ділянок українсько-російського державного кордону у східних областях України; організації протидії спробам незаконного переміщення через кордон з території рф зброї, матеріальних засобів та бойовиків для підкріплення незаконних проросійських збройних формувань.

Кінець травня 2014 р. можна вважати початком масштабних збройних нападів бойовиків незаконних збройних формувань так званих «Армії Південного-Сходу» (Луганська область) та «Ополчення Донбасу» (Донецька область) на прикордонні підрозділи з метою їхнього знищення. Незаконні збройні формування отримували всебічну збройну, матеріально-технічну та фінансову підтримку з території рф, а формувалися в основному із місцевих українських громадян. Так, 21 травня 2014 р. бойовики «Армії Південного-Сходу» скоїли збройний напад на військове містечко відділу прикордонної служби «Станично-Луганське», Луганського загону та взяли його в облогу. Лише 3 червня 2014 р., прикордонникам вдалося приховано залишити територію відділу та зі зброєю перебазуватися у район, який контролювали ЗСУ.

30 травня бойовики із загонів «російського донського козацтва» вдалися до спроби збройного захоплення військового містечка відділу прикордонної служби «Дякове». Прикордонникам вдалося утримати відділ від захоплення.

На початку червня 2014 р. у Луганській та Донецькій областях склалася вкрай важка ситуація навколо пунктів пропуску через державний кордон «Червонопартизанськ», «Маринівка», «Червона Могила», «Довжанський», «Успенка» та «Ізварине». Там почастишали обстріли та відбулися збройні напади проросійських бойовиків. Контроль над пунктами пропуску на кордоні давав терористам можливість безперешкодно провозити на територію України великі партії зброї, боєприпасів та переправлення необхідних людських ресурсів для поповнення своїх злочинних угруповань.

1-3 червня 2014 р. проросійські бойовики незаконного збройного формування «Армії Південного-Сходу» переважаючими силами здійснили штурм військового містечка Луганського прикордонного загону. На той час прикордонники залишилися єдиними представниками правоохоронних органів України в Луганську, тому ніякої допомоги від органів МВС чи підроз-

ділів ЗСУ не отримали. У ночі 3 червня прикордонники змушені були залишити військове містечко.

4 червня 2014 р., з метою продовження охорони державного кордону в бойових умовах здійснено передислокацію до нових пунктів базування низки підрозділів Луганського та Донецького загонів зі зброєю, боеприпасами та матеріально-технічними засобами.

5 червня 2014 р. відбувся масштабний збройний напад проросійських бойовиків на пункт пропуску через державний кордон «Маринівка». Тоді ж за клопотанням керівництва Держприкордонслужби, рішенням Уряду України припинено функціонування 8 пунктів пропуску на російському кордоні в зоні бойових дій. Про що офіційно було повідомлено державне керівництво рф.

Упродовж червня, на окремих ділянках державного кордону у межах Донецької та Луганської областей посилювалася загроза втрати контролю. Особливо це стосувалося окремих ділянок відповідальності загальною протяжністю майже 350 км на ділянці Маринівка – Ізварине – Юганівка. Там проросійські бойовики продовжували спроби збройного захвату прикордонних підрозділів та напади на прикордонні наряди.

6 червня 2014 р., з метою охорони та оборони державного кордону на ділянках Луганського та Донецького загонів рішенням Голови Державної прикордонної служби України створено тактичне угруповання «Кордон», а рішенням начальника Східного регіонального управління створено тактичне угруповання «Північ». Ці тактичні угруповання проводили операції із взяття під контроль неконтрольованих ділянок кордону у двох напрямках – з півночі Луганської області та з півдня Донецької області. Станом на 14 червня 2014 р. підрозділи тактичного угруповання «Кордон» зосередилися на ділянці державного кордону на стику Луганської та Донецької областей. У подальшому, до початку вересня 2014 р., активні бойові дії за участю прикордонників розгорталися у межах саме цієї ділянки.

20 червня 2014 р. відбувся масштабний збройний напад проросійських бойовиків на пункт пропуску через державний кордон «Ізварине».

Одночасно тривали бої із сепаратистами вздовж значної ділянки державного кордону на рубежі Ізварине – Червонопартизанськ. З 1 липня по 7 серпня прикордонники вели важкі бої на ділянці державного кордону на рубежі Бірюкове – Довжанське – Свердловськ. 16 липня, у результаті важких боїв проросійським екстремістам вдалося захопити місто Маринівка, чим створити небезпеку оточення для українських прикордонних підрозділів на ділянці державного кордону по рубежу Маринівка – Червонопартизанськ. 22-30 липня прикордонники вели важкі бої з переважаючими силами сепаратистів на ділянці Маринівка – Дмитрівка.

Станом на 31 серпня 2014 р. 20 (з 30, від загальної кількості) пунктів пропуску через державний кордон на території Луганської та Донецької областей було офіційно закрито українською владою.

У різний час, протягом літа 2014 року, з метою ведення разом із силами АТО активних бойових дій на українсько-російській ділянці державного кордону керівництвом Держприкордонслужби було здійснено: формування нових бойових підрозділів, (оперативно-бойові прикордонні застави), із завданням безпосереднього ведення бойових дій з охорони та оборони українсько-російської ділянки державного кордону; передислокацію до Старобельська Луганської області управління Луганського прикордонного загону, з метою збереження системи управління охороною державного кордону та забезпечення участі прикордонних підрозділів у проведенні АТО; запровадження спільного (з російською стороною) прикордонного контролю у пунктах пропуску, які розміщені на неконтрольованій ділянці українсько-російського кордону («Ізварине» (Україна) – «Донецьк» (РФ)), з метою здійснення оформлення та пропуск російських так званих «гуманітарних конвоїв»; організацію на адміністративній межі Херсонської області з АР Крим контроль в'їзду-виїзду громадян у 7 контрольних пунктах в'їзду-виїзду (далі – КПВВ): для автомобільного сполучення «Каланчак»; «Чаплінка»; «Чонгар»; для залізничного сполучення: «Херсон»; «Вадим»; «Новоолексівка»; «Мелітополь».

5 вересня 2014 р. у Мінську (Білорусь) відбулося підписання Протоколу тристоронньої контактної групи відносно спільних кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України Петра Порошенка та ініціатив президента росії – так званих Мінських домовленостей (ОБСЄ опублікувало підписаний у Мінську). З метою його виконання українською державною владою було введено режим припинення вогню. За сприянням керівництва Держприкордонслужби організовано контроль міжнародними організаціями за обстановкою на Донбасі, обміну військовополоненими та зупинення всіх наступальних операцій.

У подальшому, на територіях Донецької та Луганської областей відбулася стабілізація, так званої, лінії зіткнення (зі створенням смуги безпеки) вздовж контрольованої території силами АТО. Станом на вересень 2014 р. загальна її протяжність складала – 586,6 км (Луганська область – 236 км; Донецька область – 350,6 км). Фіксувалася активізація організованої злочинності у сферах нелегальної міграції та незаконного переміщення на територію України зброї, боєприпасів, контрабанди наркотиків та товарів з порушенням правил, встановлених чинним законодавством.

З метою розширення контролю над тимчасово окупованими територіями російськими окупаційними адміністраціями незаконних «ДНР-ЛНР» здійснювалися чисельні спроби захопити території, підконтрольні ЗСУ. Кульмінацією цього став наступ незаконних збройних формувань «ДНР-ЛНР» за підтримки військових підрозділів рф у районі Дебальцеве (21 січня – 18 лютого 2015 року), з метою оточення та знищення українських військ та виходу на рубіж Луганське – Калинове.

Взагалі, у період з вересня 2014 по жовтень 2015 рр. керівництвом Держприкордонслужби створено у Донецькій та Луганській областях потужне угруповання сил. Налагоджено чітку взаємодію між оперативним штабом АТО, штабами оперативно-тактичних угруповань «Луганськ», «Донецьк» та «Маріуполь», іншими правоохоронними органами та військовими формуваннями. Організовано службу та облаштування КПВВ на лінії зіткнення у межах Донецької та Луганської областей, з метою здійснення пропуску осіб, транспортних засобів та вантажів з/на неконтрольовану територію («Шастя», «Лисичанськ», «Миколаївка», «Артемівськ», «Нелипівка», «Суха Балка», «Георгіївка», «Курахове», «Бугас», «Маріуполь-1», «Маріуполь-3», «Волноваха», «Мар'їнка», «Новотроїцьке», «Станиця Луганська»). Сформовано: принципово нові прикордонні підрозділи для виконання бойових та спеціальних завдань у смузі безпеки вздовж лінії зіткнення (оперативно-військові відділи «Краматорськ» та «Велика Новосілка» (12 вересня 2014 р.)); оперативно-бойові прикордонні комендатури; оперативні зенітно-артилерійські прикордонні застави; оперативні протитанкові застави; снайперські застави); новий орган охорони державного кордону – Краматорський прикордонний загін (21 серпня 2015 р.). Запроваджено механізм пропуску мешканців окремих районів Донбасу через лінію зіткнення за електронними перепустками. Організовано співпрацю із Спеціальною моніторинговою місією ОБСЄ в Україні. Інтегровано Головний центр управління Адміністрації Держприкордонслужби до загальнодержавної системи ситуаційних центрів. Сформовано потужні бойові резерви – прикордонні комендатури швидкого реагування (у Харківському, Ізмаїльському прикордонних загонах та на базі Кінологічного навчального центру). Сформовано 10-й Окремий прикордонний загін оперативного реагування «Дозор» (в результаті реформування 10-го Мобільного прикордонного загону). Забезпечено прикордонні підрозділи в районі проведення АТО броньованою технікою та груповою зброєю.

Станом на 30 жовтня 2015 р. оперативно-службова та службово-бойова діяльності прикордонних підрозділів у районі проведення АТО здійснювалася угрупованням оперативно-військового відділу «Краматорськ» у складі 3-х прикордонних загонів (Луганського, Краматорського, Донецького) та Маріупольського загону Морської охорони. Вони виконували завдання у складі оперативно-тактичних угруповань «Луганськ», «Донецьк» та «Маріуполь» сил АТО.

З листопада 2015 року продовжувалися заходи АТО з метою недопущення проникнення на територію, підконтрольну ЗСУ, диверсійно-розвідувальних груп РФ та проросійських бойовиків з територій Донецької та Луганської областей, які на той час, залишалися тимчасово неконтрольованими українською державною владою. Збройні сили РФ проводили масштабні військові навчання на тимчасово окупованій території АР Крим «Кавказ-2016». При цьому бойовики незаконних збройних формувань ро-

сійських окупаційних адміністрацій «ДНР-ЛНР» продовжували систематично порушувати положення Мінських домовленостей щодо припинення вогню. Зафіксовано погіршення криміногенної обстановки у Донецькій та Луганській областях щодо незаконного переміщення на територію України зброї, боєприпасів, контрабанди наркотиків та товарів з порушенням правил, установлених українським законодавством.

Загалом, події, що відбувалися з листопада 2015 по 30 квітня 2018 рр. характеризувався припиненням активних бойових дій та стабілізацією лінії зіткнення з територією, де органи державної влади України тимчасово не виконували свої повноваження. Прикордонні підрозділи здійснили поступовий перехід від оперативного до військового способу охорони кордону та лінії зіткнення у межах Донецької та Луганської областей. Головним завданням Держприкордонслужби була участь, шляхом взаємодії з іншими складовими сектору безпеки і оборони, в охороні смуги безпеки вздовж лінії зіткнення.

З листопада 2015 по 30 квітня 2018 рр. Держприкордонслужбою було здійснено: облаштування та організація несення служби на КПВВ на лінії зіткнення, на відповідних дорожніх коридорах та залізничних шляхах, зокрема: «Гнutowe»; «Зайцеве»; «Мар'їнка»; «Новотроїцьке»; «Станиця Луганська», «Майорське», «Золоте» (контрольні пости, на 6 залізничних шляхах: «Кіндрашівка»; «Світланове»; «Попасна»; «Артемівськ-2»; «Фенольна»; «Південнодонбаська»). Організовано співробітництво з військово-цивільними адміністраціями, громадськими та волонтерськими організаціями. З метою збільшення щільності охорони смуги безпеки вздовж лінії зіткнення у межах Донецької та Луганської областей сформовано Донецько-Луганське регіональне управління та Лисичанський прикордонний загін (приступили до виконання завдань за призначенням 1 лютого 2018 р.). Проведено заходи із розгортання відділів спеціальних дій «ДОЗОР» з місцями дислокації у Харкові, Житомирі, Львові, Херсоні та Одесі (з метою охорони, визначеної рішенням Голови Державної прикордонної служби України ділянки державного кордону, виконання спеціальних завдань із протидії протиправній діяльності на державному кордоні, участі у боротьбі з тероризмом і організованою злочинністю, як самостійно, так і у взаємодії з органами СБУ, МВС України).

30 квітня 2018 р. АТО на території Донецької та Луганської областей була офіційно завершена. Надалі державним керівництвом України було розпочато операцію Об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії РФ на території Донецької та Луганської областей. Ця операція стала переформатуванням АТО з можливістю подальшого введення правового режиму воєнного або надзвичайного стану, переданням управління від СБУ, яка формально керувала АТО, до Об'єднаного оперативного штабу ЗСУ (Про широкомасштабну антитерористичну операцію).

Висновки. Отже, із проведеного дослідження можна зробити висновки, що участь Держприкордонслужби у протидії російській агресії впродовж 2014 – початку 2018 рр. можливо розділити на три історичні періоди, котрі відрізняються між собою метою, характером, змістом оперативно-службової та службово-бойової діяльності прикордонних підрозділів, а також воєнно-політичними наслідками для України.

Перший період: 20 лютого – 13 квітня 2014 р. Реорганізація керівництва Держприкордонслужби прикордонних підрозділів для подальшого виконання завдань на нових визначених ділянках, зміна яких була спричинена анексією РФ території України АР Крим.

Другий період: 14 квітня – 5 вересня 2014 р. Застосування органів (підрозділів) Держприкордонслужби в АТО та збройна боротьба за контроль над українсько-російською ділянкою державного кордону у межах території Донецької та Луганської областей.

За характером та змістом оперативно-службових та службово-бойових дій органів (підрозділів) Держприкордонслужби другий період доцільно розділити на два етапи.

Перший етап (13 квітня – 21 травня 2014 р.) – визначення місця і ролі Держприкордонслужби у комплексі військових та спеціальних заходів АТО на Донбасі; посилення охорони ділянок українсько-російського кордону у східних областях України.

Другий етап (21 травня – 5 вересня 2014 р.) – участь прикордонних підрозділів у бойових діях за контроль над українсько-російським державним кордоном; створення тактичних угруповань Держприкордонслужби для дій у районі АТО.

Третій період: 5 вересня 2014 – квітень 2018 рр. – участь Держприкордонслужби у заходах з локалізації збройного конфлікту в окремих районах Донецької та Луганської областей.

За характером та змістом оперативно-службових та службово-бойових дій органів (підрозділів) Держприкордонслужби третій період також доцільно розділити на два етапи.

Перший етап (5 вересня 2014 р. – жовтень 2015 р.) – заходи із реалізації Мирного плану Президента України; формування лінії зіткнення з тимчасово неконтрольованою державною владою України територією у межах Донецької та Луганської областей; становлення та розвиток нових органів та підрозділів Держприкордонслужби; організація контролю вздовж лінії зіткнення у районі проведення АТО; початок інженерно-технічного облаштування смуги безпеки вздовж лінії зіткнення.

Другий етап (листопад 2015 – 30 квітня 2018 рр.) – зниження інтенсивності бойових дій; стабілізація лінії зіткнення у районі проведення АТО у межах Донецької та Луганської областей; формування смуги безпеки у межах проведення АТО; реорганізація органів (підрозділів) Держприкордонслужби

з метою збільшення щільності охорони смуги безпеки вздовж лінії зіткнення; завершення АТО.

Упродовж всіх запропонованих історичних періодів відбувалися внутрішні трансформації в Держприкордонслужбі, відповідно до розвитку обстановки на державному кордоні та на лінії зіткнення у межах Донецької та Луганської областей.

Визначені історичні періоди дають можливість продемонструвати здатність прикордонного відомства виконувати різні завдання правоохоронного та військового характеру, швидко реагуючи на зміну обстановки в зоні відповідальності.

Перспективами подальших наукових пошуків у даному напрямі, на думку авторів, доцільно визначити дослідження трансформацій, які відбувалися у національній системі охорони державного кордону під час відсічі та стримуванні російської збройної агресії проти України.

Список використаних джерел і літератури:

Бура, Д. & Красовицький, О. (2020). *Хроніка війни 2014-2020. Від Майдану до Львівська* (в 3 т., Т.1). Харків: Фоліо, 2020. 480 с.

Бура, Д. & Красовицький, О. (2020). *Хроніка війни 2014-2020. Від першого до другого «Мінська»* (в 3 т., Т.2). Харків: Фоліо, 2020. 480 с.

Бура, Д. & Красовицький, О. (2020). *Хроніка війни 2014-2020. П'ять років гібридної війни* (в 3 т., Т.3). Харків: Фоліо, 2020. 478 с.

Веденєєв, Д. & Сегеда, С. (2017). Методологічні засади комплексного військово-історичного дослідження перебігу антитерористичної операції на Сході України (2014-2016 рр.). *Війна на Донбасі. 2014-2016 рр.*: матеріали ІІ всеукр. наук. конф. (сс. 201–205). Київ.

Гребенюк, М., Грицюк, В. & Щипанський, П. (2020). Історична періодизація антитерористичної операції на сході України (14 квітня 2014 – 30 квітня 2018 рр.). *Український історичний журнал*, 4, 176–191.

Гусаров, В., Карин, Ю., Машовец, К. & Тимчук, Д. (2016). *Вторжение в Украину: Хроника российской агрессии*. Київ: вид-во «Брайт Букс», 240 с.

Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 10.08.2022).

Назаренко, В. (ред.). (2016). *Біла книга – 2015. Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України*. Адміністрація ДПСУ. Київ, 240 с.

Назаренко, В. (ред.). (2017). *Біла книга – 2016. Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України*. Адміністрація ДПСУ. Київ, 120 с.

ОБСЕ опублікувало пописаний в Мінске протокол (документ). URL: <http://rodrobnoosti.ua/992242-obse-opublikovala-podpisannyj-v-minske-protokol-dokument.html> (дата звернення: 01.09.2022).

Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях: Указ Президента України №116/2018 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України» від 30 квітня 2018 року. URL: <http://www.president.gov.ua/>

news/30-kvitnya-rozpochalas-operaciya-obyednanih-sil-iz-vidsichi-47206 (дата звернення: 07.09.2022).

Руснак, І. (ред.). (2017). *Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014-2016)*. ЗСУ. Київ: МОУ, НУОУ, 250 с.

Сиротенко, А. М. (ред.). (2020). *Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України: монографія*. Київ: НУОУ, 176 с.

Указ Президента України від 14 квітня 2014 р. №405/2014. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4052014-16886> (дата звернення: 04.08.2022).

References:

Bura, D. & Krasovytskyi, O. (2020). *Khronika viiny 2014-2020. Vid Maydanu do Ilovays'ka* [Chronicle of the war 2014-2020. From Maidan to Ilovaisk]. (Vol.1). Kharkiv: Folio, 480 s. [in Ukrainian].

Bura, D. & Krasovytskyi, O. (2020). *Khronika viiny 2014-2020. Vid pershoho do druhoho «Mins'ka»* [Chronicle of the war 2014-2020. From the first to the second “Minsk”]. (Vol.2). Kharkiv: Folio, 480 s. [in Ukrainian].

Bura, D. & Krasovytskyi, O. (2020). *Khronika viiny 2014-2020. P'yat' rokiv hibrydnoyi viyny* [Chronicle of the war 2014-2020. Five years of hybrid warfare]. (Vol.3). Kharkiv: Folio, 478 s. [in Ukrainian].

Vedeneev, D. & Szegeda, S. (2017). *Metodolohichni zasady kompleksnoho viiskovo-istorychnoho doslidzhennia perebihu antyterorystychnoi operatsii na Skhodi Ukrainy (2014-2016 rr.)* [Methodological principles of a complex military-historical study of the course of the anti-terrorist operation in the East of Ukraine (2014–2016)]. *Viyina na Donbasi. 2014-2016 rr.* (pp. 201–205). [in Ukrainian].

Hrebeniuk, M., Hrytsiuk, V. & Shchypanskyi, P. (2020). *Istorychna periodyzatsiia antyterorystychnoi operatsii na skhodi Ukrainy (14 kvitnia 2014 – 30 kvitnia 2018 rr.)*. [Historical periodization of the anti-terrorist operation in the east of Ukraine (April 14, 2014 – April 30, 2018)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 176–191. [in Ukrainian].

Gusarov, V., Karin, YU., Mashovets, K. & Timchuk, D. (2016). *Vtorzheniye v Ukrainu: Khronika rossiyskoy agressii* [Invasion of Ukraine: A Chronicle of Russian Aggression]. Kyiv: vid-vo «Bryat Buks», 240 s. [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy vid 15 kvitnya 2014 roku № 1207-VII «Pro zabezpechennya prav i svobod hromadyan ta pravovyy rezhym na tymchasovo okupovaniy terytoriyi Ukrainy» [Law of Ukraine dated April 15, 2014 No. 1207-VII “On ensuring the rights and freedoms of citizens and the legal regime in the temporarily occupied territory of Ukraine”]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> [in Ukrainian].

Nazarenko, V. (Ed.). (2016). *Bila knyha – 2015. Stratehichnyi biuleten prykordonnoi bezpeky Ukrainy* [White book – 2015. Strategic bulletin of border security of Ukraine]. DPSU administration. Kyiv: Art Ekonomi, 240 s. [in Ukrainian].

Nazarenko, V. (Ed.). (2017). *Bila knyha – 2016. Stratehichnyi biuleten prykordonnoi bezpeky Ukrainy* [White book – 2016. Strategic bulletin of border security of Ukraine]. DPSU administration. Kyiv: Art Ekonomi, 120 s. [in Ukrainian].

OBSE opublikovalo popysanniy v Mynske protokol (dokument) [The OSCE published the Minsk protocol (document)]. Retrieved from <http://podrobnosti.ua/992242-obse-opublikovala-podpisannyj-v-minske-protokol-dokument.html> [in Russian].

Pro shyrokomashtabnu antyterorystychnu operatsiiu v Donets'kii ta Luhanskii oblastakh: Ukaz Prezidenta Ukrainy № 116/2018 “About rishennia Rady natsionalnoi bezpeky

i obrony Ukrainy” vid 30 kvitnia 2018 roku [On the large-scale anti-terrorist operation in the Donetsk and Luhansk regions: Decree of the President of Ukraine № 116/2018 “On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine” dated April 30, 2018]. Retrieved from <http://www.president.gov.ua/news/30-kvitnya-rozpochalas-operaciya-obyednanih-sil-iz-vidsichi-47206> [in Ukrainian].

Rusnak, I. (Ed.). (2017). *Bila knyha antyterorystychnoi operatsii na Skhodi Ukrainy (2014–2016). Zbroini Syly Ukrainy* [White Paper on the anti-terrorist operation in eastern Ukraine (2014–2016)]. Kyiv: MOU, NUOU, 250 s. [in Ukrainian].

Syrotenko, A. M. (Ed.). (2020). *Voienni aspekty protydii “hibrydnoi” ahresii: dosvid Ukrainy* [Military aspects of countering “hybrid” aggression: the experience of Ukraine] Kyiv: NUOU, 176 p. [in Ukrainian].

Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14 kvitnya 2014 r. [Decree of the President of Ukraine dated April 14, 2014]. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/4052014-16886> [in Ukrainian].

Отримано: 14.09.2022

РЕЦЕНЗІЇ

DOI 10.32626/2309-2254.2022-37.219–227

БАЖЕНОВ Лев – академік УАІН, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (centrpodil@ukr.net)

ORCID 0000-0002-8536-6698

BAZHENOV Lev – Academician of Ukrainian Academy of Historical Sciences, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of World History, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (centrpodil@ukr.net)

БАЖЕНОВ Олександр – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (bazhenov_oleksandr@kpnpu.edu.ua)

ORCID 0000-0002-8643-914X

BAZHENOV Oleksandr – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Archival Studies, Special Historical and Legal Disciplines Department, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (bazhenov_oleksandr@kpnpu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Баженов, Л., Баженов, О. (2022). Хоптяр Ю. А., Хоптяр А. Ю., Хоптяр А. О. Ярмолинеччина від найдавніших часів до сьогодення: монографія. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2022. 300 с. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (37), 219–227.

**ХОПТЯР Ю. А., ХОПТЯР А. Ю., ХОПТЯР А. О. ЯРМОЛИНЕЧЧИНА
ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ:
МОНОГРАФІЯ. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ВИДАВЕЦЬ
ПП ЗВОЛЕЙКО Д.Г., 2022. 300 с.**

В середині серпня 2022 р. вийшла друком монографічна праця кандидатів історичних наук Ю. Хоптьяра, А. Хоптьяра та кандидата філологічних наук А. Хоптьяр, які працюють у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. В ній досліджується проблема економічного, громадсько-політичного, культурного і духовного життя населення Ярмолинеччини, тепер Хмельницького району однойменної області, в XV – на початку XXI ст. Актуальність теми дослідження у теоретичному і в практичному сенсі беззаперечна, адже проблематика досліджень на мікрорісторичному рівні постійно знаходиться у полі зору науковців. Упродовж тривалого часу в історичній науці були присутні тенденції вивчення глобальних історичних проблем, при цьому дещо залишались у «тіні» питання вивчення краєзнавства, історії великих і малих населених пунктів. У зв'язку з цим, міста і села України, включаючи Поділля, і зокрема Ярмолинеччину, потребують об'єктивного, поглибленого вивчення та подальшої популяризації на різних рівнях. Актуальність теми підсилюється відсутністю узагальнюючих праць вказаної тематики.

Об'єктно-предметним планом монографії є поліетнічна громада Ярмолинеччини у XV – на початку XXI ст., а також суспільно-економічний рівень, культурне, освітнє, духовне і політичне життя населення вказаного регіону. Ці фактори визначили загальну мету даного дослідження – вивчення широкого комплексу опублікованих і неопублікованих джерел, спеціальних досліджень істориків та створення багатопланового історичного полотна з історії Ярмолинеччини з початку XV ст. до нашого часу.

Монографічне дослідження на тему «Ярмолинеччина від найдавніших часів до сьогодення» композиційно проведено авторами впродовж багатьох років з кінця XV – початку XXI ст., складається з вступу, чотирьох розділів із їх структуруванням на 19 підрозділів, висновків до кожного підрозділу, прикінцевих висновків, покликань до розділів, додатків, іменного та географічного покажчиків, добірки копій документів та ілюстрацій, списку умовних скорочень.

Узагальнено та проаналізовано у монографії солідний масив історичних видань з вказаної проблеми, число яких сягає понад 250 позицій! Автори критично переосмислили напрацювання українських та зарубіжних дослідників з історії Поділля та Ярмолинеччини першої половини XIX – початку XXI ст.

У вступі дослідники здійснили доволі ґрунтовний аналіз історіографії проблеми, детально охарактеризували можливості джерельного комплексу, фахово визначили теоретико-методологічні засади монографії (стан наукової розробленості теми, характеристика джерельної бази, концептуально-методологічні засади дослідження тощо), виділили основні етапи економічного та культурного розвитку населення Ярмолинеччини у зазначений період.

Історія Поділля загалом і Ярмолинеччини зокрема, тривалий час є предметом наукових досліджень. Однак, якщо узагальнюючі праці з історії Поділля почали з'являтися у попередні століття, то з історії Ярмолинеччини подібного штибу дослідження просто відсутні. Окремі розрізнені історичні нариси, статті, замітки, спогади з історії краю все ж мають місце в історичній спадщині Ярмолинців. Надзвичайно цінну інформацію про першу згадку за Ярмолинці (1400 р.) знаходимо у відомого історика, поділезнавця, етнографа ХІХ ст. М. Орловського, який, у свою чергу, опирається на церковну збірку «Подільських єпархіальних відомостей». Важко переоцінити значення такого історичного джерела як «Архив Юго-Западной России», у якому знаходяться безцінні документи стосовно найдавніших історичних фактів з історії Ярмолинець. Окреме тлумачення про походження перших власників Ярмолинець можна відшукати у працях видатного українського історика М. Грушевського. Деякі історичні матеріали про Ярмолинці містяться в узагальнюючих працях присвячених історії Поділля ХІХ ст.: В. Гульдмана, О. Крилова, А. Пшездецького, Й. Ролле. Культурні споруди Ярмолинець знаходилися у полі зору відомого подільського краєзнавця Ю. Сіцінського. Зокрема, ним детально описано зовнішній та внутрішній вигляд ряду храмів Ярмолинець: бернардинського кляштора, церков Свято-Троїцької і Свято-Михайлівської, Петро-Павлівського римо-католицького костелу. Окремий історичний нарис про Ярмолинці радянського історика А. Томашевського увійшов до багатотомного видання «Історії міст і сіл УРСР. Хмельницька область» (1971). З початку 1990-х рр., особливо після здобуття незалежності України, було започатковано нову сторінку в історії Ярмолинець. Почали з'являтися цікаві книги, де згадуються Ярмолинці, нариси та статті з історії подільських містечок, як місцевих журналістів, так і краєзнавців та істориків: Л. Баженова, С. Баженової, В. Байдича, І. Винокура, С. Єсюніна, О. Завальнюка, О. Комарницького, В. Лозового, В. Марчука, С. Олійника, Ю. Олійника, О. Погорільця, В. Прокопчука, І. Рибака, П. Слободянюка, В. Степанкова, А. Суругого, А. Трембіцького, О. Федькова, А. Філінюка, Ю. Хоптяра, А. Хоптяра, А. Хоптяр.

Ряд публікацій стосовно освітньо-культурного життя Ярмолинець побачили світ зусиллями ярмолинчан – журналіста О. Снігура та освітянина А. Козака. Матеріали відносно перших власників Ярмолинських доби серед-

ньовіччя опублікував у своїй ґрунтовній монографії В. Михайловський, широко застосувавши при цьому документи архівів Республіки Польщі.

Аналіз праць зазначених авторів дозволяє зробити висновок, хоча їх внесок є досить вагомим, однак громада Ярмолинеччини потребує подальшого дослідження та узагальнення і залишається важливим завданням істориків.

Джерельна база дослідження охоплює значну кількість неопублікованих і опублікованих джерел, які зберігаються в архівах, музеях, бібліотеках України, Польщі та Росії й умовно за їх характером можуть бути поділені за змістом на: архівні документи, археографічні видання, епістолярії, спогади, свідчення сучасників історичних подій, матеріали періодики. Використані джерела дали змогу авторам монографії детально окреслити розвиток громади Ярмолинеччини впродовж понад п'яти століть.

Звичайно, що основу джерельної бази монографії складають архівні матеріали, вагома частина яких вводиться її авторами до наукового обігу вперше. Це низка документів фондів, які зберігаються в архівосховищах Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА), Архіву Управління СБ України в Хмельницькій області, Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО), Державного архіву Вінницької області (ДАВіО), Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), відділах рукописів головних бібліотек України.

Можливість уникнути авторам книги суб'єктивних оцінок і забезпечити наукову достовірність отриманих результатів, які містяться в монографії, надало застосування сучасних ідейно-теоретичних та методологічних засад, різних принципів і методів наукового дослідження, а також методів спеціальних наукових дисциплін – політології, соціології, історії, історичного краєзнавства, культурології.

У *першому розділі монографії* «Виникнення та соціально-економічний розвиток Ярмолинеччини (XV-XVIII ст.)», ґрунтовно аналізуючи історичні джерела, що відбивають першу згадку про поселення, соціально-політичні трансформації краю та зміни його власників, автори вичерпно розкривають заявлену проблематику. Зокрема, робиться висновок про те, що виникнення та історичний розвиток Ярмолинеччини впродовж тривалого періоду має своєрідне і давнє коріння. Однак перша згадка про село Ярмолинці з'являється на самому початку XV ст. (1400 р.), хоча, як у більшості населених пунктів Поділля, археологи фіксували тут більш давнє проживання населення пов'язаної з Черняхівською культурою, що відноситься до початку I-го тисячоліття нашої ери. Першим власником, на той час с. Ярмолинеч, став слуга короля Ходко Кроата, який у 1407 р. отримав поселення в якості подарунку за службу від польського короля Владислава

II Ягайло. З часом село переросло у містечко, про що свідчить надання Ярмолинцям у 1455 р. магдебурзького права, будівництво старого і нового замків тощо. Нащадки Ходка поділилися у 1467 р. маєтками, які отримали у спадок: старший син Олександра – Дахно (Дашко) залишився власником Ярмолинець і став називатись Ярмолинським, а другий – Федір (Федько) одержав с. Сутківці і називався Сутковським (Сутковецьким). У такий спосіб своє прізвище Ярмолинські отримали від уже наявного на той час поселення і були православними. Ярмолинські отримали свій родовий герб «Корчак», хоча особливих здобутків на державній службі не мали. За царювання короля Яна Собеського (1626-1696) Поділля, у тому числі Ярмолинці, з 1672 по 1699 рр. потрапили під протекторат Османської імперії, однак боротьба проти бусурман не припинялася. У травні-вересні 1699 р., відповідно до Карловіцького російсько-турецького договору Поділля, а отже і Ярмолинеччину, було звільнено від турків на користь Польщі.

Початок XVIII ст. характеризувався поступовим економічним зростання містечок Поділля та утворення у них фільварків, зокрема у містечку Ярмолинці, селах Боснячині, Писарівці та ін. Мануфактурне сільськогосподарське виробництво розвивалося екстенсивно і потребувало все більше сировини і робочих рук. Цікавими виявилися топонімічні дослідження назв окремих фільварків Ярмолинецького ключа. Заохочуючи селянство до поселень навколо фільварків, землевласники звільняли їх від сплати податків на визначений термін, після спливу якого, податки лягали важким тягарем на плечі трудового люду. Економічний та релігійний гніт польської шляхти, яка поверталася у свої маєтки після турецького панування і бажала надолужити втрачене, викликали обурення селянства, спонукало до антипольської збройної боротьби, що спалахнула на початку XVIII ст. яку очолив Федір Білоцький. З часом змінювалися і власники Ярмолинців. Містечко з багатьма селами у власності Ярмолинських знаходилися близько 300 років, з початку XV ст. до початку XVIII ст. Після цього, через відсутність спадкоємців по чоловічій лінії, Ярмолинцями володіли Шепінги, Старжинські, Мархоцькі, Сцібор-Мархоцькі і нарешті Орловські, які утримували містечко у власності понад 120 років, аж до більшовицького перевороту 1917 р. У той же час, відома польська родина Орловських розгорнула широку діяльність спрямовану на соціально-економічне зростання краю. Вони опікувалися тривалим будівництвом культових споруд, зокрема Петропавлівського костелу впродовж 1792-1862 рр., що зберігся до наших днів. Варто наголосити на тому, що окремі представники відомої польської родини Орловських стали на боці проросійської партії у Тарговицькій конфедерації (1792 р.), що привело у 1795 р. до повної втрати незалежності Польщі. Уже після другого поділу Польщі (1793 р.) Правобережні землі України, у тому числі Поділля, були приєднані до Російської імпе-

рії. Утворена Подільська губернія у 1796 р. включала у себе новоутворену Ярмолинецьку волость Проскурівського повіту.

В *другому розділі* рецензованої монографії йдеться про інкорпорацію Ярмолиниччини до складу Російської імперії у кінці XVIII – на початку XX ст. У ньому автори досить слушно зазначають, що помітний вплив на соціально-економічний розвиток Ярмолиниччини виявляла польська родина Орловських. У першій половині XIX ст. містечко Ярмолинці продовжувало розвиватися, переважно, завдяки активному зростанню торгівлі. В системі внутрішньої торгівлі Поділля важливе економічне значення мали базари і ярмарки. Відкриття у 1835 р. в Ярмолинцях, за сприянням А. Орловського, спочатку Петропавлівського, а згодом Миколаївського та ще шести ярмарків, значно стимулювало економічний розвиток, як Ярмолиниччини, так і Подільської губернії загалом. Петропавлівський ярмарок – найбільший у Подільській губернії, належав до першої, найвищої категорії ярмарків у Російській імперії з фінансовим потоком в окремі роки до 6 млн. руб. Опікуючись своїм здобутком, граф А. Орловський зробив значний внесок у розбудову Петропавлівського ярмарку, залучив через трудову імміграцію, значну кількість необхідних фахівців з Польщі. Завдяки ярмаркам зростав економічний потенціал Орловських, яким належало в середині XIX ст. значна кількість землі та нерухомості. У 60-70-х рр. XIX ст. Орловські ще більш розширили свої володіння, прикупивши села Вербку-Муровану, Глушківці, Слобідку-Глушковецьку, Татаринці. Кількість фільварків досягла 24. Після чергового розподілу спадщини молоді графи не мешкали у своїх маєтках через соціальні катаклізми, що відбувалися на батьківщині і перебували переважно за кордоном. Після польського повстання 1830-31 рр. царським урядом посилюється політика русифікації та релігійного гніту населення Поділля, тому поляки Орловські поповнили лави російського дворянства. Автори припускають, що на початку жовтня 1846 р. Ярмолинці, ймовірно, відвідав видатний український письменник і поет Т. Шевченко.

Третій розділ монографії присвячений соціально-економічному розвитку Ярмолиниччини у радянський період (1917-1991 рр.). У ньому автори справедливо зауважують, що Українська національно-демократична революція 1917-1921 рр. поклала великі надії на виборювання незалежності України, проте, на жаль, закінчилася поразкою. Жителі Ярмолиниччини були задіяні у цих подіях, про що свідчать мітинги, страйки на підтримку революції, захоплення селянами поміщицьких земель, створення органів місцевої влади УЦР, гетьманату, УНР, участь їх у битвах у лавах українського війська.

У монографії детально досліджений період 1920-1930-х років, які позначені в історії Ярмолиниччини насильницькою колективізацією, Голодомором

та масовими політичними репресіями радянського режиму, що стало жакливим для сільського господарства та життя населення. В книзі наводяться й аналізуються статистичні відомості, інші документи, що характеризують цю добу, розповідають про трагічну долю багатьох ярмолинчан.

Чимало уваги у монографії приділено розгляду гітлерівської окупації Ярмолинеччини у 1941-1944 рр., масовим розстрілам мирного населення особливо євреїв, участі жителів у підпільному та партизанському рухові, в боях проти загарбників на фронтах Другої світової війни, вшануванню загиблих героїв.

Не викликають заперечень висновки авторів з приводу того, що у другій половині ХХ ст. настав найбільш сприятливий період розвитку радянського суспільства за умов пом'якшення політичного режиму. Поступово завершилася відбудова народного господарства на місцях. Ширився колгоспний рух. За вказівкою з центру відбувалося укрупнення місцевих колгоспів. Зростали темпи будівництва об'єктів промисловості, житлового сектору. Розвивалася освітянська сфера, медицина.

Проте, не ідеалізуючи період 1960-1970-х рр. на Ярмолинеччині, автори слушно стверджують, що вказаний час став для містечка і району апогеєм соціально-економічного розвитку ХХ ст. Однак, уже на початку 1980-х рр. у житті радянського суспільства почали проглядатися загрозливі симптоми загальної глибокої кризи, яка на початок наступного десятиліття стала реальністю і проявилася у значній міграції сільських мешканців до великих міст, зокрема Хмельницького, особливо молоді, у пошуках кращої долі. В результаті міграції молоді відбулося різке старіння населення Ярмолинців та району, а, відтак, перевага смертності відносно народжуваності. Зміни відбулися і у національному складі населення. Практично все єврейське населення містечка, що дивом уціліло, у повоєнний час поступово емігрувало до далекого зарубіжжя. Небагато залишилося і поляків. Все це та інше стало причиною розвалу СРСР.

У *четвертому розділі* дослідникам вдалося всебічно препарувати період незалежності України через призму розвитку Ярмолинеччини в економічній та культурно-освітній сфері. Автори сфокусували увагу на тому, що після розпаду СРСР у серпні 1991 р. розпочався перехід до ринкової економіки, що супроводжувався кризовими явищами, особливо у промисловості. Тривав процес розвалу промислово-економічного комплексу держави. Як наслідок, на той час у Ярмолинцях зупинилися заводи, філії промислових підприємств, не діяли будівельні організації тощо. Через відсутність ефективності почали розпадатися колгоспи, натомість у ряді сіл були створені окремі селянські господарства, народилося фермерство. В результаті податкового тиску, зростання цін на енергоносії, розриву міжнарод-

них економічних зв'язків гальмувалась і, навіть, паралізувалась діяльність промислових і агропромислових підприємств. Поступово різке падіння показників у промисловості і сільському господарстві припинилося і настав період відносної стабілізації, у якому, то піднімалися окремі показники, то навпаки – опускалися. Соціально-економічний розвиток аграрного району, в основному, залежав від показників роботи сільськогосподарських підприємств усіх форм власності. Із здобуттям незалежності України позитивні зміни проходили у системі освіти, охорони здоров'я. На той час склалися сприятливі умови для розвитку національних культур різних народів, зокрема польського етносу, та зміцнення відповідних організаційних форм польської спільноти. У серпні 2000 р. ярмолинчани і гості гучно відсвяткували 600-річчя з року заснування свого райцентру – містечка Ярмолинець. На честь вказаної дати нова, центральна площа отримала однойменну назву. Цю подію ярмолинчани зустрічали із неабиякими здобутками у соціально-культурному житті. Із набранням обертів процесу демократизації, пошквалилося церковне життя.

Автори з оптимізмом ставляться до майбутнього краю, вказуючи, що подальший економічний розвиток району, добробут його мешканців залежатиме від співпраці всіх державних органів, установ, органів місцевого самоврядування з підприємствами, закладами, організаціями та населенням. Попри окремі негаразди демографії, державної влади, управління, минуле і очікуване реформування, оновлення багатьох державних систем та російсько-українську війну за незалежність ярмолинчани стануть переможцями у боротьбі за своє майбутнє...

Підводячи підсумок загальній характеристиці монографії Ю. Хоптяра, А. Котяра та А. Хоптяр можна констатувати, що монографія є оригінальним і завершеним дослідженням, яке наповнено новими достовірними джерелами, що розширили фактологічну базу з життя громад Ярмолинеччини у XV – на початку XXI ст. Ось і у випадку з Ярмолинцями відсутність узагальнюючої наукової праці, що об'єктивно відтворила б більш як 600-літню історію цього мальовничого подільського містечка ліквідується даною монографією. Автори об'єктивно відобразили історію своєї «малої Батьківщини» і за свій громадянський обов'язок справедливо вважають зроблену роботу.

Практичне значення монографії полягає у тому, що її зміст та окремі результати можуть бути всебічно використані: при створенні нових наукових, науково-популярних і науково-методичних праць з історії України; в навчальному процесі широкого діапазону освітніх закладів; для музейної справи і туризму; для вивчення і використання досвіду формування відносин між українським та іншими етносами, для потреб розвитку сучасної етнопідприємливої політики в Україні.

Загалом рецензована монографія є солідним науковим, змістовним і цікавим дослідженням, гідним внеском як в історичну науку, так і в національне краєзнавство та поділлєзнавство.

Це потужне монографічне дослідження розраховане на науковців, краєзнавців, освітян, працівників культури, широкий загал читачів, які цікавляться історичним минулим краю.

Отримано: 09.09.2022

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 37

**ДО 75-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ПРОФЕСОРА ВАЛЕРІЯ СТЕПАНКОВА**

- Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету.
У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.
У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки.
У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки.
З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

Підписано до друку 30.09.2022 р. Гарнітура «Minion Pro».
Папір офсетний. Друк цифровий. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 13,3. Обл.-вид. арк. 16,7.
Тираж 100. Зам. № 992.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
у друкарні ТОВ «Друкарня "Рута"»,
свід. Серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.
Вул. Руслана Коношенка, 1, м. Кам'янець-Подільський, 32300.